

Siklósi Gyula

**A TÖRÖKKORI
SZÉKESFEHÉRVÁR**

Siklósi Gyula

**A TÖRÖKKORI
SZÉKESFEHÉRVÁR**

**AZ MH ÖSSZHADERŐNEMI PARANCSNOKSÁG
TUDOMÁNYOS TANÁCS KIADVÁNYA**

Felelős kiadó:

Fucsku Sándor

vezérőrnagy

az MH Összhaderőnemi Parancsnokság parancsnoka

Felelős szerkesztő:

Fi Károly Ferenc

Fotók:

Borbély Béla

Postacím: 8000 Székesfehérvár, Zámolyi út 2–6.

8001 Pf. 151

Telefon: 22-542808

Fax: 22-542836

e-mail: fi.karoly@mil.hu

ISBN 978-963-257-275-8

Nyomdai előkészítés, nyomás:

HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft.

Felelős vezető:

Dr. Bozsonyi Károly ügyvezető

Minden jog fenntartva

TARTALOMJEGYZÉK

1. ISZTOLNI BELGRÁD ÉS VÁROSRESZEI	5
Városnevek	5
Belváros	7
Budai külváros	7
Szigetváros	9
Ingovány	10
Szentkirályföldre	11
Újfalú / Uzun város	11
2. KATONAI ÉPÍTKEZÉSEK	12
3. A TÖRÖK VÁROS városrészek, háztömbök, utcák, terek, házak, polgárok	23
Keresztutcák	25
Északi utcák	29
Déli utcák	32
Zsákutcák	34
4. KÜLVÁROSOK	35
Budai külváros	35
Budai külváros – utcák, házak	37
Palotaváros (nyugati városrész)	39
Sziget külváros	40
Sziget külváros – utcák, házak	42
5. INGOVÁNY <i>Inkován városrész, Batal-kapu városrész</i>	44
Ingovány – utcák, házak	45
Johannita rendház	46
6. SZENTKIRÁLYFÖLDE <i>Szentkirály utca városrész</i>	47
7. NOVA VILLA (<i>Újfalú, Ozun falu, Ozun föld</i>) <i>Uzun város (= Hosszú város)</i>	48
Nova Villa – utcák, házak	49
8. A MAI SZÉKESFEHÉRVÁR TERÜLETÉN TALÁLT KÖZÉPKORI LELŐHELYEK, FALVAK	50
Sárszabadi	50
Noé – Kisfalud – Novaj	51
Csala	51

9. ISZTOLNI BELGRÁD ÉPÜLETEI	53
Keresztény kézen maradó templomok	54
Keresztény templomból dzsámik, mecsetek, iskolák	54
Török építésű dzsámik	62
Záviék, derviskolostorok, medreszék, iskolák	66
Világi épületek, kutak	67
Fürdők	68
Paloták, házak	73
Élelmezés, fogadó	73
Katonai épületek	75
Malmok	77
 Bibliográfia	 79
1. térkép	86
2. térkép	88
 Ábra és képmelléklet	 91

1. ISZTOLNI BELGRÁD ÉS VÁROSRESZEI

VÁROSNEVEK

Székesfehérvárra alapítása óta jellemző magyar, latin, német és szláv elnevezéseinek, valamint azok különféle változatainak használata, ám kutatásaink során találoztunk a város olasz, török, sőt angol nevével is (**Fehérvár, Székesfejérvár, Székesfehérvár, Alba, Alba Real, Alba Regali, Alba Regia, Alba Regalis Alba Reale, Alba Civitas, Cittis Albensis, Alba Royale, Albensis Civitas, Belegrava, Istolni Belgrad, Weissenburg, Stuhlweissenburg**). Legkorábbi írott forrásainkban a város **latin** neve található, **Alba Civitas** (1009¹, 1015-re, (Szent László idejében)²) Az 1030-ban készített koronázási palást feliratán is „Alba Civitas” olvasható. Az **Alba** elnevezés (1074³, 1751), csakúgy, mint a **Cittis Albensis** (1787), egészen kései írott anyagban is feltűnik. A **Castrum Albense** (1206⁴, 1215, 1229/1230 (XIV. sz.), 1231, 1232, 1233, 1238, 1239⁵) névváltozatot viszont csupán a 13. századi forrásanyagban találtuk meg. Még a 11. század közepén megjelenik a város **német** nevének **Weissenburg** változata, ennek következtében 1044-ben, 1063-ban és 1064-ben olvashatók a Weissenburg szó különböző alakjai (Wzzenburch, Vizenburg, Veyzmburg, Wizinburg, Wizenburch), ám a névalak még 1317-ben is megtalálható a különböző forrásokban.⁶ A **Stuhlweissenburg** névalakra (1515 k., 1602, 1604, 1605, 1622, 1626, 1663, 1664, 1684, 1688, 1688, 1689, 1691, 1709, 1730 k., 1738, 1741 e., 1780 k., 1782, 1797, 1830 k., 1846, 1847, 1848, 1859, 1860, 1860 k.) és különféle változataira (Stulvessenburg (1689), Stulweyssenburg (1720), Stul Weisenburch (1730 k.), Stuhl – Weissenburg (1770 k., 1820, 1688), Stuhl Weissenburg (1600, 1721), Stuhlweissen Burg (1605), Stoe – Wysenburg (1688), Stul Weissenburg (1514–28) viszont csak az 1514–1888 közötti anyagban akadunk. **Magyar** nyelven először az 1055-ben íródott tihanyi alapítólevélben tűnik fel a város neve: „**Feheruuaru**”.⁷ A Fejérvár alakkal egy 1830 körüli, a Fejér Vár változattal pedig egy 1760 körüli feliraton találkozunk. A **Székesfehérvár** név (1539–2007) **Székesfejérvár (Zekesfejevár (1525⁸), Szekes Fejr Vár (1539–1900⁹ k.), illetve Székesfehérvár (1860 k. – 2007) változatai a török hódoltság utolsó harmadától a mai napig használatosak (Székesfejérvár (1630 k.–1900 k.), Székes Fejérvár (1630 k., 1900 k.), Székesfejerwar (1688, 1709), Székes-Fejérvár (1782, 1860 k.), Székes-Fejér-Vár (1782), Székesfejérvár (1826, 1860, 1800–1805), végül pedig **Székesfehérvár** (1860 k., 1861, 1875, 1880, 1881, 1899, 1904, 1909, 1921, 1925, 1929, 1930, 1931, 1937, 1938, 1941, 1943, 1957, 1959, 1972, 1984, 2007), közben Székes Fehérvár (1848). Még a 11. század végén (1096), majd 1147-ben, 1153-ban és 1192-ben említik írott források a szláv **Belgrád (1147–92)** név változatait („Bellegrava”, „Belegrába”, „Bellegrave”).¹⁰ 1782-ben egy**

¹ Györfly 1987, 376.

² Gombos 1937–38, 2587., 2610.; Fügedi 1967, 33.

³ Gombos 1938, 394.; Györfly 1987, 364.

⁴ Csánki 1897, 305. (Árpád-kori új okmánytár XI. 84.)

⁵ Siklósi 1990, 10.

⁶ Siklósi 1990, 10.; Györfly 1987, 364–376.; Györfly 1967, 19.; SRG 63.; Gombos 1938, 103.; 2311.

⁷ OMO 22.; Erdélyi 1908, 492.

⁸ Horváth 1819, 243

⁹ Györfly 1987, 365, 366, 377

¹⁰ Györfly 1987, 365., 366., 377.

feliraton **Bilyhrád** a város neve, míg a **török** hódítók **Istolni Belgrad** néven illették. Az **olasz metszetkészítők** alkotásain az **Alba Regia/Reale (1276–1841)** elnevezési típusok és változataik (Alba Real (1330–39), Alba Regale (1514–28, 1566, 17. sz. v.), Alba Regalle (1601), Alba Regalis (1276¹¹, 1361¹², 1626, 1664, 1688, 1688, 1689, 1691, 1730 k., 1741 e., 1741), Alba Reale (1683, 1685), Alba Regia (1780 k., 1841), Civitatis Albaregelensis (1797)), míg egy **1680–90 között** készített **angol** metszeten az **Albe Royale** városnév látható. A nevek olvasásakor egyvalami egyértelműen megállapítható: a Fejér, az Alba, illetve a Weiss szavak, valamint a Belgrad név előtagja, azonos jelentésű, azaz Fehér. Vajon miért is nevezték a várost eleink „Fehérnek”? A kérdésre részben ifj. Horváth János adja meg a helyes választ, „Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján” címmel írt nagy fontosságú cikkében¹³. Az Orosz Évkönyvekben fehér, illetve fekete kumánokról, illetve ugorokról beszélnek. A Krónikák szerint I. András neve rex Albus Andreas, tehát Fehér András volt. Testvérei is (Vazul ág!), valamint nagyanyjuk szintén a Fehér előnevet kapták. Frankfurti Brunó fehér és fekete magyarokat ismert. 1030 körül élt Ademar, két magyar tartományt, illetve országot ismert, Alba Ungriát és Ungria Nigrát. Szent István, Fehér Magyarország királya, Fekete Magyarországot támadta, majd hódította meg. Az imént említett névmagyarozatnak nem mond ellent a második, mely szerint a Fehér nevet építőköveiről, vagy meszelt falairól kapta a város. Ez az elképzelés is figyelmet érdemel. Már Szent István király uralkodását megelőzően épültek kővárak Magyarországtól keletre és nyugatra egyaránt. Ekkor már állt Fehérváron a Géza fejedelem által, ugyancsak kőből építtetett fejedelmi palota, a vele egybeépített négykaréjos palotakápolnával, melyet akkor ritkaságszámba menő kőfalai miatt a kortársak nevezhettek akár várnak, sőt, Uram bocsá’, talán Fehérvárnak is. Mint azt Konstantinos császár munkájából tudjuk, a kazár kagán kérésére éppen bizánci építőmesterek emelték Sarkel (Fehérvár) kővárat Theofilos (819–842) uralkodása idején.¹⁴ Konstantinos szerint a besenyők azért nevezték a várat fehérnek, mert kövei egészen fehérnek látszottak.¹⁵ A leírást alapul véve Benkő Loránd szerint az elnevezés eleve kővárat jelöl. Az Árpád-kor elején az említett építkezésmód szinte kizárólagosan az uralkodóra volt jellemző, ezért az ilyen épületek a nemességet, kiválóságot, előkelőséget, nagyszerűséget jelképezték. Elképzelhető, hogy meszelt falaikról kapták az e névvel illetett várak nevüket, ám ez esetben is csak kővárról beszélhetünk.¹⁶ A korai időszakban emelt kővárak mellett a 11–12. században a szláv területeken már több kővár állott.¹⁷ Európa nyugati felén viszont már valamivel korábban, a 10–11. században elterjedtek a kővárak mellett a városokat védő falak is. Az ebben a periódusban épült várak négyzet- és köralaprajzúak voltak.¹⁸ Azaz a fentiekből egyértelműen következik, hogy az 1980-as évektől folyamatosan feltárt korai királyi vár (és palota) volt városunk névadója. E fenti, magyar ajkakon is valószínűleg ismert elnevezés „fehér” szava finnugor eredetű, míg a „vár” szó honfoglalás előtti iráni jövevényszó nyelvünkben.¹⁹ A később a Fehérvár utótaghoz csapódó Székes-előtag értelme ’királyi székhelyül szolgáló’.

¹¹ Györfly 1987, 365., 366., 377.

¹² Györfly 1987, 365., 366., 377.

¹³ Horváth 1967, 101–116.

¹⁴ Gerő 1955, 38–39.

¹⁵ Uo. 19.

¹⁶ Horváth 1967, 101–116; Siklósi 1989, 105.

¹⁷ Gerő 1955, 38–39.

¹⁸ Uo. 42–46.

¹⁹ Benkő 1992, 16–17.

BELVÁROS

(Castrum, Citta, Festung, Burg, Interior Civitas, Belső város)

A későbbi, törökkori Székesfehérvár már a középkorban is több települési egységgel, városrészrel rendelkezett (*1. ábra*). Természetesen ezek közül a legfontosabb a **Belváros** volt. Egy 1206-ban kelt oklevélben a „castrum Albense” elnevezést olvashatjuk.²⁰ Ezen a néven azonban ekkor még 1239-ig („...castro Albensi ...”)²¹ csak a korai királyi várat illethették, a város falai ugyanis még nem álltak. Azonban a későbbi belváros neve a középkori krónikák és oklevelek tanúsága szerint ugyancsak, „Castrum” volt.²² Nyilvánvaló azonban, hogy a belváros „castrum” elnevezése csak a városfalak felépülte utáni korszak névadása lehet. A városfalak felépítését, pedig a 13. század második felére datáljuk. Ezek alapján az ezt a korszakot megelőző „castrum” elnevezés csak a korai királyi várra vonatkozhatott, majd ennek lebontását követően e névvel a városfal szerves részeként, annak északkeleti sarkában felépített újabb királyi várat is illethették e névvel, mely a törökkor végéig használatos maradt.²³ A „castrum” elnevezés mellett neveztek egyszerűen vár-nak, ám az ostromrajzokon feltűnnek az olasz **Citta (1601, 1710 k.)**, majd a német **Die Vestung (1602, 1688, 1691, 1720)**, **Festung (1770 k.)**, valamint a **Die Burgk (1663)**, illetve a **Die Burg (1680 k., 1690)** elnevezések. Később, a városfalak lebontásával egyidőben kezdik a városlaprajzokon a belvárost **Interior Civitas (1797, 1804 k.)**, majd **Belső város (1826)**, végül **Belváros (1921–29, 1929, 1930, 1959, 1972, 1984/85, 1990, 1999, 2001, 2006, 2007)** néven jelölni.

BUDAI KÜLVÁROS

Fehérvár legnagyobb kiterjedésű városrésze a **Budai külváros** volt. Jelenlegi ismereteim szerint, először az 1601-ben készült olasz alaprajzi vázlaton nevezték a külvárost „**Borgo buda**”-nak, azaz **Budai külvároshoz (Ofner Vorstadt, Suburbium Budense)**. Beszédés névadás, hiszen részint Buda felé feküdt, illetve innen vezetett az út többek között Buda felé is. A középkori **Budai külváros** házai a Belvárostól északra és keletre eső szárazulatokon épültek fel. Terepbejárásaink anyaggyűjtése és az írott források egybevetése alapján kirajzóldtak a középkori **civitas exterior** határai, melyek körülölelték a mai Öreghegyet is (Füredő sor – Szabadságharcos út – Színház u. – Várkörút – Budai út – Öreghegy – Berényi út – Szent Flórián körút). Ez a határvonal a mai Felsővároson kívül részben a mai Víziváros és Ráchegy egyes részeit is magába foglalta. Mivel ez az óriási kiterjedésű külváros védhetetlennek bizonyult, 1543 előtt, a török ostromra készülődő város katonai vezetése **egy kisebb, védhetőbb területet** (Honvéd u. – Csitári G. Emil u. – Virág Benedek u. – Mancz János u. – Rákóczi út – Várkörút – Színház u. – Szabadságharcos út) hasított ki addig összefüggő testéből, árkok és sáncok kiépítésével. A sáncok maradványai a mai napig láthatók az Ybl Miklós u. – Honvéd u. – Csitári G. Emil u. – Virág Benedek u. vonalában, bizonyos szakaszokon. Az **Öreghegy** valószínűleg megőrizte középkori határait, azonban a mai **Felsőváros** területe csak részben azonos a középkori **civitas exterioréval (suburbium)**.

²⁰ Csánki 1897, 305. (Árpád-kori új okmánytár XI. 84.)

²¹ Siklósi 1990, 10.

²² 1259/270.; „terra castris Albensis” (DI 486. W. VII. 505.); 1263: „... castris Albensis ...” (DI 105832. Pest m. 468.); 1265: „terra castris Albensis” (DI 58400. F. IV./3. 257.). A belváros „Castrum” elnevezését lásd még: 1267, 1268, 1269, 1270, 1275, 1276, 1277, 1279, 1285, 1289, (Györfly 1987, 369–370.)

²³ Siklósi 1990, 18.

Első alkalommal 1215-ben említik a későbbi Budai külváros területén álló Szent Miklós társaskáptalant és „extra muros” helymeghatározással illetik.²⁴ Neve azonban még a 14–15. században sincs a külvárosnak, melyet egyszerűen csak **suburbiumnak**, vagy **civitas exteriorinak** neveznek az oklevelek: 1331: suburbio Albensi;²⁵ 1406; 1471; 1478; 1479–1487: civitate exteriori.²⁶ Nem véletlenül, hiszen hatalmas területen fekvő, fokozatosan fejlődő, egységesnek mondható településnek nehéz több nevet adni. A város hódoltság kori neve **Beslu (ötös) város, illetve Beslia**. A török csapatok 1543. szeptember 2-án foglalták el a **Beslu (ötös) várost**.²⁷ 1601-ben és 1602-ben súlyos harci cselekmények színtere a külváros, melyet Wathay Ferenc ekkor Besliának nevez.²⁸ A **Beslia** elnevezés Benda szerint magyar eredetű és arra vezethető vissza, hogy itt voltak a török zsoldos lovasság (beslik) kaszármái (1555-ben a fehérvári besliák száma 300 volt).²⁹ Evlia Cselebi 1664 körül aránylag részletesen leírja a külvárost: „Besli külváros. A Budai kapun kívül északra a keresztények idejében kétezer házból (!) álló külváros volt. Mostanában néhányszor ostromot állott ki, s mivel a hitetlenek egyszer-kétszer a várost e külváros felől foglalták el, azért elpusztult. Jelenleg mintegy száz háza, egy dzsámija s egy kolostora maradt meg. A körülötte levő palánknak nyoma sem maradt, csársíjának, bazárjának sincs semmi nyoma. E Besli város keleti részén egy ágyúlövés távolságra levő helyeknek összes dombjain és hegyein kétezer szőlőkert van.”³⁰

Ugyancsak Evlia, az 1543-as ostrom kapcsán az Uzun várost és a Besli külvárost, majd a Palotai külváros mellett a Besli külvárost említi.³¹ Evlia fenti megjegyzése ellenére az 1601-es olasz alaprajzi vázlaton és francia metszeten megismert külváros sáncai, illetve azok maradványai még az 1689-es, La Vergne-féle és az 1691-ben készült német nyelvű városalaprajzokon is látszanak. 1735–42 között Bél Mátyás úgy írta le a külvárost, hogy az a bécsi kapun kívül terül el, a Gaja folyócska mentén, mely malmait hajtja.³² A külvárost a 18. századi és az azt követő beépítések nyomtalanul eltüntették.

Elvia Cselebi pontosan meghatározta a szőlők helyét. Szerinte azok a Budai kaputól északra terültek el,³³ leírása szerint „E Besli külváros keleti részén egy ágyúlövés távolságra levő helyeknek összes dombjain és hegyein mintegy kétezer szőlőkert van. Ezek mindegyikében van egy-egy nyári lakás, konyha és külön kút. Székesfehérvár népe három hónapig ezekben mulatozik.”³⁴

Az olasz alaprajzi vázlaton már **Borgo buda (1601)**, később, az újabb területi gyarapodása folytán, **Grosen vor Stadt (1738) a neve**, majd újra **Ofner Vorstadt (1770 k., 1782–85)**, illetve **Suburbium Budense (1797)** néven feliratozták. Később már csak **Felsővárosnak (1921–29, 1826, 1929, 1930, 1959, 1972, 1984/85, 1999, 2001, 2004, 2006, 2007)** nevezték, egyes térképeken két területre osztva (**V. Felsőváros I., VI. Felsőváros II. (1921–29, 1929)** valamint **V. Felsőváros 1., VI. Felsőváros 2. (1930)**).

²⁴ Fügedi 1967, 35.

²⁵ Károly 1898, II. 678.

²⁶ Csánki 1897, 308–309.

²⁷ Gökbilgin 1977, 37–40.

²⁸ Wathay 1976, 17., 24.; Siklósi 1990, 67.

²⁹ Benda–Nehring 1978, 271., 282.

³⁰ Karácson 1904, 1908, 48.

³¹ Uo. 40., 41.

³² Bél 1977, 106.

³³ Karácson 1904, 1908, 45.

³⁴ Uo. 48.

SZIGETVÁROS

A Belvárostól nyugatra épült fel a **Szigetváros (Sziget, Sziget külváros, Sziget városrész, Sziget kapuja városrész, „Borgo la ... segitta” Insula, Insel, Inselstadt, Chitta del Isola, „külső vár”, Újváros, Nova Civitas, Suburbium) Insula Albensi** néven először 1327-ben, illetve 1333-ban szerepel neve az oklevelekben.³⁵ Egyszerűen **Suburbium** néven 1372-ben olvashatjuk egy másik oklevélben.³⁶ Bizonyos azonban, hogy az említett „suburbium” elnevezés itt csak a nyugati városrész északi településére vonatkozhat! 1373-ban a *civis insule Albensis*, 1394-ben a **Vicus Zygethwcha** elnevezések a Sziget latin és (először) magyar neve egyértelműen az említett külvárosra vonatkozott.³⁷ A külváros neve 1471-ben és 1478-ban már **Nova Civitas**, míg 1478-ban már magyar néven is megemlíti egy oklevél – **Wywaros (= Újváros)**.³⁸ Az 1479–1487 között Wywaros-nak (Újváros) nevezett külváros egy esküdtet delegálhatott a város 12 tagú testületébe.³⁹ 1484-ben két oklevélben ismét *Insula* a neve, melyek egyikében Semlyesythewlczá-t is megnevezik.⁴⁰ Két házat is elárvereztek 1546-ban a **Sziget kapuja városrészben**.⁴¹ Ugyanebben az évben ugyancsak két ház elárverezése kapcsán **Sziget városrésznék** nevezik.⁴² 1560-ban a **Szigetvárosban** 16 magyar és hét török kereskedőt, hét magyar és egy török mészárosot írtak össze.⁴³ 1563–1566 között „**külső vár**” a neve (mellette az Ingoványt és a belvárost említik), ahol összesen 78 magyar ház adózott.⁴⁴ A szárazulaton levő két városrész elfoglalását 1593-ban Wathay Ferenc így örökítette meg: „Székesfehérvár alá indultonk volna, az Ingovány és Szigetvárost megvevén, ...”⁴⁵ Az olasz alaprajzi vázlat 1601-ben feltehetően a szárazulatra ezt a részét örökítette meg „**Borgo la ... segitta**” néven. Wathay még ugyanebben az évben **Sziget**-nek nevezte.⁴⁶ 1601. szeptember 9–12. között betömötték az Újváros körüli vizesárkokat.⁴⁷ Ugyanekkor Russwurm generális beszámolt arról, hogy átkelt a mocsáron és elfoglalta a **Sziget külvárost**.⁴⁸ Szintén 1601-ben Rabuss György szemtanú szerint a Sziget külvárost nem lötték.⁴⁹ 1602-ben Sziget a neve.⁵⁰ Ugyanebben az évben, már a török ostrom alatt „az mely hajdúk ... csoportostul mind elszökének az erős nádas rétbózóra az Szigetvárasbúl, az szentegyház táján, ...”⁵¹ Ugyanekkor Wathay azt is leírja, hogy „az fűkapitány az Szigetvárost ugyan estennen pusztán hagyja, ...”⁵² A Szigetváros elnevezést nevezettekén kívül még **Sigeth (1602, 1663, 1688, 1691), Inselstadt (1602, 1663, 1688, 1688, 1690), Insulstatt (1680 k., 1880 k.), Insel (1691)**, valamint **Chitta del Isola (1680 k., 1683)** névalakban is megtaláltuk.

³⁵ Csánki 1897, 308.

³⁶ Érszegi 1971, 195–196.; Károly 1898, II. 682–683.

³⁷ Csánki 1897, 308.

³⁸ Uo. 309.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 308., 309.

⁴¹ Velics–Kammerer 1886, II. 49.

⁴² Uo. 52.

⁴³ Uo. 253–254.

⁴⁴ Uo. 298.

⁴⁵ Wathay 1976, 144.

⁴⁶ Uo. 17.

⁴⁷ Rázsó 1977, 151.

⁴⁸ Uo. 152.

⁴⁹ Károly 1898, 513.

⁵⁰ Benda-Nehring 1978, 270.

⁵¹ Wathay 1976, 153.

⁵² Uo.

INGOVÁNY

Az **Ingovány** falu (**Ingovány, Inkován városrész, Mocsár külváros, Gemöbstadt, Batalkapu városrész, die aufgebrennte Vorstadt**) a Szigetvárostól délre terült el. Magát a falut egy 1372-ben kelt oklevél említi először Villa Inguan néven.⁵³ Először 1494-ben, majd 1495-ben és 1498-ban, valamint a török hódoltság alatt mindig a város részeként említik.⁵⁴ 1543-ban mint a fehérvári káptalan birtokát írták össze Ingowan-t 35 portával, 38 szegénnyel és egy bíróval.⁵⁵ **Inkován városrészként** említik a török defterek 1546-ban.⁵⁶ 1563–65-ben az az Ingován városban 43 magyar ház adózott, közöttük dejákat és takácsot jegyeztek fel.⁵⁷ Wathay Ferenc leírásából tudjuk, hogy 1593-ban elfoglalták a keresztény csapatok a nyugati városrészt, azaz az „Ingovány- és Szigetvárost”.⁵⁸ 1601-ben Rabuss György szemtanú szerint a várat és a **Mocsár külvárost** lőtték, a Sziget külvárost nem.⁵⁹ 1601-ben a német tollrajz „**die aufgebrennte Vorstadt**” néven jelölte meg. Wathay 1602-re vonatkozó elbeszélése szerint Isolano kapitány „sáncot ásata Ingovány végén is”, illetve „Ingovány felől földig törte vala” azaz kétszer is megnevezte a vicekapitány a városrészt.⁶⁰ Ingovány német neve gyakorta olvasható a különböző metszeteken (**Gemöes Statt (1602, 1663), Gemestadt (1680 k., 1683), Gemöes-Stadt (1688), Gemöbstatt (1880 K., 1690), Gemöbstadt (1688, 1691)**). Az 1664 körül Fehérváron járt Evlia Cselebi **Batalkapu városrésznek** nevezte az Ingoványt.⁶¹ Szerinte itt voltak a szabadalmas keresztények házai.⁶² Az álló települést 1689-ben La Vergne nyolc házzal és nyolc telekkel ábrázolja. Utoljára 1692-ben említik ezen a néven.⁶³

A **Szent István tiszteletére alapított kereszties konvent** falait Martirius esztergomi érsek (1151–1158) kezdte el építtetni, halálakor a konvent falai még csak félmagasságig álltak.⁶⁴ Így az építkezéseket 1187 előtt Eufrozina királyné (II. Géza felesége, özvegye) adományaival fejezték be. A királyné az elkészült rendházat a jeruzsálemi ispotályos kereszties rendnek adományozta és bőséges birtokadománnyal látta el.⁶⁵ Fügedi Erik szerint 1162–1172 között, III. István uralkodása idején rendelkezett Eufrozina nagy befolyással, ezért ő a kolostor befejezését erre az időszakra pontosította.⁶⁶ A rend temploma 1543-ban, a török ostrom során súlyosan megrongálódhatott, hiszen 1546. március 3-án egy Szefer bin Musztafa nevű fürdősvégvett a Szentkirály utca városrészben a dűlőfélben levő szentkirályi templomot és árát ki is fizette...⁶⁷

Hogy a johannita kolostor területe a török alatt is lakott lehetett, bizonyítja, hogy Evlia Cselebi 1664 körül egy **derviskolostort** látott a külvárosban.⁶⁸ 1978–1986 között végzett fel-

⁵³ Wathay 1976, 153.; Érszegi 1971, 195–196.; Károly 1898, II. 682–683.

⁵⁴ Csánki 1897, 332.

⁵⁵ Károly 1899, III. 2–3.; Károly 1898, II. 51.; Nagy 1960, 77.; Maksay 1990, 320.

⁵⁶ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 53.

⁵⁷ Uo. II. 298.; Matuz 1986, 240–241.

⁵⁸ Wathay 1976, 144.

⁵⁹ Károly 1898, II. 513.

⁶⁰ Wathay 1976, 24–25.

⁶¹ Karácson 1904, 1908, 45.

⁶² Uo.

⁶³ Károly 1899, III. 4.

⁶⁴ Györffy 1987, 383.; Hunyadi 1998, 36., Ómo 53–61.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Fügedi 1967, 35.

⁶⁷ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 52.

⁶⁸ Karácson 1904, 1908, 48.

tárásainkon a derviskolostorokra jellemző apró cellákra osztott korábbi nagyméretű középkori teret találtunk

A 3. és 17/2. sz. árkokban pedig **törökkori mészégető kemencéket** tártunk fel. Egy különálló kemencét és három lóhereszírom alakban egymáshoz épített kemencét tártunk fel, melyek átvágták a középkori járószinteket. A kör alaprajzú kemencék alsó átmérője kb. 200 cm volt, belsejükben, égett réteg felett faszén és hamu réteget, köves törmeléket és vastag mészréteget találtunk. Pusztulási törmelékükből vegyes középkori cserépanyag került elő.⁶⁹

SZENTKIRÁLYFÖLDE

Szentkirályföldre (Insula Sancti regis, Insula s. regis Stephani, Szentkirály utca városrész), a johanniták birtokában lévő falu a keresztes konventhez hasonlóan, a sövénykerítésen kívül terült el. 1272-ben említi először oklevél „**Insula Sancti regis** extra muros castris Albensis” néven.⁷⁰ Egy 1546-ban íródott defter szerint, a Szentkirály utca városrészben egy házat és a dűlőfélben levő Szentkirályi templomot elárverezték.⁷¹ Valószínűleg a hódoltság második felére elnéptelenedett, illetve területileg beolvadt a kialakuló Palotavárosba.

ÚJFALU / UZUN VÁROS

Újfalú/Uzun város Fehérvár déli részén, egy keskeny földnyelven terült el. Az 1291-ben említett Ozun és az 1298-as **Nova Villa** elnevezések után a falut 1406-ban nevezi meg újra oklevél (Nova Villa),⁷² ezután ez az elnevezés az 1471-ben, 1478-ban, 1479–87-ben kelt oklevelekben többször is felmerül.⁷³ Evlia Cselebi 1664 körül írt művében 1543-as események kapcsán Uzun városnak (= hosszú külváros) nevezi.⁷⁴ Fitz Jenő szerint a törökök 1601-ben felgyújtották a külvárost, ekkor házai mellett temploma is leégett,⁷⁵ melyet az ekkor készült francia metszet is megőrkített. Az ugyanekkor létrehozott német tollrajzon is a város déli részén leégett házak láthatók: „**20. die aufgebrante Vorstadt**”. Fontos megjegyeznünk, hogy a Sziget külváros templomának megnevezésekor az 1601-es német tollrajz az „in **d. langen Vorstadt**” elnevezést használja, azaz elképzelhető, hogy ekkor az egész nyugati és déli külvárost így nevezték! Evlia az 1602-es ostrom kapcsán leírja, hogy „Távli Mohammed pasa budai váli az előcsapatot magához véve, Székesfehérvár alá jött s a ruméliai és budai sereggel a vár déli részén levő Uzun város előtt ütötte fel sátorát.”⁷⁶ Az 1601-ben készített olasz katonai vázlat déli városrésznek nevezi, melyet a törökök már elhagytak. Az 1691-ben készült német városalaprajzon „**die vormales türkisch ober Städte**” néven szerepel. Nyilván újjáépítése miatt 1797-ben Liptay János városalaprajzán már az **Újváros** elnevezése szerepel. 1702-ben viszont még ismerhetik eredeti nevét, hiszen egy összeírás **Újfalú puszta** néven említi.

⁶⁹ SZIM 78. 185–189.

⁷⁰ Csánki 1897, 307.

⁷¹ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 52.

⁷² Csánki 1897, 308.; Siklósi 1990, 92.

⁷³ Uo. 309.

⁷⁴ Karácson 1904, 1908, 40.

⁷⁵ Fitz–Császár–Papp 1966, 18.

⁷⁶ Karácson 1904, 1908, 42.

2. KATONAI ÉPÍTKEZÉSEK

Az Északi Bakony, a Vértes és a Velencei-hegység, valamint a Mezőföld találkozásánál található hatalmas méretű vízgyűjtő terület középpontjában elterülő középkori Fehérvár egy északról mocsárba nyúló földnyelven épült fel. Elsősorban ez a mocsár nyújtott védelmet a városnak. Ebbe a mocsárba vágták a város árkait, a körkörös védelem jegyében a mocsárba nyúló földnyelvet is árkokkal tagolták, elválasztva és egyúttal védve a városrészeket. Természetesen egyetlen egységes védelmi rendszer része volt a belvárost és a külvárosokat védő erődítésrendszer. Az erődítésekben azonban minőségi különbség volt. Míg a belvárost kőfalak védték, addig a külvárosokat sövénykerítés és földerődök.

Fehérvár első erődített helye a 11. században kiépített korai királyi vár volt, mely a mai püspöki székesegyház dombját ölelte körül.⁷⁷ Valószínűleg szintén erődített hely volt a korai királyi vártól északkeletre elhelyezkedő prépostsági épületegyüttes.⁷⁸ A latinok 1249. évi betelepítésével a korai királyi vár megszűnt, a város védelmét ezen túl a 13. század második felében kiépített városfal látta el. Ezzel egy időben épült fel a város északkeleti sarkában az újabb királyi vár, mely a palotát vette körül.⁷⁹ Az 1259-ből származó „terra castris Albensis” elnevezés már a fallal körülvett belvárost jelöli.⁸⁰ A 13. század második felében a fehérvári vár általánossá vált „Castrum” elnevezése még a törökkorban is használatos maradt. Még a 13. század végén, esetleg a 14. század elején téglalap- és patkó alaprajzú tornyokkal tagolták a városfalat, annak visszabontásával. Ebben a korszakban épülhetett a Jókai u. 20. területén talált – a Lakatos utca torkolatában álló – és a Palotai kapu téglalap alaprajzú tornya, valamint a Szabadság tér (ma: Városház tér) 8. mögötti patkó alakú torony. Ez a tornyokkal tagolt 13. századi városfal kisebb javításokkal egészen Mátyás király koráig állott. Mátyás király nagy méretű építkezései 1473-ban kezdődtek Fehérváron. Ekkor épült a Budai kaput biztosító rondella, a Palotai kapu barbakánja és a rondellával záruló déli védmű. Az építkezéseken Veszprém és Somogy megyék jobbágysai dolgoztak.⁸¹ 1485-ben ismét Mátyás dolgoztatott a városfalakon: annak szövetét megbontva, sírkápolnáját a fal szerves részeként építtette meg.⁸² A 15. század végén–16. század elején készülhettek el a külvárosok árcai, sáncai, földből készült rondellái. Mátyás halála után Miksa serege ostromolta a várost az 1490. november 16-át követő napokban. A védők felgyűjtötták a külvárosokat, Miksa serege pedig a Budai kapu rondelláját 5–6 nagyméretű, valamint ugyanennyi sugárgyúval lövette.⁸³ Lerombolták a Palotai kaputól délre eső városfal egy részét is. A károk nyilvánvalóan helyreállíthatók voltak anélkül, hogy az erődítményeken nagyobb változásokat kellett volna végrehajtani. 1491. június 8. és július 26. között II. Ulászló király, Báthory István és Kinizsi Pál ostromolta a kiegészített várost, melyet Reichenburgi Reinprecht parancsnok végül feladott.⁸⁴ 1529-ben tél utóján Ferdinánd szándékában állt többek között a fehérvári városfal megerősítése.⁸⁵ Hogy a munkálatok elvégzésére sor került-e, nem tudjuk. 1540-ben Ferdinánd kezére játszották a várost, melybe Fels

⁷⁷ Siklósi 1989, 104–107.; Siklósi 1990, 7–17

⁷⁸ Burger 1968, 253–262.

⁷⁹ Siklósi 1989, 107–108.; Siklósi 1990, 22–25.; Siklósi 1993, 61–73.

⁸⁰ Györfly 1987, 369.

⁸¹ Balogh 1985, 193. „... castrum nostrum in civitate nostra Albaregali ... edificare et muniri facere ...”

⁸² Fitz-Császár–Papp 1966, 14. az 1601-es olasz alaprajzi vázlat és Tubero leírása alapján.

⁸³ Juhász 1936, 1–12.; Juhász 1958, 1–16.

⁸⁴ Uo. 10.

⁸⁵ Gerevich 1966, 257.

Lénárd vonult be.⁸⁶ Ekkor, majd 1542-ben a városi lakosok fellázadtak a németek ellen.⁸⁷ 1541-ben már két török támadás érte Fehérvárt, melyek közül főként a második követelt sok emberáldozatot.⁸⁸ Ezek a portyák és ostromok azonban nem sok kárt tehetek a falakban, melyek a 13. században kiépített és Mátyás alatt modernizált formájukban érkeztek el az 1543-as török ostrom időpontjához. Buda elfoglalása után Szulejmán szultán több vár, köztük Fehérvár elfoglalását követelte.⁸⁹ A közelgő ostrom hírére a város külső védműveit, sáncait, árkait erősítik, erődde alakítják át a Budai külváros sánca mellett álló ferences kolostort valamint a Szűz Mária kápolnát.⁹⁰ Verancsics, Istvánffy és Bél Mátyás is a sáncok építéséről ír.⁹¹ A város új kapitánya, Varkocs György az egyik külvárost, valószínűleg a **Budait** erősítette.⁹² Az 1601-es olasz alaprajzi vázlaton észak felől három kör alakú és egy négyzetes alaprajzú bástya védte. A nyugati töltésszakaszon nem volt bástya /kivéve az említett északnyugati bástyát/, míg a keleti töltésszakaszon az említett északkeleti bástyán kívül még három kör alaprajzú bástya kapott helyet. Ezen a szakaszon nyitották a keleti oldal középső bástyájából a külváros kapuját. A hasonló korú francia metszeten a nyugati oldalon is látható két kör alaprajzú bástya. A metszet egyébként jól láttatja az erődítésfalak anyagát, melyek cölöpökből, sövényből, földből készültek. Szinán csaus leírása szerint valószínűleg a Budai külváros két szélső földbástyáján lehetett egy-egy rejtek kapu.⁹³ A külváros kapuját az irodalomban „Külső Budai kapu”-ként említik,⁹⁴ minden bizonyíték nélkül. Az 1601-es ábrázolásokon tehát eredendően keleten egy rondellából, vagy amellet nyílt, a mai Szegefű Gyula utca vonalában. Fent említett ismereteink alapján megfontolandó, hogy a Varsáni kapu /1558/ és a Csókakői kapu /1557/ elnevezések nem jelölhették-e a külváros kapuját.⁹⁵ 1601-ben Nicolas de Montreux szerint a vallon származású Tilly hadnagy katonáival betört a Győri kapun a Budai külvárosba.⁹⁶ A Budai külváros sáncai még 1602-ben is jelentős szerepet játszottak, hiszen Wathayék két napig tartani tudták a törökök ellenében.⁹⁷ Evlia Cselebi azonban már csak az emlékeről ír.⁹⁸ A négy négyzetes „bástyával” és kapuval ellátott erődítményt cölöpök elé hányt földsánccal és árokkal erősítették. A későbbi városalaprajzok közül La Vergne 1689-es rajzai az 1691-es, az 1720-as és az 1738-as városalaprajzok már csak az erősen lepusztult sáncokat és árkokat mutatják. Részletei manapság csak a Honvéd utca északi házsora mentén, a Malom utca és az Ybl Miklós utca domborzati viszonyaiban figyelhetők meg.

A nyugati városrészt védő sáncok és kerítés a Budai külváros hasonló típusú és rendeltetésű védműveivel egyidőben készültek, talán a 15. század végén, vagy a 16. század elején, valószínűsíthetően azonban az 1543-as ostrom előtt. Sövénykerítését az 1601-es német tollrajz, sáncait és árkait a Dillich-féle és a francia metszet ábrázolja hitelesen. Ezek közül a Tobak utcánál levő sáncok maradványait sikerült felmérnünk, de még a mai Balatoni út mentén is

⁸⁶ Juhász 1934, 2.

⁸⁷ Uo. 3.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Siklósi 1990, 69–72.; Kovács 1971, 263.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo. 9.

⁹³ Thuri 1984, 179.

⁹⁴ Fitz–Császár–Papp 1966, 19.

⁹⁵ Siklósi 1990, 31.

⁹⁶ Veress–Siklósi 1990, 120.

⁹⁷ Wathay 1976, 24.

⁹⁸ Karácson 1904, 1908, 48.

kimutathatók az egykori szintkülönbségek. Az 1601-es francia metszet és az olasz alaprajzi vázlat északon és délen egyaránt 3-3 rondellát ábrázol.

A külváros északi kapuja a **Sziget (Palotai) kapu** nevet viselte. A kapuépítmény a mai Tobak utca – Palotai út – Ady E. utca torkolatánál állott. Már az ábrázolások alapján elképzelhető volt, hogy kapuépülete kőből épült, amiről leletmentésünk során megbizonyosodtunk. A kapu nevét egy 1546. március 3-i adat említi először. Ekkor Sziget kapu a neve.⁹⁹ Ez a névváltozat fordul elő 1547-ben és 1548-ban is.¹⁰⁰ 1558-ban egy defterben viszont már a Palotai kapu néven szerepel.¹⁰¹ 1560-ban és 1602-ben is Palotai kapu néven említik.¹⁰² Az 1602-es ostromnapló szerint ekkor épül a kapu északi hídfőállását biztosító sánc és árokrendszer.¹⁰³ Ekkor egy régi kapuról beszél a napló szerzője, melyet azonban már befalaztak.¹⁰⁴ Az újonnan elkészült sáncokat Wathay is megénekli versében, ám a kaput „Sziget kapu”-nak nevezi.¹⁰⁵ Evlia Cselebi is részletesen leírja: „Másik kapuja a nyugatra néző Palotai kapu; ez is kettős fakapu, csigákon járó nagy felvonóhíddal.”¹⁰⁶ A kaput az 1688-as ostrom bizonyosan megviselhette, hiszen tudjuk, hogy a városból nyíló három kapu közül egy összedőlt, kettő megrongálódott.¹⁰⁷ A városalaprajzok szerint 1689-ben, 1691-ben, 1720-ban és 1738-ban Palotai kapu a neve. Az 1770 körül készített vázlatrajzon már nem jelenítették meg a kapuépítményt, csak a két földbástya közötti fahidat és az elmcosarasodott vízesárkot láttatják. 1784-ben, már mint vámhelyet említik,¹⁰⁸ tehát igaz az 1797-es Liptay-féle alaprajz ábrázolása: a kapu és erődítésrendszere már nem áll, helyén csatornán átívelő kis fahíd és sorompó található. A Sziget kapu egykori földerődítményei a közelmúltban még kimutathatók voltak az Ady E. u.–Tobak u.–Palotai út környékének szintviszonyaiban, ezért erről felvételi rajzot készítettünk Badics Balázzsal és Egyed Endrével. Sajnos akkori javaslatomat, hogy az akkor a környezetéből még 1,5 méteres szintkülönbségével kiemelkedő, a kapuépítményt védő két földbástya egyikét legalább szánkódomb formájában őrizzük meg, nem sikerült megvalósítani. Az 1601-ben készített olasz alaprajzi vázlat egy nagyobb és egy kisebb földbástya között ábrázolta a kapuépítményt, mely a La Vergne által 1689-ben készített felvételi alaprajzon és az 1691-es német nyelvű alaprajzon négyzetes alaprajzzal, fahíddal, vízesárokcal, ellenerőddel jelent meg. Az 1720-as De Prati által készített és az 1738-as német nyelvű városalaprajzon két tervezett (?) olasz földbástya között négyzetes alaprajzú kapuépítményt ábrázol, fahíddal, vízesárokcal. Az 1601-es francia metszeten egy nagyobb és egy kisebb sövényfalú bástya között nyílt a kapu, az ugyancsak 1601-ben készített Dillich-féle metszeten két földbástya között tűnik fel a négyzetes alaprajzú, földszintes, sátortetős kapuépítmény, előtte az árkon fahíd ívelt át. Ugyanez a kép tárul elénk Wilhelm Peter Zimmermann két rézkarcán, melyeken az 1593-évi csatát, illetve az 1602-es ostromot örökítette meg. Az 1721-ben készített német rézmetszeten már kőből épült bástyák között ábrázolták a kapuépítményt, fahíddal és árokkal. Az ábrázolás igazságtartalma azonban erősen vitatható, alkotója nem látta a várost, metszetet a korábbiakról másolta.

⁹⁹ Velics–Kammerer 1886, II. 49.

¹⁰⁰ Uo. 71., 74.

¹⁰¹ Uo. 223.

¹⁰² Uo. 265–267.; Benda-Nehring 1978, 271.

¹⁰³ Benda-Nehring 1978, 271.

¹⁰⁴ Uo. 273.

¹⁰⁵ Wathay 1976, 24–25.

¹⁰⁶ Karácson 1904, 1908, 48.

¹⁰⁷ Sebestyén 1929, 55.

¹⁰⁸ Kállay 1971, 87.

A környezetéből egykor 1,5 méteres szintkülönbségével kiemelkedő halmok, a történelmi metszetek és városlaprajzok tanúsága szerint bizonyos, hogy a nagyobb és kisebb földbástya között álló, négyzetes alaprajzú, földszintes, sáttortetős kapuépítmény legalsó kősorát találtuk meg nemrég a Palotai útról a Penny-Market felé tervezett lehajtósáv kivitelezési munkálatai során. A kapuépítmény falait fehér kavicsos habarcsba rakott, változó méretű, formátlan kövekből emelték. Általunk megtalált nyugati falának részleteiből az analógiák segítségével alaprajza rekonstruálható. Falainak vastagsága kb. 200 cm., külső méretei kb. 10×8 m., belmérete kb. 6×4 m. lehetett.

Az Ingoványi-, másnéven Csikvári-, Battyányi-, Veszprémi (?)-, Cigány-, vagy Batal kapu a nyugati szárazulat déli részén, az egykori Ingovány falu, majd Ingovány városrész mellett állott.¹⁰⁹ A szárazulat déli részét védő sövényből, gerendákból és töltésből emelt három rondellája közül a középső nyugati oldala mellett nyílt. A kapuhoz fahíd vezetett. Ez a valószínűleg 15–16. században kialakított védelmi rendszer az olasz alaprajzi vázlat és a francia metszet tanúsága szerint 1601-ig állt fenn.

A belvárostól és az Ingoványi kaputól délre helyezkedett el a hosszú déli külváros, az egykori Nova Villa. Déli végén az 1601-es francia metszet háromrondellás védművet ábrázol, mely gerendákból, sövényből, földből készült, feltehetően a 15. század vége felé, de legkésőbb az 1543-as ostrom előtt. Középső rondellájának nyugati részén nyílt kapuja, melyet Fitz Jenő (bizonyíték nélkül) Uzun (Battyán) kapunak nevez.¹¹⁰ Valószínűleg ezt a kaput nevezi Só (Sóstói?) kapunak az a parancs, mely szerint Huszár Péter pápai főkapitánynak ezen kell abba a külvárosba (egykori Nova Villa) bevonulnia, ahol a szandzsákbég szállása van.¹¹¹

Az erőfeszítések ellenére Szulejmán serege 1543. szeptember 2-án elfoglalta Fehérvárt. Mivel a belváros falait nem érte ágyútűz (csak egyetlen ágyúlövés dördült el a falak felé), az ostrom ezekben nagy kárt nem okozhatott.¹¹² Még 1544-ben keresztény csapatok foglalták el az egyik külvárost, és részben felégették.¹¹³ Kisebb javításokon kívül, melyeket 1543-ban, 1545-ben, 1546-ban, 1547-ben és 1560-ban végeztek, nagyobbakról nincs tudomásunk.¹¹⁴ Ezek azonban csak karbantartási munkálatok lehettek. 1554-ben Francesco de Spazio mérnök tevékenykedett Fehérvár városfalain.¹¹⁵

1572. május 13. és július 16. között

Az első komolyabb építkezést 1572. május 13. és július 16. között végezték a városfalon.¹¹⁶ (2. periódus) Ekkor 225 könyök új falat építettek a törökök fehérvári, simontornyai és szekszárdi jobbágyok segítségével. „Az új fal az alaptól a faltest határáig 16 könyökre, az alaptól a föld színéig 4 könyökre és vastagságra nézve is 4 könyökre terjedően építették. A földfelszíntől a fal felső végéig a magasság 12 könyök, a vastagság 3 könyök, összesen 11 660 köbkönyök terjedelemben épült.” Ezen kívül 200 könyök javítást és 1700 könyök palánkot készítettek.¹¹⁷ Az elkészített új falat Fitz Jenő véleménye alapján azonosíthatjuk azzal az 1601-es francia

¹⁰⁹ Siklósi 1990, 34.; Fitz–Császár–Papp 1966, 19. tévesen a nyugati külváros északi kapujának tartja.

¹¹⁰ Fitz–Császár–Papp 1966, 19.

¹¹¹ Veress–Siklósi 1990, 109.

¹¹² Veress–Siklósi 1990, 67–68.

¹¹³ Nagy 1867, 52.

¹¹⁴ Siklósi 1990, 19–20.; Velics–Kammerer 1886–1890, II. 47., II. 58., II. 267; Fitz–Császár–Papp 1966, 18.

¹¹⁵ Gerő 1975, 333.

¹¹⁶ Velics–Kammerer 1886–1890, I. 251–252.

¹¹⁷ Uo.

metszeten és olasz alaprajzi vázlaton látszó támpilléres fallal, mely a négyzetes tornyokkal tagolt északi városfalszakasz elé épült.¹¹⁸

1593

1593. november 3-án Pálffy Miklós, Zrínyi György, Hardeck Ferdinánd, Nádasdy Ferenc, Thurzó György és Illésházy István csapatai felégették egy külvárost.¹¹⁹ Az erősödő támadások hatására, 1593-ban, Tirjáki Haszán pasa székesfehérvári szandzsákbejsége alatt történhetett meg a déli rondella ágyútoronnyá alakítása, melyet róla neveztek el. (3. periódus) Újabb portyákat vezettek Fehérvár falai alá 1598-ban és 1599-ben a magyarok. Pálffy és Nádasdy 1599. május 9-én elfoglalták a külvárosokat, melyeket felégették. Sikerült az egyik kaput is betörniük petárda segítségével.¹²⁰ A sorozatos portyák a város erősítésére ösztökélték a törököket. Az 1601-es ostromig hat adatunk van a vár erősítésére vonatkozóan: 1582 végén a falak és palánkok javításáról tudunk,¹²¹ 1596–99 között, pedig arról, hogy Mohamed Diváne tímárja jeleskedett a fehérvári építkezéseken.¹²²

1600–1601 között

Az 1600-as évek legnagyobb modernizálási munkálatai során alakították át a törökök katonai célokra a Budai külvárost,¹²³ 1601-ben a város katonai jellegű építményeit erősítették.¹²⁴ 1601. április 6-án a vár javítására, fa vásárlására és munkabérré 33.222 akcsét költöttek a törökök.¹²⁵ A francia metszet alapján bizonyos, hogy a déli külváros kapujától fahíd ívelt át az árok déli oldalán 1600–1601 között épített (4. periódus) ék alakú elősánchoz, melynek részletei 1689-re eltűntek. Nem ábrázolja La Vergne a középső rondellát sem. Valószínű, hogy az 1602 után elnéptelenedő külváros védműveit sem akarták rendben tartani, modernizálni. A déli sáncrendszer maradványai a mai szintkülönbségekben jól kimutathatók, hiszen a Széchenyi út két oldalán elterülő egykori földerődítmény lepusztult felszíne ma is Af. 100, illetve 101m, míg környezete két méterrel mélyebben (Af. 98–99 m) fekszik.

Közvetlenül az ostrom előtt, 1601. szeptember 13-án Ali esztergomi lovas ágát a szerdárhoz küldték Fehérvár sürgős megerősítése ügyében.¹²⁶ A gyors építkezések és katonák létszámának feltöltése nem vezetett eredményre: az 1601. szeptember 9-én megkezdett ostromot 20-án siker koronázta; a keresztény sereg elfoglalta Fehérvárt.

1601–1602 között

A város erődítéseinek rekonstrukciója azonnal megkezdődött. Gottfried Starhemberg kapitány 30000 forintra becsülte a helyreállítás költségeit.¹²⁷ Röviddel a város birtokbavétele után, októberben már 1500 ember dolgozott a vár építésén.¹²⁸ Az 1601-es javítások során helyre kellett állítani a megsérült védműveket: a Palotai kapu rondelláját és az attól délre eső rommá

¹¹⁸ Fitz–Császár–Papp 1966, 24.

¹¹⁹ Károly 1898, II. 506.; Toldy 1857, 52.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Fodor 1925, 375–398.

¹²² Velics–Kammerer 1886–1890, I. 392.

¹²³ Fitz 1954, 3. „Beslia = huszárvár”

¹²⁴ Fitz–Császár–Papp 1966, 24.

¹²⁵ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 696.

¹²⁶ Uo. II. 707.

¹²⁷ Fitz–Császár–Papp 1966, 24.

¹²⁸ Károly 1898, II. 542.

lőtt városfalszakaszt a mai Megyeház u. (Csók I. u.) 17. udvarán. 1601 novemberében újabb kiadásokat engedélyezett az udvar. Székesfehérvárra érkezett Johann Schneider építésvezető, Isolano ezredes, pedig a vár átalakítási tervével Bécsbe utazott.¹²⁹ A város katonai erősítése egészen az 1602-es ostromig folytatódott, sőt be sem fejeződött az ostrom megkezdéséig. Az 1601–1602 között végzett erődítési munkálatok helyére, jellegére Wathay Ferenc festményéből, verséből,¹³⁰ az 1601-es metszet és alaprajz, valamint az 1689-es alaprajz összevetéséből kapunk adatokat. Wathaytól tudjuk, hogy Isolano Lesence és Keszthely vidékéről hozatott jobbágyokat az építkezésekre. Ezek során újjáépítették a belváros egész északi védművonalát, az északnyugati olaszbástyát, a Király bástyát, a köztük húzódó cortina falat és annak közepén megnyitották az új Budai kaput. Félmagasságig épült fel a Monostor bástya, mint az Wathay vízfestményén jól látható. Ekkor épülhetett meg a belvárosi Palotai kapu elé a hídfőjét védő lépcsőzetes felépítésű földerőd, valamint a külváros két kapuja előtti sánc, az Ingoványi kapu két olaszbástyás erődítése és a nyugati szárazulat két földerődjé. 1601–1602-ben épült Palotai kapu hídfőjét védő lépcsőzetes alaprajzi elrendezésű földerőd a nyugati szárazulaton. A földerődöt az 1602-es ostromnaplóban is megemlíti,¹³¹ de Wathay verssorai is tudósítanak az itt folyó földmunkákról.¹³²

Az 1602-es ostromnapló szerint ekkor épül a Sziget- és az Ingoványi kapu északi hídfőállását biztosító sánc és árokrendszer.¹³³ Ekkor egy régi kapuról beszél a napló szerzője, melyet azonban már befalaztak.¹³⁴ Az újonnan elkészült sáncokat Wathay is megéneкли versében, ám a kaput „Sziget kapu”-nak nevezi.¹³⁵ (5/7. periódus)

Az Ingoványi kapu védelmi vonalának helyére 1601–1602 között ugyancsak földből két olaszbástyát építettek. Ezek között nyílt az újonnan elkészített kapu. A kapuhoz vezető híd az ugyancsak ekkor készült kelet–nyugati irányú sánc- és árokrendszeren átívelt a déli külváros területén kialakított hídfőig. A kaput és környékét az 1689-es és 1691-es városalaprajzok még épségben ábrázolják, 1720-ban már lepusztult állapotban látható, az 1738-as városalaprajzon szinte már nyoma sem mutatható ki. A kaput egy 1547. szeptember 26-án kelt defter említi elsőként, ekkor Ingoványi kapu a neve.¹³⁶ 1547 és 1560 között ezzel a névvel további öt alkalommal olvashatjuk.¹³⁷ 1602-ben Wathay verse megemlékezik az Ingovány végén ásott sáncról,¹³⁸ ám az 1602-es ostromnapló adatai már Csikvári (di Chiachuar) kapuról és erődről tudósítanak.¹³⁹ Az ostromnapló azt is megemlíti, hogy előtte egy templom állott.¹⁴⁰ 1602-ben egy roham kapcsán Batal kapunak nevezi Pecsevi és Kjátib Cselebi.¹⁴¹ Az elnevezés az ingovány szó elferdített változata volt Veress D. Csaba véleménye szerint.¹⁴² Evlia Cselebi 1664 körül már Battyán kapuként tartja számon,¹⁴³ és részletesen leírja: „Két kapuja közül az egyik délkeletre néz s ez Battyán

¹²⁹ Fitz–Császár–Papp 1966, 24.

¹³⁰ Wathay 1976, 21–26., 152.

¹³¹ Benda–Nehring 1978, 270.

¹³² Wathay 1976, 21–26.

¹³³ Benda–Nehring 1978, 271.

¹³⁴ Uo. 273.

¹³⁵ Wathay 1976, 24–25.

¹³⁶ Velics–Kammerer 1886, II. 71.

¹³⁷ Uo. 74., 223., 265–267.

¹³⁸ Wathay 1976, 24.

¹³⁹ Benda–Nehring 1978, 271.

¹⁴⁰ Uo. 272.

¹⁴¹ Fitz 1965, 21: a Budai kapunak tartja.

¹⁴² Veress–Siklósi 1990, 64.

¹⁴³ Karácson 1904, 1908, 42.

várához vezet; fából készült kettős kapu, melynek nagy hídjá van.”¹⁴⁴ Eszterházy János győri vicegenerális 1688. április 29-én levélben kérte Batthyány Ádámot, hogy a Csikvári kapunál foglaljon el állást.¹⁴⁵ Tudjuk, hogy a város kapui közül egy összedőlt, kettő pedig megrongálódott az ostrom során.¹⁴⁶ A kapu azonban továbbra is állt, valószínűleg kijavították. 1689-ben La Vergne „Veszprémi kapu”-nak nevezte, valószínűleg tévesen. Az 1691-es alaprajz „Csikvári út” felirata a kapu közelében ismét a Csikvári kapu elnevezést sejteti. 1690-ben egy adat Cigány kapunak nevezi,¹⁴⁷ ám 1700. október 12-én ismét Csikvári kapu egy adat szerint.¹⁴⁸ Ugyanez a név szerepel az 1720-as alaprajzon. 1721–22-ben Tatai Varga János a Csikvári kapu vámszedője.¹⁴⁹ Az 1738-as városalaprajzon a kapu már nem áll, helyette csak sorompó létezett. A kapu „Csikvári” elnevezése azonban tovább élt, hiszen 1765-ben és 1784-ben ezen a néven említik.¹⁵⁰

1601–1602 körül a szárazulat nyugati határát védő sövénykerítés a német tollrajz tanúsága szerint erősen pusztulásnak indult. Az 1689-es alaprajz azonban, ha elnagyoltan is, de még mindig látatja. Russwurm generális jelentéséből tudjuk, hogy 1601-ben, mikor katonái élén átkelt a járhatatlannak vélt mocsáron, a Sziget külvárosnál lyukadt ki.¹⁵¹ 1602-ben a Sziget külvárosra az oda épített földerőd környékén támadtak a törökök a mocsár felől.¹⁵² A mocsári átkelőhely ezek szerint a mai Bátky Zsigmond utca környékén lehetett, attól nyugatra, a mocsáron át. Elképzelhető, hogy éppen az átkelő felügyeletére, a dűledező sövénykerítés helyett építette meg Isolano kapitány 1602-ben az északi, valamint a déli földerődöt. A négyzetes alaprajzú sáncokat mély árok vette körül. Ábrázolásukat La Vergne 1689-ben készített olcsóbbik tervrajzán látjuk viszont. Az északit a magyar katonák, a délit a németek védték az 1602-es ostrom idején.¹⁵³ Az erődítmények építéséről Wathay Ferenc is megemlékezett.¹⁵⁴ A déli földerőd részleteit 1978–1985 között, az északi maradványait 1986-ban figyeltük meg leletmentéseink során az egykori johannita rendház területén, illetve a mai Bátky Zs. u. környékén. Megfigyeléseik alapján valószínűnek látszik, hogy a harcok során elhunytakat az erőd körül ásott árkokba, tömegsírokba temették.

1614

Az 1602-es ostrom (aug. 12–29.) súlyos károkat okozott a városfalakban és a védművekben.¹⁵⁵ A harcok során az Isolano által építtetett egyik bástyát is aláaknázták és felrobbantották.¹⁵⁶ Ez Wathay ábrázolása alapján csak az északnyugati bástya lehetett.

Ezeket az ostrom után sürgősen helyre kellett állítani. A károk olyan nagy mértékűek voltak, hogy a helyreállítás, az 1601-ben megkezdett építkezés befejezése egészen Karakas pasa hivatali idejéig tartott. Karakas pasa hivatali idejében (1614) fejezték be az 1602-ben félbehagyott Monostor bástya építését. (6. periódus)

¹⁴⁴ Karácson 1904, 1908, 48.

¹⁴⁵ Jenei 1971, 11.

¹⁴⁶ Sebestyén 1929, 55.

¹⁴⁷ Jenei 1971, 11.; Somkúti 1971, 169–170.

¹⁴⁸ Somkúti 1971, 170.

¹⁴⁹ Kállay 1971, 86.

¹⁵⁰ Uo. 87.

¹⁵¹ Károly 1898, II. 514.; Wathay 1976.

¹⁵² Benda-Nehring 1978, 273.

¹⁵³ Uo. 272.

¹⁵⁴ Wathay 1976, 24.

¹⁵⁵ Benda-Nehring 1978, 269–284. és Wathay 1976, 152.

¹⁵⁶ Károly 1898, II. 552.

1602–1621 között

1616-ban magyar portyázók Fehérvár alá jutottak, ám közülük többen fogságba estek.¹⁵⁷ A falakban kár nem esett. 1602–1621 között, egészen Karakas pasa hivatali idejéig (1614, 1618–21) tartottak az 1602-es ostromot követő helyreállítási, majd korszerűsítési munkálatok. Adatok hiányában csak elképzelhető, hogy a Budai kapu előtt húzódó, a hídfőt biztosító lépcsőzetes formájúra kiépített sánc a formailag hasonló Palotai kapu előtti sánccal együtt 1601–1602-ben készült el. Az a tény viszont, hogy Wathay nem említi, sőt festményén sem ábrázolja, valószínűsíti azt, hogy 1602 után emelték. (7. periódus)

1602–1688 között

Az 1602–1688 közötti második török fennhatóság idején épült fel a Palotai kapu és a déli rondella közötti külső falszakasz, valamint az 1991-ben a Szabadság tér (ma: Városház tér) 8. mögött feltárt olasz rendszerű bástya. Ekkor fejeződött be a Lakatos utca torkolatában álló torony olasz rendszerű átépítése, a déli rondella ágyútoronnyá történt átalakítása és ekkor építhették meg az ettől északkeletre álló fél fülesbástyát. E korszak terméke volt a Budai kapu elé vont lépcsőzetes, árokkal körülvett elősánc, melyet egy újabbal vették körül valamikor 1602 és 1688 között. Ez az árokkal körülvett előmű úgy ölelte körül a hídfőállást, hogy közben a belváros északkeleti és északnyugati bástyával határolt vonalát is védte az ágyútűztől. Az erődítményrendszert La Vergne 1689-es alaprajzai, metszeta rajzai alapján ismerjük. (9. periódus)

1647. július 24.

Pontosan ismerjük a Budai kaputorony építési idejét: 1647. július 24. (10. periódus) A nagyobb munkálatok mellett több kisebb karbantartásra és helyreállításra van adatunk. Az 1630-as években kisebb rekonstrukciót végeztek a falakon.¹⁵⁸ Sziavus pasa a Budai kapu melletti városfalat állíttatta helyre 1648–50 között, mint azt egy feliratos kő igazolja: „Muhammed szultán uralkodása alatt... Isten őrzi az ő hatalmát és életét. Építtetett Sziavus pasa által és Mustafa liva pasa és Dzsafer Mustafa alay bey.”¹⁵⁹ Kisebbs javításokat végeztek az 1660-as évek elején, ám így is 204 rőfnyi romos városfalat említettek 1663-ban.¹⁶⁰ Más adatok szerint az 1663-ig elhúzódó javítások során megerősítették a Palotai kaput, sőt 1663. augusztus elején azt jelentette a fehérvári szandzsákbég, hogy „a vár nyugati oldalán, a Szuret kaputól a Mürteza pasa tornyáig 553 zira (rőf) fal előregedett”, s javítása szükségessé vált.¹⁶¹ A Szuret kapu valószínűleg a Palotai kapuval, Mürteza pasa tornya talán a déli rondellával, vagy az annak közelében álló toronnyal azonosítható. Evliától tudjuk, hogy a vár korhadó gerendáit a környéken található cser- és tölgyfákból évente megújították.¹⁶² A török uralom vége felé, 1686. december elején egy boszniai szerzetes arról ad hírt, hogy a fehérvári pasa a várat, főként a Budai kaput erősítette.¹⁶³ Elképzelhető, hogy ekkor készült a kapu hídfőjét biztosító külső sánc és árok. Bél Mátyás szerint a falakat újjáépítették az 1688-as ostrom után,¹⁶⁴ bár az ostrom jelentős károkat nem okozott a védművekben. 1688. május 18-án Fischer Jakab Já-

¹⁵⁷ Takáts 1917, 165.

¹⁵⁸ Hegyi 1989, 1–50.

¹⁵⁹ Fehér 1958, 173–178.; Fitz–Császár–Papp 1966, 27.; MNM 64/1848. 7.: Érdy János találta a feliratos követ a királysírok feltárásakor, a „Sétatér nyugati falában”.

¹⁶⁰ Hegyi 1989, 5.

¹⁶¹ Veress–Siklósi 1990, 64.

¹⁶² Karácson 1904, 1908, 44–45.

¹⁶³ Jenei 1971, 7–22.

¹⁶⁴ Bél 1977, 105.

nos mérnök érkezett Fehérvárra a városfalak helyreállítása végett.¹⁶⁵ A helyreállítási terveket (1689, 1691, 1720 és 1738) sem véletlenül rendelték meg a mérnököktől. La Vergne kapitány terveiben 25 öl új fal építése szerepel. Megújítandónak nevezi a Veszprémi (Ingoványi) kapu bal oldalán leomlott falszakaszt, melyet csak a törökök által rótt gerendákkal foltoztak ki. La Vergne terve a déli rondella mellett egy fél fülesbástya építését is tartalmazza. Ezek a tervek a későbbi alaprajzok tanúsága szerint megvalósultak. 1691. február 13-án a fehérvári városfal helyreállítására 1500 Ft-ot folyósított a kamara.¹⁶⁶ Ezek ellenére egy 1702-ben kelt I. Lipót kori előterjesztés a falak lebontását javasolta.¹⁶⁷ Felrobbantásukra azonban nem került sor, valószínűleg a Rákóczi-szabadságharc miatt. 1704-ben Sándor László kurucaival rövid időre elfoglalta a várost, mely azonban újból a császári csapatok kezére került.¹⁶⁸ A szabadságharc után sem szűnt meg az erődítések jelentősége, hiszen a város lakói még 1709-ben is több mint ötvenezer munkanapot dolgoztak a vár építésén.¹⁶⁹ 1724. május 24-én a bécsi kancellária leírata újabb utasítást adott a várfalak lebontására.¹⁷⁰ A városfalak azonban továbbra is megmaradtak, mint azt az 1738-as városalaprajz mutatja. 1735-ben a város katonai parancsnoka azt javasolta, hogy a két városkapun kívül csináltassanak kiskapukat, hogy a gyalogosok kilenc óra után is kimehessenek.¹⁷¹ 1735–42 között, könyve megírásakor Bél Mátyás maga látta, hogy a várfalakat több helyen lebontották.¹⁷² Ennek ellenére a város 1744-ben, 1781-ben és 1782-ben is panaszkodott arról, hogy milyen nagy gondot jelent a falak karbantartása.¹⁷³ A városfalak teljes lebontása a 18–19. század fordulójára tehető.

1626–1647 között

Az Öreghegyen, a mai Bányató – Szent Donát utca – Vereckei utca által határolt területen épült fel Kara Murteza pasa tornya. Székesfehérvár történelmi belvárosának központjától légvonalban pontosan 4,56 km távolságra esik az Öreghegy legmagasabb pontja, ahol a Szt. Donát kápolna épült. Az Öreghegy, a mai Székesfehérvár egyik legnagyobb települési egysége, a Buda felé vezető 70-es úttól északra terül el. Ezeken a magaslatokon történelmi hagyományai vannak a szőlőművelésnek. Valószínűleg a középkor folyamán meghonosított szőlőművelés virágzott tovább a török hódoltság idején. A Budai kaputól északra fekvő szőlőhegy fontosságáról, lüktető életéről Evlia Cselebi is megemlékezett.¹⁷⁴ „E Besli külváros keleti részén, egy ágyúlövés távolságra levő hegyek összes dombjain és hegyein mintegy kétezer szőlőkert van. Ezeknek mindegyikében van egy-egy nyárilakás, konyha és külön kút. Székesfehérvár népe három hónapig ezekben mulatozik.” Evlia leírásából azt is tudjuk, hogy a szőlőművesekre és családjaikra többször is fegyveresek törtek és foglyokat vittek magukkal. Ezért Kara Murteza pasa, majd Hadzsi Musztafa pasa az itt dolgozók védelmére tornyot emeltetett: „Kara Murteza pasa, budai vezír e szőlőknek éppen a közepén egy magas dombra az isztambuli vártoronyhoz hasonló kerek, magas erődítményt építtetett. Ágyúkkal, százötven főnyi katonával, Buda felé nyíló kapuval ellátott erődítmény ez, mely-

¹⁶⁵ Badál 1976, 293.

¹⁶⁶ Jenei 1971, 18.

¹⁶⁷ Károly 1898, II. 314.; Baranyai 1975, 193.; Kállay 1983, 86.

¹⁶⁸ Uo. 559.

¹⁶⁹ Czákó 1973, 7–48.

¹⁷⁰ Károly 1898, II. 314.

¹⁷¹ Kállay 1971, 87.

¹⁷² Bél 1977, 105.

¹⁷³ Kállay 1973, 49–71.

¹⁷⁴ Karácson 1904, 1908, 48–49.

ben ötven vitéz éjjel-nappal őröködik. Utóbb, mikor a fehérvári szőlők annyira sokasodtak, hogy az erődítmény nem volt elég, akkor a jelenlegi váli, Hádzi Musztafa pasa e szőlőknek alkalmas helyén egy másik tornyot építtetett, mely Murteza pasa tornyánál erősebb. Kapuja négy ember termetének megfelelő magasságú s felvonókötelekkel húzták fel. Ebben is ötven vitéz, ágyúk, puskák és más fegyverek állnak készen. Ha a szőlőkben időző emberekre ellenség tör, az ellenséget öt órányi távolból is meglátják s ágyút sütnek el és ezzel a szórakozó embereket mind az erődítmény alá hívják. Ha mégis előfordulna, hogy az ellenség foglyot vinne el, azt üldözőbe veszik és elbocsáttatják vele.” A korábbi tornyot Kara Murteza pasa építtette, aki először 1626–30 között volt budai pasa.¹⁷⁵ Kara Murteza később, 1646–47 között budai beglerbég volt.¹⁷⁶ A torony tehát valamikor 1626–1647 között épülhetett. (8. periódus) A pasa a tornyot földvárral és árokkal vette körül. A földvár, melynek kapuja Evlia szerint Buda felé nyílott,¹⁷⁷ a mai Pozsonyi út és a 70-es út közötti magaslaton épült. Mindkettő utat használták ezidőtájt, sőt az 1783-ban készített első katonai felmérés minden valószínűség szerint ábrázolja is a még álló földvár maradványait a két út között. 1989-ben végeztünk feltárást a török erődítmény területén.¹⁷⁸ A földvárat a környező területeken létesített kőbánya, az Öreghegy fokozatos beépítése, majd a kőbánya területének és környékének feltöltési munkálatai csaknem teljesen elpusztították. Szerencsére több helyütt megőrizték a mai terepviszonyok egykori vonalait, sőt egy hosszabb szakaszon csaknem eredeti formájában megmaradt. A földvár ovális alaprajzú volt, árkai által határolt területe kb. 46×87 m lehetett. Egykori belső járószintjének tengerszint feletti magassága kb. 187 m volt. Ez durván egyezik a mai járószinttel. A földvár árkának mélysége a viszonylag épebben fennmaradt nyugati oldalon kb. 183 m körül mozgott. Az árok nyugati partján a szintviszonyok újra emelkedtek a 184–185 m közötti tengerszint feletti magasságig. A földvár közepén helyezkedett el az isztambuli váratornyhoz hasonlított torony, mely Evlia leírásával ellentétben nem volt kerek. Alaprajza inkább elfektetett hordóra emlékeztetett. Belmérete 7,8×8,2 m volt, falainak vastagsága 120 cm. Alapozását szabálytalan kövekből fehér színű habarcsba rakták. A torony területén végzett leletmentések során több törökkori zöld mázas talpas tál, sűrű korszó, cseréppipa töredékére bukkantunk.¹⁷⁹ Az erődítmény valóban uralta a környező területeket, melyekre megfelelő kilátás nyílt. Az utak és a környező települések, területek ellenőrzésével a földvárral oltalmazott torony egyúttal Isztolni Belgrád egyik fontos elővára volt. A torony a Rákóczi szabadságharc idején még állott, hiszen Lauschmann Gyula a felsővárosi plébánia már megsemmisült história domusára hivatkozva leírja, hogy „1706. okt. 27-én reggel kilenc órakor Szekeres István kuruc kapitány a szőlőhegyen levő toronyig jött Pákozdról. ...”¹⁸⁰ A város gazdagodása, fejlődése, polgárosodása következtében egyre jobban benépesült az Öreghegy. Sokan vásároltak, kaptak szőlőt a várostól északra eső dombokon és ez megpecsételte a törökök által emelt tornyok sorsát. Kara Murteza pasa tornyát 1733-ban bontották el, hogy helyére köveiből felépítsék a Szt. Donát kápolnát.¹⁸¹

¹⁷⁵ Gerő 1977, 122.

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ Karácson 1904, 1908, 48–49.

¹⁷⁸ Siklósi 1991 d., 53–64.

¹⁷⁹ SZIM 89. 339–340., 351–354., 356–359.

¹⁸⁰ Varga 1988, 31.; Lauschmann 1994, 50.

¹⁸¹ Siklósi 1991 d., 53–64.

1664

A Budai külváros szélén álló szőlőhegyen (ma: Öreghegy), a későbbi Jezsuita területén, mint azt Evlia tudunkra adta, két török őrtorony állott: Kara Murteza pasa tornya mellett a másik, Hadzsi Musztafa pasa tornya volt.¹⁸² (11. periódus) Hadzsi Musztafa pasa Evlia itt-jártakor, 1664-ben volt fehérvári szandzsákbej,¹⁸³ az általa épített torony helyére a jezsuiták szőlőjében prészház épült, melyet éppen a torony köveiből emeltek Michael Grabner tervei alapján.¹⁸⁴ Ma már nyomait sem találtuk. Az Ingovány kapun át Battyán felé vezető 16–18. századi dorongút gerendavázás, rőzsével rakott, földdel erősített részletét közvetlenül a mai felszín alatt 1975-ben tárta fel egy a Vörösmarty téren folytatott leletmentésen Nagy Árpád, Antoni Judit és Fülöp Gyula.¹⁸⁵ 1970-ben a Lenin út – Vöröshadsereg út sarkán csatornaásásból láncos páncéling töredékét ajándékozta egy Várkonyi nevű ember a SZIKM-nek. A lelet valószínűleg a várárok 18. századi betemetésekor került lelőhelyére.¹⁸⁶

¹⁸² Karácson 1904, 1908, 48–49.; Siklósi 1991 d., 53–54.

¹⁸³ Fitz–Császár–Papp 1966, 32.

¹⁸⁴ Uo. 41.; SZ.P.Lt. Acta Jesuit Misc. Fasc. 13.

¹⁸⁵ Antoni 1975, 385., 387.

¹⁸⁶ SZIKM 79. 58.1.

3. A TÖRÖK VÁROS

városrészek, háztömbök, utcák, terek, házak, polgárok

A szabálytalan ívháromszög alaprajzú belváros 13. század végi alapításakor a fallal körülvett területen felszámolták az addigi településrendet, mindössze néhány fontos épületegyüttes maradt a helyén (prépostsági épületegyüttes, korai királyi vár, Szent Kereszt templom, Szent Jakab templom, Szent Bertalan templom) tulajdonosi, vagy egyszerűen stratégiai szempontból, ideiglenesen. Ezeket az új város alapításakor–építésekor figyelembe kellett venni. Ezek az elvek a városalaprajzban mindmáig kimutathatóak.

Tervszerű városépítés folyt a 13–14. század fordulóján. A hosszan elnyúló ívháromszögforma tengelyébe a mai kelet–nyugati irányú Városház tér (Piac tér, Theatrum Civitatis) került. Az eredetileg négyzetes alaprajzú piactér, miután a gabona- és az állatvásárok a külvárosokba kerültek, nem tartotta meg korábbi méretét és formáját, bár a helyén maradt. Északon a városfalak mentén a város északnyugati sarokpontja illetve az újabb királyi vár és palota mellett felépült Budai kapu között alakították ki a mai Ady Endre utcát, melyet a középkori Buda utcával azonosítottunk. A település déli része és a déli erődítésfalak között stratégiaileg fontos tér, a mai Szent István tér helyezkedett el, melynek középkori nevét nem ismerjük. A Theatrum Civitatis-től a Buda utcáig és a mai Szent István térig a középkorban három-három utca vezetett. A mai Bástyá utca Nagy Lajos ellenkező véleménye ellenére a középkorban nem volt utca,¹⁸⁷ csupán a városfalak mentén húzódó töltéseken vezető közlekedési lehetőség nyomvonala. Északon tehát három észak–déli utca volt, a mai Jókai utca, melyet talán a középkori Káptalan utcával (Vicus Canonialis) azonosíthatunk, az Oskola (Zalka M.) utca, melynek középkori nevét nem ismerjük, és a Fő utca (Március 15. u.), mely a belváros két kapuját összekötötte és a középkori Vicus Magnus-szal azonosítható.

A Theatrum Civitatis-től délre is három észak–déli irányú utca futott. Ezek közül a mai Megyeház utca (Csók I. u.) középkori nevét nem ismerjük. A később elbontott királyi váron belül vezetett a mai Arany János utca, a középkorban a Szent Péter utca nevet kapta. Keleten a mai Kossuth Lajos utca a Vicus Teutonicalis nevet viselte. A mai Táncsics Mihály utca valószínűleg nem létezett, hiszen területe a prépostsági épületegyüttes szerves része volt.

A belváros világi épületeiről viszonylag sok írásos forrással rendelkezünk, viszont csak keveset tudunk ezek közül középkori vagy törökkori épülettel azonosítani. Topográfiaileg értékelhető városleírásunk is csak a 16–17. századból maradt. A defterek adataiból kiderül, hogy 1544-ben 89 bolt, 112 ház, 26 egyházi tulajdonú épület, köztük Kis prépost háza és további 49 ház volt a belvárosban.¹⁸⁸ A 89 boltban többféle mesterséget űző, különféle nemzetiségű egyén árulta portékáját. A magyarok közül csak két kovács, egy borbély és Miklós fazekas rendelkezett bolttal a belvárosban. Három török szakács ténykedett, talán saját étkezdében. Kívülük négy mészáros, négy borbély, három szabó, két cukrász, kardgyártó, zöldségáros és festékáros rendelkezett belvárosi üzlettel, ám volt egy sebészbolt és két sörház is. Egyetlen szerb és két zsidó tulajdonban levő boltot jegyeztek fel a belváros területén. Pontosabb meghatározás nélkül ugyanekkor és ugyanitt két szakács és egy borbély tevékenykedett.¹⁸⁹ Evlia

¹⁸⁷ Nagy 1972, 207.

¹⁸⁸ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 24–26.

¹⁸⁹ Uo. II. 22–24.

Cselebi (a belvárosban) téglából épült, deszkazsindelyes házakról beszél.¹⁹⁰ Ezzel szemben Behrám Dimiski általában faházakat látott,¹⁹¹ ami a belvárosban ásatási eredményeinkkel alátámaszthatóan egyoldalú véleménynek minősíthető.

Evlia Cselebi 1664-ben még 200 díszes boltjáról tesz említést, viszont P. Zenarolla leírását alapul véve az 1688. évi Fehérvárról már szomorúbb képet festett Fitz Jenő. Az 1686-os tűzvész során a külvárosokon kívül a belváros egy része is leégett. A házak romosak voltak, egy részük fából épült, alig volt lakható épület.¹⁹² Több épület nevét ismerjük a belvárosban, pontosabb helyük azonban nem ismert. A belváros utcái közül sok olyat említenek írott források, melyeket nem tudunk beazonosítani, vagy csak feltételezen azonosíthatunk. Egy 1543-ban összeírt utca bizonyos, hogy a belvárosban volt („Platea intra muros”) és 16 porta állt két oldalán, azonban nevét nem tudjuk.¹⁹³ Az 1546-ban összeírt Város utca városrészben hat házat, köztük két papi házat elárvereztek.¹⁹⁴ A Karakas pasa városrész környékén voltak Evlia Cselebi szerint a szabadalmas keresztények házai.¹⁹⁵ Neve alapján talán a Karakas pasa dzsámi, illetve a Karakas pasa bástya környékén lehetett. A Nagy dzsámi városrészt 1544-ben és 1546-ban említik a defterek.¹⁹⁶ Mivel a Nagy dzsámit a Szent Jakab templommal azonosítottuk, mely a mai ferences templom helyén állt, a városrészt talán ezen a környéken kereshetjük. Evlia Cselebi a belváros címszó alatt említi a Palotai városrészt.¹⁹⁷ Itt is a szabadalmas keresztények házait látta. Neve alapján talán a Palotai kapu környékén, a mai Liszt Ferenc utca táján lehetett. Ugyancsak Evlia 1664-ben, mint kertés, tágas épületet jellemzi a várban Szürütlü Ahmed szpáhi házát.¹⁹⁸ Evlia Cselebi, a nagy török világotudós szerint „utcai mind kövel vannak fedve; széles és tiszta utak”.¹⁹⁹ Behrám Dimiskitől is arról értesülünk, hogy a belváros utcái kövezettek voltak.²⁰⁰ Ezeket az útkövezéseket többször megújították, esetleg a szintek emelése során újrakészítették. Tudjuk, hogy 1737-ben Himer Sebestyén csak úgy bővíthette a salétromfőzővé átalakított Güzeldzse Rüsztém pasa fürdővel szemközt álló házát, ha az utcát lekövezteté!²⁰¹ A késő-középkor és a törökör utburkolatát a mai aszfaltburkolat alatt kb. 60–90 cm mélyen találtuk meg. A lapos, kötőanyag nélkül egymás mellé illesztett kövekből készített utburkolatot a Jókai u. 16–18. sz. házak találkozásánál 85 cm-re, a Juhász Gyula utcában²⁰² és az akkori Zalka M. u. 6. sz. ház előtt²⁰³ 70 cm mélységben, Csók I. u. középkori–törökkori utburkolatát, pedig kb. 90 cm mélyen találtuk meg.

Egy gázvezeték árokban, 1988-ban, a mai Liszt Ferenc utcában és az akkori Szabadság téren figyeltük meg a középkori utburkolatot. A két szinten futó (egyszer megújított) utburkolatot nagyobb méretű lapos és kisebb méretű kövekből készítették a mai aszfaltszinttől kb. 60–80, illetve 120 cm mélységben.²⁰⁴ A Kossuth u. 9. sz. ház akkori udvarszintjétől 110 cm

¹⁹⁰ Gerő 1977, 118., 121.; Karácson 1904, 1908, 47.

¹⁹¹ Gerő 1977, 121.; Fekete 1930, 14.

¹⁹² Fitz–Császár–Papp 1966, 32.

¹⁹³ Nagy 1960, 78.

¹⁹⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 51.

¹⁹⁵ Karácson 1904, 1908, 45.

¹⁹⁶ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 22–50.

¹⁹⁷ Karácson 1904, 1908, 45.

¹⁹⁸ Karácson 1904, 1908, 48.

¹⁹⁹ Karácson 1904, 1908, 48.

²⁰⁰ Fitz–Császár–Papp 1966, 31.; Kovács 1971, 262.

²⁰¹ Kállay 1971, 84.

²⁰² Burger 1975, 140.

²⁰³ Burger 1975, 140.; Antoni 1976, 274.

²⁰⁴ Czeglédy 1988, 93.

mélységben egy kövezett burkolatot figyeltünk meg. Ez alatt egy kétszer is szintemeléssel megújított kétsoros, sárgás habarcsba rakott kőburkolat húzódott 300 cm mélységben. Ezt a burkolatot egy szürke, iszapos rétegre alapozták, mellyel a 6. számmal jelölt fekete iszapos réteget egyengették ki. E fölött egy 20 cm vastag kevert fekete színű földréteggel planíroztak, melyre újabb két sorban habarcsba rakott burkolat került. Erre murvát terítettek, kb. 250 cm mélységben. A murvaréteg felszínén egy újabb kevert, fekete földréteges, kb. 20 cm vastag elterítést követően ismét habarcsba rakott kövekből készült burkolatot találtunk. Ennek mélysége 220 cm mélységben volt a felszíntől és kb. 100 cm-re a felső, már említett útburkolattól.

KERESZTUTCÁK

Fehérvár belvárosát a mai viszonyoktól némileg eltérően a középkorban és a törökkorban valamivel sűrűbben behálózták a keresztutcák és a zsákutcák. Ezek segítették a betörő ellenség elleni hatékonyabb védekezést, a várost védő csapatok gyorsabb keresztirányú átcsoportosítását és a polgári közlekedést. Hat ilyen keresztirányú utca volt az Ady E. utca és a Szent István tér közötti területen. Egy részük a történelmi városalaprajzok tanúsága szerint már a törökkorban beépült, többet 1688 után szüntettek meg.

1. Középkori keresztutca az Ady Endre u. – Basa u. vonalában (Buda utca); törökkori nevét nem ismerjük

Az utcát véleményünk szerint a Budai külváros, a Buda felé vezető út és a Budai kapu közelsége miatt keresztelték el Buda utcának. Ez az utca a mai Ady Endre utcával azonosítható. Nevét egyetlen, 1532-ben kelt oklevél említi: „Budaucza”.²⁰⁵

Először az 1601-ben készült francia metszet ábrázolja az utcát, melynek északi oldalán a városfal, a délin pedig egy házsor fut. Valóságos, két oldalán házsorokkal övezett utcává válását az 1601–1602 közötti építkezések teszik lehetővé, mivel az új városfalakkal észak felé kitolták a város határát. Az utca északi oldalának házai tehát 1601–1689 között épülhettek ki, mivel La Vergne 1689-es felvételi rajzán már öt háztömb terület el a mai Ady Endre utca – Basa utca vonaltól északra. Ezek egyike azonban a Király bástyába foglalt újabb királyi vár volt. Ez a középkorban–törökkorban kialakult utca a mai Ady Endre utca 10–13. vonalától a mai Bástya utcáig húzódott, hiszen nyugat felé csak a városfalak lebontásakor törték át a városfalat. Az utca említett formájában megjelenik az 1691-es, az 1720-as és az 1738-as városalaprajzon.²⁰⁶ A török hódoltság után az Ady Endre utca a Nagy Sándor és a Sas utca nevet viselte. Déli utca-vonalát a Gergelyffy András által feltárt, mára nyomtalanul eltűntetett, publikálatlan középkori ház (Oskola u. (akkor Zalka u.) 11. sz. ház) északi fala határozta meg.²⁰⁷

A **Nagy Sándor u. 13. sz. házból** 15–16. századi és törökkori leleteket is bevittek a múzeumba: egy ágyúgolyót; egy szalagperemet és sárga, vörös földfestéses korszok fülét.²⁰⁸

2. Középkori keresztutca a Jókai u. 18. – János köz környéke – Rózsa u. vonalában, törökkori nevét nem ismerjük

Utca húzódott a Jókai u. 18. telkén a városfalig. A ház utcafronton elhelyezkedő pincéjében, az errefelé kiépített utca bizonyítékeként, 1985-ben kb. 40 cm-re az akkori pince járószint

²⁰⁵ MOL Zichy Lt. 33 et E Nr. 1., 2. P. 707.; Sinkovics 1977, 17.

²⁰⁶ Siklósi 1988, 221–251.

²⁰⁷ Gergelyffy András szóbeli közlése.

²⁰⁸ SZIM 52.76.1., 6., 17.; 52.77.8.; 52.77.12.

alatt 4,5 m szélességben és 4,4 m hosszúságban tártuk fel az utca kövezetét. Ezzel szemben a Jókai u. 11. és 13. sz. házak, illetve az Oskola u. 12. sz. ház között vezetett tovább az utca, ahol még Wüstinger József 1826-ban készült városlaprajza is keskeny gyalogjárót ábrázol. Folytatásában, a ciszter templom északnyugati sarkán állt a Hegyes dzsámi, melynek északi oldalán lépcsőzetesen kialakított utca vezette a forgalmat a mai ciszter rendház déli traktusa helyén. Innen az utca a mai Rózsa utcán át vezetett a városfalig. A Rózsa utca középkori nyomvonalát pedig a Rózsa u. 3–5. területén feltárt Szent Kereszt templom északi fala és a Rózsa u. 4. sz. középkori ház északi fala mutatja. La Vergne 1689-ben már nem ábrázolta a Jókai u. 18. sz. ház alatt megtalált kövezett középkori utcát és a Rózsa utca is zsákutca. 1720-ban és 1738-ban már az Oskola u. – Jókai u. közötti utcát is megszüntették, viszont megnyitották a városfalig a Rózsa utcát.

3. Középkori keresztutca a Jókai u. 6–8. – Juhász Gyula u. – Goldzieher Ignác u. – Lakatos u. vonalában, törökkori nevét nem ismerjük

A mai Jókai u. 6–8. sz. házak között a La Vergne-féle városlaprajz egy vonala utcát sejtet. Ezt az utcát egyértelműen ábrázolja a De Prati-féle városlaprajz. Beépítésének az 1700-as évek közepétől van esélye, hiszen a 18. században itt barokk és copf stílusú házak épültek.

A Goldzieher Ignác utca és a Juhász Gyula utca középkori nyomvonalát és szélességét az Oskola u. 6. és 4. számú, részben vagy teljességében ma is álló középkori házfalai határozzák meg.

A középkori eredetű Lakatos utca a prépostság telekhatára mellett futott a városfalig. Egyetlen középkori épületmaradványt sem ismerünk az utca mentén, ám a történeti városlaprajzok és a prépostság-alaprajzok törökkort átvészelt épületegyüttesének határvonala a mai városlaprajzra rakva pontosan meghatározzák az utca déli határvonalát.²⁰⁹

A Lakatos u. 5. területén, a ház helyreállításakor Lencsés József 1959-ben törökkorra–18. századra datált két tányértöredéket gyűjtött a helyszínen.²¹⁰

A Lakatos u. 6–8. területén Kralovszky Alán 1972-ben végzett ásatásán középkori és újkori telepnyomot figyelt meg.²¹¹ Ugyanitt 1914-ben törökkori vörösréz talpas tálat találtak.²¹²

A Lakatos u. 12. sz. ház pincéjében 1998-ban 15–16. századi kerámia töredékeket találtak.²¹³

4. Városház tér (Theatrum Civitatis) Vásártér, Piac tér

Az Árpád-kori piacteret a korai királyi vár és a prépostsági épületegyüttes határai mentén, a mai Juhász Gyula utca – Goldzieher Ignác vonaláig alakították ki. A négyzetes alakú tér hasonló nagyságú és formájú volt, mint a pécsi, vagy a körmendi vásártér. A fehérvári piactér északi fele akkor épült be, mikor az állat- és gabona vásárok a külvárosok területére tevődtek át. Ekkortól a Theatrum Civitatis a mai tölcseres alaprajzi formáját vette fel. A piactéren állott a Szent Bertalan templom és a Szent Jakab templom, kissé távolabb a Szent Kereszt templom, dél felől a korai királyi vár, kelet felől pedig a prépostság épületegyüttese határolta.

Viszonylag későn, 1407-ben említik először, amikor Zsigmond király jóváhagyta, hogy

²⁰⁹ Siklósi 1991b, 115.

²¹⁰ SZIM 59.177.1–176.2.; Fitz 1961–62 117.

²¹¹ MNM Adattára III. 18/1977.; XXIX. 280/1975.

²¹² SZIM 3764.

²¹³ SZIM 88.1.-3.

Tamás mézsárszékeit a Német utcából a központi helyen levő Piactérre helyezze át.²¹⁴ 1433-ban „Forum in Civitate Albensi” a neve.²¹⁵ 1487-ben „Theatrum Civitatis Albaregalis”-nak nevezték.²¹⁶ A török hódoltság idején, 1544-ben a piac felé vendéglőszerű épület nézett.²¹⁷ A Piactér elnevezésénél többször említik a téren folyó tevékenységet, a piacot.²¹⁸

A városban folyó kiterjedt piaci tevékenység a török hódoltság alatt sem szünetelt. 1545-ben vásártéri és vásár adó kivetése jelzi, hogy a teret is igénybe vették.²¹⁹ A hódoltság-kori áruk összetételéről 1545-ben a Szigeti és Ingoványi kapuknál levő vámhelyek vámtevékenységéből értesülünk. Ezeknél a kapuknál bort, állati bőrt, élő állatot, textíliát és vasáruat vámoztak el.

A vásárteret 1547-ben, 1548-ban és 1558-ban említik a defterek.²²⁰ 1560-ban Dsafari Báli fizetett a kapu, a bolt és a vásártér bérletéért.²²¹ Hogy a piac helye a törökök után is a mai Városház téren maradt, bizonyítja egy 1706-ban íródott városi rendelet, mely szerint minden adás-vételt itt kell lebonyolítani.²²² A tér mellett, mint láttuk, több fontos épület, középület állott és lassan, nyilván a helyhiány miatt, a teret is beépítették. A Theatrum Civitatis török kori beépítése során emelkedett itt egy török fürdő, valamint az itt talált jégverem és a Karakas pasa dzsámi. 1544-ben Dósa Imre „három császár”, vagy „három király”-féle háza²²³ is valószínűleg a Piac téren állhatott. Ugyanekkor a defterekben egy, a Piac térére néző nagy vendéglőszerű épület is szerepel.²²⁴ Bizonyos leletek alapján következtethetünk a fehérvári piac pénzforgalmára. Egy székesfehérvári ház bontásakor nagyobb, 16. századbeli lengyel ezüstpénzlelet került elő.²²⁵ A Városház tér Fő utcába torkolló szakaszán több leletmentés volt. A püspöki palota kapuja előtt, a kapusaroktól 30 cm-re különböző török kori kerámiatöredékeket gyűjtött Fitz Jenő 1952-ben, 130 cm-re a mai felszín alól.²²⁶ A Liszt Ferenc utca fontos középkori utca volt, hiszen Kossuth utcát és a Városház teret kötötte össze a Palotai kapuval. Az utca középkori nevét, ha volt egyáltalán, nem ismerjük. Az 1738-as német nyelvű városlaprajz szerint az utca déli oldalán, a Palotai kapu mellett állott a Fő őrség (Hauptwacht) helye, melyet 1760-ban Martin Grabner tervei szerint átépítettek.²²⁷ 1776-ban a Palotai kapu mellett említik a Fő őrséget: „... neben den Wachthaus bei dem Palotaer Thor.”²²⁸

5. Megyeház köz–Templom köz (Parva platea) – Géza nagyfejedelem tér – Kossuth utca; Kís utca városrész

Az említett utcák vonala volt a belváros déli részén a Városház tér és a Szent István tér között a város egyetlen keresztutcája. Középkori eredetét a La Vergne-féle 1689-ben készült városlaprajzon, majd azt követően 1691-es és az 1738-as városlaprajzokon látható, többszörösen megtört vonalvezetése is igazolja.

²¹⁴ Draskóczy 1987, 172.; MOL DF 263. 488.

²¹⁵ Csánki 1897, 308.

²¹⁶ Uo. 309.

²¹⁷ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 25.

²¹⁸ Ezúton is köszönjük Kubinyi András szíves lektori segítségét.

²¹⁹ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 46.

²²⁰ Uo. II. 74., 223.

²²¹ Uo. II. 265.

²²² Kállay 1971, 89.

²²³ Velics–Kammerer 1897, II. 25.; Vass 1989, 280.

²²⁴ Velics–Kammerer 1897, II. 25.

²²⁵ Gohl 1921 57.

²²⁶ SZIM 52.68.1–8.

²²⁷ Fitz–Császár–Papp 1966, 39.

²²⁸ Philipp 1931a, 3.

Az utcát a középkori Kis utcával azonosítottuk.²²⁹ (Így hívták törökkor után a mai Megyeház közt is! lásd: Csók I. u. 17.) A Megyeház köz déli oldalvonalát a Csók I. u. 17. sz. ház északi fala határozza meg. Folytatásában, a mai az Arany János utcából, az Arany J. u. 7. és 9. sz. telkek között a Megyeház utcába vezető kis közzel azonosíthatjuk, illetve ennek a környékén lehetett. Három írott forrás is említi a középkori házak homlokzataival jelenleg nem pontosítható utcát (1471: Parva platea).²³⁰ Valószínűleg ugyanerről az utcáról kapta nevét 1546-ban a Kis utca városrész, ahol ekkor két házat (Tót Tamásét és Szalai Györgyét) adott el Khalil bég 200 akcséért Prémös Mihálynak.²³¹

A mai Géza nagyfejedelem tér az egykori korai királyi vár elméleti középpontjában áll. Területén állott a középkori Szent Péter templom. Ettől északra temető terület el, melynek északi oldalán a mai Szent Anna kápolna áll. A templomtól délre állott a plébánia ház, ettől délre és keletre az 1689-es városalaprajz alapján utca futott, mely a Szent Péter templom szentélyétől északkeletre, keleti irányba fordult és a mai Kossuth L. utcába torkollott. Amennyiben a középkorban az utcák a törökkori mahallékhoz hasonlóan háztömböket jelöltek, talán ez az utca is a Szent Péter utca része volt. Mellette, a Szent Péter templommal ellentétes oldalon, a korai királyi vár elbontott falaira épülve polgárházak álltak. A Géza nagyfejedelem tér tehát a középkorban nem létezett.

Kralovánszky Alán ásatása során előkerült egy, a Szent Péter templom északi falának alapozása mellé épített nagyméretű, fadeszkával bélelt „raktár gödör”, melyet Kralovánszky a török hódoltság korára keltezett.²³² A mai püspöki székesegyház déli oldalán, egy mindössze 60 cm belméretű kutat tártunk fel, melynek falába 15. századi faragott köveket építettek. Az említett kút építésének korát építőanyaga mellett a benne levő ép edények; törökkori korsók és egy későközépkori edény a török hódoltság első éveire datálják.²³³

A középkori ház pusztulási törmelékében különféle cserepek mellett törökkori töredékeket is találtak.²³⁴ Mivel Wüstinger József „hittes” földmérő 1826-ban készített városalaprajzán e helyütt már az a ház áll, melyet a középkori ház elbontott falaira emeltek, joggal feltételezhető, hogy az itt álló középkori házat a törökök, de legkésőbb a törökkort követő újjáépítések során bontották el. A ház építésének, használatának korát emésztőgödörnek 15. század végére datálható leletanyaga határozza meg. Itt kell megjegyeznünk azt, hogy egy valószínűleg másik középkori házhoz tartozó, a közelben lévő középkori ciszterna leletanyagával az emésztőgödörben levő töredékek gyakran összejöttek. Elképzelhető tehát, hogy egy törökkori „rendcsinálás” következtében kerültek mai lelőhelyükre. Ebből több töredék mellett sok kiegészítő és ép edény került elő.

6. Szent István tér; törökkori nevét nem ismerjük

A téren fut össze a középkori Fehérvár három utcája (Vicus Teutonicalis, Szent Péter utca és a mai Megyeház utca). Történeti adataink szerint 1602. augusztus 18-án Isolano kapitány, mivel a törökök a város déli erődítéswalait rommá lötték, valahol az István tér közepén kereszt-sáncot ásatott. Az eseményről Wathay emlékezett meg:

²²⁹ Siklósi 1993, 71–84.

²³⁰ Uo. 632.

²³¹ Velics–Kammerer 1890, 53.

²³² Uo.

²³³ SZIKM

²³⁴ SZIKM 80. 177–178.

„... belől kapitány csinála
Egy retirádát, baranábúl rakva
Földdel közit megtöltette vala ...”²³⁵

1981-ben az akkori István tér 2. (FML) udvarának keleti falától a szemináriumi templom déli kerítésfala mellett az úttesten az István tér 9–10. sz. épületek között a Piac térig távfűtési árkot ástak. A földmunkálatok során régészeti megfigyelést végeztünk. Bebizonyosodott, hogy Isolano hatalmas földmunkát végeztetett: árkaiknak visszatöltése és az 1738-as városalaprajzon az új városfalak mellett látható földfeltöltés későbbi elterítése a téren vastag planirréteget képezett, megbolygatva, tönkretéve a rétegvizonyokat. Értékelhető rétegeket csak a szemináriumi templom kerítésével párhuzamosan húzott árokban találtunk, melyben kövezett útburkolatot (kb. 220 cm mélységben) és egy tapasztott falú kemence maradványait figyeltük meg. A kövezett útburkolat felszínéről Árpád-kortól a törökkorig keltezhető kerámiatöredékeket: szalagperemeket; szürke, kihajló, szögletesre profilált peremű fazék bekarcolt csigavonalas részletét; sárga, kihajló, szögletesre profilált peremeket; vörös, elvastagodó, lekerekített peremet és vörös, bekarcolt vonaldíszes oldaldarabot gyűjtöttünk.²³⁶

Egységesnek mondható anyag került elő a kemence tapasztásából,²³⁷ így a 15–16. századra keltezett cseréptöredékek meghatározzák egyúttal a kemence korát is.

A kemence és leletanyaga arra utal, hogy a Szent István tér a katonai, stratégiai célokon kívül a lakosság számára is teret, élet-, illetve lakhatási lehetőséget adott. Erre utalnak a történelmi városalaprajzok adatai,²³⁸ ahol kertes házakat, hosszan délre nyúló háztömböt, illetve egy, a kertektől délebbre álló házat ábrázolnak az 1601. évi francia metszeten, illetve az 1689-es és a későbbi városalaprajzokon. A legfontosabb és a legbiztosabb információt a térről La Vergne kapitány 1689. évi felvételi rajza adja. Ezen valószínűleg egy minaretet és egy dzsámít ábrázol, ezektől délre a Városház téren említett fürdőhöz hasonló alaprajzú épületet jelenít meg a belváros legdélibb polgári építményeként. Alaprajza és a feltételezett dzsámi közelsége alapján valószínűsíthetően itt is fürdő állhatott.²³⁹ 1968-ban csatornázási munkálatok során az akkori István tér – Vöröshadsereg u. (ma: Szent István tér–Budai út) sarkán valószínűleg planirrétegből 15–17. századi kerámiát gyűjtött Körösi Jenő.²⁴⁰ 1959-ben, a Megyeháza udvaráról egy törökori talpas tál került a múzeumba a kazán bővítések.²⁴¹

ÉSZAKI UTCÁK

1. Jókai utca (Vicus Canonialis); *Káptalan utca városrész*

Az utcát a középkori Kanonokok utcájával (Vicus Canonialis), illetve a **törökori Káptalan utca városrész**szel azonosítottuk, ahol a Szent Bertalan templom állott. A Vicus Canonialis egy házát 1477-ben említik és tudjuk, hogy az egész utca a bazilika káptalanjának tulajdonában volt.²⁴² Fügedi szerint sem azonosítható utca azonban korántsem biztos, hogy a belvárosban állott, hiszen a káptalannak a Budai külvárosban és az Ingovány faluban is voltak birto-

²³⁵ Wathay 1976, 26. 85. vers.; Veress–Siklósi 1990, 155.: Veress D. Csaba tévesen teszi a keresztvánc vonalát a mai Petőfi utca vonalába, délebbre volt.

²³⁶ SZIM 81.466–477.

²³⁷ SZIM 81.478–484.

²³⁸ Siklósi 1995, VII. 02., VII. 03., VII. 04.

²³⁹ Siklósi 1989e, 27–37.; Siklósi 1988a, 5–20.; Siklósi 1988, 221–251.

²⁴⁰ SZIM 79.57.1.

²⁴¹ SZIM 59.52.1.: Fitz 1961–62, 117.

²⁴² Fügedi 1967, 45.

kai.²⁴³ 1546-ban viszont bizonyos, hogy a belvárosi Káptalan utca városrészben árveztek el egy házat és a romos Szent Bertalan templomot.²⁴⁴ A középkori utca vonalvezetése egyezett a maival (Jókai u. 1., 2., 3., 5. és 10. sz. házak meglévő, illetve rekonstruálható homlokzatai).

A Jókai u. 2. területén tártuk fel, elbontott Szent Bertalan templom helyére épített, Güzeldze Rüsztəm pasa çifthamamot.²⁴⁵

A Jókai u. 20-ban, 1938-ban, az új iskola építése közben, 150–160 cm mélységből, kő ágyúgolyó, török tál és egyéb edények kerültek a SZIKM birtokába.²⁴⁶ 1934-ben a területen törökkori kiöntőcsöves korsót találtak,²⁴⁷ Ugyaninnen egy évvel később két törökkori fülös korsóval gyarapították a SZIKM gyűjteményét és egy fekete besímitott felületű és egy felül zöld mázas, kiöntőcsöves korsó került elő a lelőhelyen.²⁴⁸

1981-ben a városfalak feltárása közben a 4. sz. árokban törökkori, 17. századi szemétködröt találtunk, melyben konyhai hulladékon kívül egy 17. századi bencés medalion,²⁴⁹ fazekak, fazéktöredékek,²⁵⁰ fazekak peremtöredékei,²⁵¹ egy ép játék fazekacska,²⁵² fedők és fedőtöredékek, köztük egy díszes izniki fayance fedő,²⁵³ talpas tálak,²⁵⁴ korsótöredékek,²⁵⁵ egy vörösréz kanna,²⁵⁶ bögrék²⁵⁷ és kályhaszemek²⁵⁸ voltak.²⁵⁹

2. Oskola utca (Zalka M. utca); Nagy dzsámi városrész

Az utca középkori neve nem ismert. Középkori nyomvonalát azonban több középkori ház utcai homlokzata meghatározza. (Ferenccs kolostor melletti kerítés, Oskola u. 2–4. területén feltárt házak, Oskola u. 6., 10. és 11.) Az utca mentén állt, a mai János köz környékén, a Hegyes dzsámi

A Zalka M. u. (ma Oskola u.) 2–4. sz. házak területén 1990–1991 között végeztünk leletmentő feltárást. Az itt feltárt ház déli falának közepén egy 1,5 m hosszú támpillért találtunk, mellyel átellenben a fal északi oldalán emésztőgödör és kút maradványait tártuk fel. Az emésztőgödör falteteje 111,19 m, a kúté 109,96 m tengerszint feletti magasságban volt. A kút mélységét 108,20 méterig követhettük. Az emésztőgödörben 15–16. századi, a kútban vegyesebb, őskori, római kori, Árpád-kori és törökkori cseréptöredék is előfordult.²⁶⁰ Ugyanitt középkori, háromágú gyertyatartót, törökkori bronz kannafedelet, som- és szőlő magvakat találtunk.²⁶¹

²⁴³ Uo.; Siklósi 1990, 102–103.

²⁴⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 50.

²⁴⁵ Siklósi 1990, 39–40.

²⁴⁶ SZIM 10.720–46., 10.760–71.

²⁴⁷ SZIM 9221.

²⁴⁸ SZIM 10.763., 10.767.

²⁴⁹ SZIM 81.1.; Siklósi 1983a, 241–242.

²⁵⁰ SZIM 81.25–26., 81.9., 19–20., 23., 45., 47–49.

²⁵¹ SZIM 81.46–47., 50–54.

²⁵² SZIM 81.24.

²⁵³ SZIM 81.39., 41–42., 200.

²⁵⁴ SZIM 81.14–18., 29–33., 81.44.1–4.

²⁵⁵ SZIM 81.40., 43.

²⁵⁶ SZIM 81.199.

²⁵⁷ SZIM 81.21–22., 55.

²⁵⁸ SZIM 81.27–28., 34–38.

²⁵⁹ Siklósi 1982, 1–49.

²⁶⁰ SZIKM 91.2490–2581., 2711–2740.

²⁶¹ SZIKM 92.357., 361., 362. A magvak meghatározását Gyulay Ferenc végezte.

Az Oskola u. 4. sz. újkori ház tengelyében, részint kapualja alatt, egy hosszú téglalap alaprajzú, valószínűleg a 15. században épült ház részleteit tártuk fel. Házunk valószínűleg a török hódoltság korában pusztult el, hiszen délkeleti sarkát egy törökkori nagy méretű, fehér kapocsal összefogott kávéval készített törökkori kúttal bontották el. Pincéjének betöltéséből 12–13. századi, késő középkori és törökkori anyag került elő, vegyesen.²⁶² Az északkeleti sarkánál feltárt falazott kút leletanyaga a 13. századtól a törökkorig terjedt.²⁶³ A kút és a középkori ház között a középkori ház falát elbontó újkori falcsonk építése által megbolygatott rétegben az őskortól a törökkorig keltezett kerámiatöredékeket találtunk.²⁶⁴

3. Fő utca (Vicus Magnus); Város utca, városrész

A Fő utcában egyetlen egy középkori ház homlokzatát sem ismerjük. Ennek ellenére az ismert történelmi városalaprajzok ismeretében egyértelmű, hogy az utca a középkori utca hozzávetőleges nyomvonalán fut és eredetileg a belváros két kapuját (Palotai- és Budai kapu) kötötte össze a Theatrum Civitatis és a mai Liszt F. utcák segítségével. Nem véletlen tehát, hogy az utcát a középkori Vicus Magnusszal azonosítottuk. A Vicus Magnust 1387-ben és 1406-ban nevezték meg először oklevelek.²⁶⁵ Nagy Lajos véleménye szerint már az új Budai kaputorony építésével összefüggésben, 1647-ben kiszélesítették az utcát.²⁶⁶ 1809-ben József nádor tiszteletére lebontották a Budai kapu melletti városfalszakaszt, hogy megnyissák az utcát észak felé és egyúttal a palatinus tiszteletére Nádor utcának keresztelhessék el.²⁶⁷ Valószínű azonban, hogy a középkori utca kiszélesítésére már korábban sor került, hiszen mellette 18. századi házak homlokzatai is állnak.

A Március 15. utcában Fitz Jenő leletmentése során 1952-ben három törökkori mázas talpas tálat vittek be a SZIKM-ba.²⁶⁸

A Március 15. u. 1. sz. ház északi oldalán levő úttest alatt 17–18. századi vasbárdot talált vízcsőfektetéskor 1969-ben Kralovánszky Alán.²⁶⁹

A Március 15. u. 6. sz. ház területéről ugyancsak Fitz Jenő gyűjtött 1952-ben vegyes (12. századtól a törökkorig) kerámiatöredékeket (vörös peremet; zöld mázas kályhacsempe töredékét; szürke, négyzetes alakú kályhaszem alját; vörös, világoszöld mázas mintás tálat; szürke peremtöredékeket; sárga, vörös földfestéses korsó fülét) és egy ágyúgolyót.²⁷⁰

A Március 15. u. 8-ban 1961-ben Kralovánszky Alán 15–17. századra datált leletanyagot gyűjtött ismeretlen személytől, annak elmondása alapján a várárokból.²⁷¹

A Március 15. u. 9. udvarán 1 m mélységű gödörből 1952-ben Fitz Jenő különböző kerámiatöredékeket, köztük egy szürke négyzetes alakú kályhaszem töredékét gyűjtötte be.²⁷²

²⁶² SZIKM 91.1845–1954.

²⁶³ SZIKM 91.1832–1838.

²⁶⁴ SZIKM 91.1821–1831.

²⁶⁵ Fügedi 1967, 44.

²⁶⁶ Nagy 1972, 207.

²⁶⁷ Fitz–Császár–Papp 1966, 40.

²⁶⁸ SZIKM 52.53.2-3., 53.11., 54.2., 55.1–3.

²⁶⁹ SZIKM Adattár 1969, III. 29.

²⁷⁰ SZIM 52.78.7, 79.1., 81.6., 86.2., 88.1–3., 88.15.

²⁷¹ SZIM 62.43.2.

²⁷² SZIM 52.65.2.

DÉLI UTCÁK

1. Megyeház utca; törökkori nevét nem ismerjük

A Megyeház utca a korai királyi vár lebontása után kialakított középkori utca, melynek középkori nyomvonalát az utca 17-es 18-as és 20-as számú házainak homlokzata határozza meg. Középkori és törökkori útburkolatát a mai utca szintje alatt több helyen megtaláltuk. Középkori és törökkori nevével a topográfiai kutatók még adósak.

2. Arany J. u. (Szent Péter u.); **Szent Péter utca városrész**

A középkori utca vonalvezetése némileg eltérhetett a mai Arany János utcától. Ez az eltérés abból adódik, hogy a Szent Péter templom lebontásával és a mellette elterülő temető felszámolásával, valamint azzal, hogy az új püspöki székesegyház nyugati homlokzata keletebbre épült fel a középkori templom keleti toronypárjának vonalában, e ponton térszerűen kiszélesítette az utca erre futó szakaszát. Mivel az Arany J. u. 3. sz. ház keleti traktusa alatt nem találtunk középkori épületnyomokat, még az is elképzelhető, hogy a középkori utca e helyütt még inkább „kihasadott” a mai Megyeház utca irányába. A középkori és törökkori utca nyomvonalát hozzávetőlegesen a Szent Anna kápolna előtt feltárt kanonoki ház falrészlete, a Szent Péter templom nyugati homlokzatának vonala és ugyancsak hozzávetőlegesen az Arany J. u. 13. sz. ház területén feltárt középkori pince elhelyezkedése adja meg. A középkori Szent Péter utcát egyetlen „keresztutca” keresztelte, mely a Kis utcától (a mai Megyeház utcáig, onnan egy kis töréssel a mai (ám középkori eredetű) Megyeház közön át a városfalig, kelet felé pedig az azóta lebontott középkori plébániaház déli, majd keleti fala mellett egy újabb déli irányú fordulattal a mai, Kossuth L. utcáig futott. Az itt kialakult háztömb kaphatta a törökkorban a Szent Péter utca városrész nevet.

Az utcát egy 1381-ben kelt adat említi először „Vicus sancti Petri” néven.²⁷³ Ugyanezen a néven 1406-ban, 1446-ban, 1471-ben, 1478-ban és 1511-ben említik még oklevelek²⁷⁴ Feltűnően nagy az utca mentén álló kanonoki lakások száma. Ez még a török hódoltság idején is nyomon követhető, hiszen 1543-ban a Szent Péter utca városrész 17 elárverezett házából hat eredetileg papi tulajdonban volt.²⁷⁵

3. Kossuth L. utca – Táncsics M. u. 6. (Vicus Teutonicalis); **Disznó utca városrész(?)**

Talán belvárosi utca volt az 1546-ban említett Disznó utca városrész (Vicus Teutonicalis (?)), ahol ekkor egy házat elárvereztek.²⁷⁶ Az utca középkori nyomvonalának vonalvezetését, egyezését a mai utca vonalával a történelmi városalaprajzok igazolják. A Táncsics M. utca csak a középkor végén alakult ki, ezért 1689 után a városalaprajzok már ábrázolják. A belváros déli részének keleten futó észak–déli utcája nem egyenes vonalvezetésű. Északi részén meg kellett kerülnie a kiépítésekor már ott álló prépostsági épületegyüttes déli részét. Később, a kolostor helyén kiépülő középkori–törökkori házak mutatják az utca középkori nyomvonalát. Délen a Petőfi Sándor utca torkolatánál találtuk meg egy középkori épület nyugati homlokzatát, mely az utca itteni nyomvonalát jelzi.

²⁷³ Fügedi 1967, 44.

²⁷⁴ Uo.; Entz 1984, 393.

²⁷⁵ Velics–Kammerer 1886, 51–52.

²⁷⁶ Uo. 50.

Az utcát a középkori Vicus Teutonicalis-szal azonosítottuk. Már 1394-ben említi oklevél a húspiacot.²⁷⁷ 1406-ban Vince Tamás Zsigmond király jóváhagyásával mészárszékeit a Német utcából jobb helyre, a Piactérre tette át.²⁷⁸ Ugyanebben az évben Nyíri Péter, a város egyik esküdt polgára Nemetwca-i házát elcserélte Miklós szabó Szent Péter utcában levő házával.²⁷⁹ Nyíri háza palotának tekinthető, boltozott helyiségekkel, fa és kő melléképületekkel.²⁸⁰ 1407-ben a mészárszékek a Vicus Teutonicalis területén voltak.²⁸¹ Az utcát platea Teutonicali néven 1421-ben, 1427-ben és 1433-ban is említették.²⁸² Egy 1446-ban kelt oklevélből kiderül, hogy a Németek utcájában a város mészárszékein kívül polgárházak is álltak.²⁸³

A mészárszékek talán itt álltak a törökkorban is, hiszen 1558-ban említik a defterek.²⁸⁴ Az 1560. évi összeírás a belvárosban Kiyasz Baba hentes és két Ali mészáros nevét említi.²⁸⁵ Ezt látszik bizonyítani az a tény, hogy az 1688. október 29-i telekösszeírás idején a mészárszékek a mai Kossuth L. utca elején, a püspöki székesegyház mögött voltak, „120 NB mészárosok foglalták, contribuallyanak.”; ennek alapján azonosította Nagy Lajos a Vicus Teutonicalist a mai Kossuth Lajos utcával.²⁸⁶ Talán ez a belvárosi utca volt az 1546-ban említett Disznó utca városrész, ahol ekkor egy házat elárvereztek.²⁸⁷

A Kossuth u. 11. sz. ház udvarából egy törökkori hatszögletű ezüst szelence (imádságtartó?) került elő, melyen bekarcolt díszítés volt. Az 1919-ben egy kertben álló fa tövében 1 méter mélyen talált leletet a SZIKM-be szállították.²⁸⁸

A Kossuth L. u. 14.

1990-ben végeztünk leletmentést a ház udvarán.²⁸⁹ Az udvaron húzott három keresztárkának egyikében az északi kutatóárok (3. sz. árok) nyugati végében egy középkori falazott emésztőgödör 40 cm széles falait tártuk fel.

Az emésztőgödör felső, egységesnek mondható rétegeiből belül zöldmázas, bekarcolt vonaldíszes 17. századi oldaldarabot; sötét, négyzetes alakú, 16. századi kályhaszem alját.²⁹⁰ Az emésztőgödör aljából törökkori, jobbra 17. századi edények kerültek elő: zöldmázas talpas tál; szalagperemes sárga- és zöldmázas fazekak és bögrék részletei; sárgamázas éjjeli-edény; zöld, fröcskölt mázas tányér; sötét korszó pereme; sárga tejeskőcsög pereme; zöldmázas lábedény részletei; sötét és sárga, négyzetes alakú kályhaszemek részletei.²⁹¹

A Petőfi Sándor utcából 1914-ben törökkori vörösréz talpas tálal és egy cserépbögrét vittek a SZIKM-be.²⁹²

²⁷⁷ Zsigm. okl. I. 3762.

²⁷⁸ Draskóczy 1987, 318.

²⁷⁹ Entz 1984, 393.

²⁸⁰ Uo.

²⁸¹ Zsigm. okl. II. 16. 5310.

²⁸² MOL DF. 263488/1., 2., 3.

²⁸³ Fügedi 1967, 45.

²⁸⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, I. 223.

²⁸⁵ Vass 1989, 95–96.

²⁸⁶ Nagy 1972, 207.

²⁸⁷ Uo. 50.

²⁸⁸ SZIM 4762.

²⁸⁹ Czeglédy 1992, 91.

²⁹⁰ SZIM 90.705–711.

²⁹¹ SZIM 90.719–729.

²⁹² Marosi 1915a, 168.

ZSÁKUTCÁK

1. Szent Bertalan utca; törökkori nevét nem ismerjük

A középkori Szent Bertalan utca a Szent Bertalan templom, illetve a helyén felépülő Güzeldze Rüsttem pasa fürdő északi vagy déli fala mentén futott az 1689-es és az 1691-es városalaprajzok szerint. 1720 után már nem mutatják a fürdő mellett a Jókai utca és a városfal között a kelet–nyugati irányú utcát. A Szent Bertalan utcát egy 1478. évi oklevél említi először. Ekkor házai polgári tulajdonban vannak.²⁹³ 1479-ben a városban levő utcának nevezték.²⁹⁴ Az utcában lakott 1478-ban Margit asszony, Fekete Mihály fehérvári polgár özvegye. Kúriáját, melyet északról a Kermendi Imre fehérvári polgár és Dorottya nevű felesége tulajdonában levő ház, délről pedig Pewtewcz Péter háza határolt, a csatkaik pálosoknak adományozta. Elképzelhető, hogy a Jókai u. 2-ben leírt középkori ház- és pincemaradvány az oklevélben említett házak valamelyikével azonosítható.

2. Zsákutca a mai Püspöki székesegyház és a Kossuth u. 3. közötti területen

1984-ben a püspöki székesegyház szentélye és a Kossuth u. 3. északnyugati sarka között folytattunk leletmentést, melynek során külső járósintre bukkantunk. A különböző külső lejárta, részint köves járósintek az 1984-ben használt útburkolattól 140 cm, 90 cm és 50 cm mélységben voltak. Egyik sem volt szabályos, kövezett útburkolat, mégis valószínűsíthető, hogy egy külső járósintet (útszintet) határozhatunk meg benne.²⁹⁵

A legkorábbi, a visszafoglalást követően készült 1689-es alaprajz még Fehérvár középkori–törökkori utcahálózatát mérte fel. Készítője, La Vergne kapitány hozzávetőleg ezen a ponton egy háztömb mellett zsákutcát ábrázol, melyet az 1738-as városalaprajz tanúsága szerint utcává alakítottak át – feltehetően bontások segítségével. Valószínű tehát, hogy a leletmentések során ennek a zsákutcának a szintjét (szintjeit) találtuk meg.

A **Szent Korona (Bank) utca 7. sz. ház (Kossuth u. sarokház)** építésénél az 1929-ben lebontott régi épület pincefalában 15 db aranypénzt találtak. Ebből 13 db I. Szulejmán (1520–1566) aranya. Mellettük egy kis török arany és Andreas Gritti dozse (1522–1535) aranya került elő.²⁹⁶

²⁹³ Fügedi 1967, 44.

²⁹⁴ Csánki 1897, 310.

²⁹⁵ SZIKM Adattár, Géza tér 1984.

²⁹⁶ SzSz 1932, 65.

4. KÜLVÁROSOK

BUDAI KÜLVÁROS

A középkori Székesfehérvár Budai külvárosa a belvárost körülölelő várároktól északra, a mai Dózsa György tér környékén helyezkedett el. Határait a mai körgyűrű környékén kell keresnünk, területe azon az elkeskenyedő földnyelven helyezkedik el, mely észak felől nyúlt be a Sárvíz mocsaraiba és a belváros területén három, a déli külvárosban már csak egy utca szélességű. A Budai külváros határait nyugat és dél felől még a mocsárvilág határolta, ám észak és kelet felől már várárokkal és sáncokkal határolták el a szárazulattól. Ezen a szárazulaton helyezkedett el a Budai külváros erődítésekén kívül rekedt része és a mai Öreghegyen kialakított szőlőhegyi település, mely szintén Fehérvár részét képezte. Az erődített külvárost és részben a kívül rekedt településrészeket Wilhelm Dillich 1600 körül készült látképe, az 1601-ben készült olasz alaprajzi vázlat és francia metszet, az 1689-ben készült La Vergne-féle felvételi- és tervrajzok, az 1691-es német nyelvű városalaprajz és az 1730 körül készített vázlatos városalaprajz ábrázolják²⁹⁷, középkori alaprajzuk, esetleges objektumaik ezek alapján rekonstruálható. A Budai külváros védműekkel körülölelt területe is nagyobb volt a belvárosénál, védműveken kívüli területeivel együtt pedig a középkori Fehérvár területeinek nagyobbik hányadát képezte. Viszonylag kevés írásos adatunk maradt fenn a külvárosról, ezek egy része is csak közvetve utal létére, elnevezésére. Még a 17. századból is kevés adatunk maradt, pusztulása ekkorra tehető. Első alkalommal 1215-ben említik a későbbi Budai külváros területén álló Szent Miklós társaskáptalant és „extra muros” helymeghatározással illetik.²⁹⁸ Valószínűleg eredendően a káptalan jobbágycsoportjai éltek itt, majd III. István (1162–72) uralkodása idején latin telepések telepedtek le a területen, akik már a 13. században borral, nyugati kelmékkel és keleti fűszerekkel kereskedtek.²⁹⁹

Neve azonban még a 14–15. században sincs a külvárosnak, melyet egyszerűen csak suburbiumnak, vagy civitas exteriornak neveznek az oklevelek: 1331: suburbio Albensi,³⁰⁰ 1406; 1471; 1478; 1479–1487: civitate exteriori.³⁰¹ A török csapatok 1543. szeptember 2-án foglalták el a Beslu (ötös) várost.³⁰² 1546-ban valószínűleg ebben a külvárosban volt a Búza piac városrész, melyet a defterek említenek,³⁰³ bár Wüstinger József 1826-ban készült felvételi rajzán a Búza piac a Rácváros keleti oldalán helyezkedett el! 1601-ben és 1602-ben súlyos harci cselekmények színtere a külváros, melyet Wathay Ferenc ekkori Besliának nevez.³⁰⁴ A Beslia elnevezés Benda szerint magyar eredetű és arra vezethető vissza, hogy itt voltak a török zsoldos lovasság (beslik) kaszányái (1555-ben a fehérvári besliák száma 300 volt).³⁰⁵

Evlia Cselebi 1664 körül aránylag részletesen leírja a külvárost: „Besli külváros. A Budai kapun kívül északra a keresztények idejében kétezer házból(!) álló külváros volt. Mostanában néhányszor ostromot állott ki, s mivel a hitetlenek egyszer-kétszer a várost e külváros

²⁹⁷ Siklósi 1988, 221–251.; Siklósi 1996, 54.

²⁹⁸ Fügedi 1967, 35.

²⁹⁹ Uo 36.; Fitz–Császár–Papp 1966, 15–16.; Györffy 1972, 41.

³⁰⁰ Károly 1898, 678.

³⁰¹ Csánki 1897, 308–309.

³⁰² Gökbilgin 1977, 37–40.

³⁰³ Velics–Kammerer 1886, II. 53.

³⁰⁴ Wathay 1976, 17., 24.; Siklósi 1990, 67.

³⁰⁵ Benda–Nehring 1978, 271., 282.

felől foglalták el, azért elpusztult. Jelenleg mintegy száz háza, egy dzsámija s egy kolostora maradt meg. A körülötte levő palánknak nyoma sem maradt, csársijának, bazárjának sincs semmi nyoma. E Besli város keleti részén egy ágyúlövés távolságra levő helyeknek összes dombjain és hegyein kétezer szőlőkert van.³⁰⁶ Ugyancsak Evlia, az 1543-as ostrom kapcsán az Uzun város és a Besli külvárost, majd a Palotai külváros mellett a Besli külvárost említi.³⁰⁷ Evlia fenti megjegyzése ellenére az 1601-es olasz alaprajzi vázlaton és francia metszeten megismert külváros sáncai, illetve azok maradványai még az 1689-es La Vergne-féle és az 1691-ben készült német nyelvű városalaprajzokon is látszanak. 1735–42 között Bél Mátyás úgy írta le a külvárost, hogy az a bécsi kapun kívül terül el, a Gaja folyócska mentén, mely malmait hajtja.³⁰⁸ A törökkori külvárost a 18. századi és az azt követő beépítések nyomtalanul eltüntették. A Budai külváros mellett, a mai Öreghegyen elterülő szőlőkerteket és az itt üzött borászatot, borkereskedelmet több okirat említi. 1382-ben Vince fehérvári bíró városi birtoka mellett szőlőit említi.³⁰⁹ 1387-ben Iohannes Orlandini Gallicus de Bononia mester elismeri, hogy tartozik 14 hordó borért (egy hordó bor ára 32 forint), melyet Albaregalis-ban kapott Thalentus Thalentistól.³¹⁰ 1511-ben Kalmár Dénes fehérvári szőlőjét elcseréli Fekete Mendel budai zsidóval.³¹¹ 1693-ban Lipót császár átírta Székesfehérvár város 1458-ban kelt borbeviteli és eladási határozatát és megerősíti a város kiváltságait, szabadságait.³¹² Evlia Cselebi pontosan meghatározta a szőlők helyét. Szerinte azok a Budai kaputól északra kerültek el,³¹³ leírása szerint „E Besli külváros keleti részén egy ágyúlövés távolságra levő helyeknek összes dombjain és hegyein mintegy kétezer szőlőkert van. Ezek mindegyikében van egy-egy nyárilakás, konyha és külön kút. Székesfehérvár népe három hónapig ezekben mulatozik.”³¹⁴

A várostól északra az 1601-ben készült francia metszeten rózsáskert látható.³¹⁵ Valószínűleg a kiszáradó mocsár tette lehetővé azt, hogy 1689-ben, mint azt La Vergne városalaprajza mutatja, szántókat alakítottak ki a külváros területének egy részén. Legelők korábban is léteztek a város környékén, hiszen 1514-ben Olasz Mihály fehérvári polgár ökreit említi.³¹⁶

A város környékén levő malmok többsége a Budai külváros nyugati, északnyugati részén, a Gaja patak mentén állhatott. 1545-ben a defterek malombérletekről tudósítanak.³¹⁷ egy évvel később szintén a malmok javítására fizetnek pénzt.³¹⁸ Ahmed bég egykerekű malmát, (a Hadzsi Bektas kolostor javára) egy 1574–95 között készült III. Murad-kori adóösszeírás említi.³¹⁹ A szintén egykerekű Hasszán Boszna malmát (Fehérvár közelében) ugyancsak a III. Murad-kori defter említi.³²⁰ Ugyanebben a defterben Mohamed bég egykerekű malmát

³⁰⁶ Karácson 1904, 1908, 48.

³⁰⁷ Uo. 40., 41.

³⁰⁸ Bél 1977, 106.

³⁰⁹ Draskóczy 1987, 317.

³¹⁰ Zsigm. Okl. I. 126.

³¹¹ Monumenta Hungariae Judaica IX. 1282–1739. 1966, 68–69.

³¹² Károly 1989, II. 620–621.

³¹³ Karácson 1904, 1908, 45.

³¹⁴ Uo. 48.

³¹⁵ Fitz–Császár–Papp 1966, 31.

³¹⁶ Barta–Fekete 1973, 279–280.

³¹⁷ Velics–Kammerer 1886, II. 46.

³¹⁸ Velics–Kammerer 1886, II. 47.

³¹⁹ Vass 1973, 292.

³²⁰ Uo.

(a Hadzsi Bektas kolostor javára) említik.³²¹ 1548-ban egy defter a városi malomról tesz említést.³²² Az említetteken kívül 1574–95 között említik az egykereű kincstári lőpormalmot.³²³

BUDAI KÜLVÁROS – UTCÁK, HÁZAK

1. Móri út; Csiszár utca városrész

A Csiszár utca városrészben 1546. március 3-án három telket Csukás Gergöl és Kis prépost házát valamint a Pelengér földet elárverezték.³²⁴ A Pelengi-földet – ekkor üres telek – Achmed Cselebi kádi veszi meg.³²⁵ Ugyan a pelengér oszlop 16. századi helyét nem ismerjük, ám az bizonyos, hogy a würzburgi származású Georg Johann Glaser (1666–1716) kőfaragó, aki 1701-től dolgozott Fehérváron, az akkori Győri úton álló pelengérré szobrot faragott.³²⁶ Ebből fakadóan a Csiszár utcát a mai Móri úttal azonosítottuk.

A **Móri út 30. sz. ház** udvarának hátsó részéből 16–17. századi kerámiát, köztük sárga fedő peremét; rózsaszínű, fogaskerékdíszes oldaltöredéket; szürke, alul élben végződő peremet és szürke, négyzetes alakú kályhaszem peremét gyűjtöttük.³²⁷ (*Boldizsár–Fancsalszky–Siklósi*, 1987.)

2. Dózsa György tér délkeleti része; Plectér, törökkori nevét nem ismerjük

A Budai külváros piacát 1517-ben említik, amikor a fehérvári keresztes konvent adószedő-jét, Bodaythy Mihályt Barch pusztán megtámadták és a menekülő jobbágyot egészen a fehérvári külváros piacáig üldözték, ahol Ferdews Lukács polgár háza előtt, miután lováról lerángatták, újból kirabolták.³²⁸ Oklevelünk alapján az is elképzelhető, hogy a téren fürdő is állott. Véleményünk szerint itt állott a Szent Miklós egyház is, az 1601-es francia metszet ábrázolása és régészeti leletek alapján. A tér véleményünk szerint az 1601-es francia metszet ábrázolását alapul véve a mai Dózsa György tér délkeleti része lehetett.

3. Malom utca; Szent Erzsébet utca, törökkori nevét nem ismerjük

1437. november 18-án Székesfehérvár külvárosában (suburbium), a Szent Erzsébet utcában lakott Illés fia Mihály özvegye, Anasztázia.³²⁹ Egy 1439-ben kelt oklevél szerint a Szent Erzsébet utca a Suburbium-ban, valószínűsíthetően a Budai külvárosban volt.³³⁰ 1471-ben a Szent Erzsébet templomot „Parochia eccl. B. Elizabeth vidue extra muros...”-nak nevezik, azaz a külvárosban állott.³³¹ Az utcát egy középkori templomhely alapján a mai Malom utcával azonosítottuk, mely a középkori Fehérvár másik fontos észak–déli utcája volt a már azonosított Csiszár utca mellett. Bizonyos, hogy a török korban is funkcionált.

³²¹ Vass 1973, 292.

³²² Velics–Kammerer 1886, II. 74.

³²³ Vass 1973, 293.

³²⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 51.

³²⁵ Uo.

³²⁶ Sz. Sz. 1931, 1. 6. sz. 2.; Fitz–Császár–Papp 1966, 35.

³²⁷ SZIKM 87. 362-365.

³²⁸ Érszegi 1971, 254.

³²⁹ Érszegi 1971, 218.

³³⁰ Csánki 1897, 310.; Érszegi 1971, 219.

³³¹ Csánki 1897, 309.

4. A Szegfű Gyula utca vonalában; Szent Miklós utca, törökkori nevét nem ismerjük

A Szent Miklós utcát 1495-ben említi oklevél (Item platea Sancti Nicolai)³³² és neve alapján minden bizonnyal a Szent Miklós templom mellett, közelében húzódott, tehát létezése korábbra keltezhető. Rupp Jakab egy Szent Miklós „gyolcsosai”-ról elnevezett utcát is említi, melyet 1499-ben neveztek meg.³³³ 1539-ben az Szent Miklós egyház káptalanának Hegy Gergely nevű jobbágya a Szent Miklós negyedben lakott.³³⁴ Egy 1543-ban készített összeírásban a platea S. Nicolai területén, mely ekkor a fehérvári Szent Miklós káptalan birtokában volt, 12 portát, egy bírót, 22 szegényt és hat tűz által elpusztult portát jegyeztek fel.³³⁵ Az utca hozzávetőleg a mai Szegfű Gyula utca vonalában állhatott.

Honvéd utca. Faszén égető kemencék

2008. októberében a Zichy Udvar Kft. közműárkot húzott a Honvéd utca és a Zichy utca közötti zsákutcában. A közműárokban 1 m mélységben kemencék visszatöltése színeződött el a sárga agyagban. A leletmentési területen talált ipari létesítmény tehát valamikor a 17. század első felében működhetett, pusztulása pedig a 17. század második felére tehető. A feltérési területen patics darabokat, a sövényfalú ház agyagtapasztásának tüzeset utáni kiégett maradványait találtuk meg. Az épülethez valószínűleg faszén égetésére alkalmas kemencék tartoztak, melyek közül négynek a részleteit sikerült megfigyelniünk. Egy épen maradt kemencét pedig sikerült részleteiben megfigyelniünk, föltárniunk. Használatának és pusztulásának idejére a történeti adatok mellett a pusztulása utáni funkciójából származó leletanyagból következtethetünk. A kb. 100×80 cm bel-méretű, 1 métert is meghaladó magasságú kemencét ugyanis miután a teremből kivonták, szemétdörmnek használták. A szemétdörm a kemence használatából fakadó hulladék anyagot; faszenet, hamut stb. tartalmazott. Ebben konyhai hulladékot, állatszontokat és törött edényeket találtunk. Jellegzetes török leletanyagról van szó, talpas tálak töredékei, egy kiegészíthető virágmintás talpas tál, egy fehér vékony falú, belül mázas bögre, sárga vörös földfestéses korsó töredékei mellett kályhaszem- és konyhai edénytöredékek kerültek elő az egykori kemence gyomrából (3. ábra). A kemencékhez tartozó épület alaprajzi elrendeléséről, járószintjéről a leletmentés során sajnos nem nyertünk információt.

Május 1. (ma: Széna) tér – Rákóczi u.

A lelőhelyet a középkori Budai külváros részének tekintjük. Itt, a Május 1. téri iskola előtt 1961-ben Kralovánszky Alán csatornaásás során 5–10 nyugat-keleti tájolású átvágott csontvázas sírt figyelt meg 140–160 cm mélységben, melyekben mellékletet nem látott. A temető korát „rétegtani adatok alapján” a 16–17. századra keltezte.³³⁶

Sallai (ma: Kegl György) utca

A lelőhelyet a középkori Budai külváros területével azonosítottuk. Az egykori Kegl György utca területéről 1916-ban 1,5 m mélységben egy 17. századi vas bárdot vittek a SZIKM-be.³³⁷

Gáz utca

A korábban Gáz utcának (1914), Gáztelep utcának (1921), Szent Margit utcának (1930), majd Sebes Imre utcának (1990) nevezett lelőhelyről egy vörösrézből készült bronzkori bo-rotva részletét és egy törökkori vaspatkót vittek 1914-ben, illetve 1963-ban a SZIKM-be.³³⁸

³³² Csánki 1897, 309.

³³³ Rupp 1870, 236.

³³⁴ Érszegi 1971, 262.

³³⁵ Nagy 1960, 78.; Károly 1899, III. 2–3.; Maksay 1990, 320.

³³⁶ Burger 1962, 78.; MNM Adattára XVII. 475/1961; Fitz 1963–64, 176.

³³⁷ SZIKM 4384.

³³⁸ SZIKM 3761., 63. 11.1.

Szeder utca

A Szeder utcában 1912-ben bronzkori urnákat és törökkori csontvázakat találtak.³³⁹

Zámolyi út

1893 táján a Zámolyi út és a gyepmester telepe közötti területen, az ún. Legelő-kút körül sírokat ástak ki, melyeket a „hallottak” alapján 16–17. századnak határozott meg Marosi Arnold.³⁴⁰ A lelőhely a mai Zámolyi út – Kiskút útja – Fecskepart találkozásánál lehetett.

Kis Sósosi dűlő

A korábbiakban Jezsuita-belső-dűlőnek, Kis-Sóstónak nevezett lelőhelyről 16–17. századi vörös, kavicsal soványított szalagperemet gyűjtöttünk.³⁴¹ (*Fancsalszky–Siklósi*, 1989.)

PALOTAVÁROS (NYUGATI VÁROSRÉSZ)

Törökkori nevét nem ismerjük

A nyugati városrész a középkori és a törökkori Fehérvár legnagyobb erődített települési egysége. Egykori területét a mai Tobak utca – Mátyás király utca – Balatoni út – Kelemen B. utca – Horog utca – Jancsár utca között fekvő Palotavárossal azonosíthatjuk. A középkor folyamán nem volt egységes település, területén több települési egység; északon a Sziget külváros (Nova Civitas), délen az Ingovány falu, két, a nyugati szárazulat délnyugati részén a mocsárba nyúló félszigeten pedig, a szárazulat sövénykerítésén kívül, a johannita kolostor épületegyüttese, illetve a Szentkirályföldre falu kapott helyet. A szárazulatot északon egy, a Várpalota felé vezető út mentén fekvő kisebb szigettől, a belvárostól és a déli külvárostól választotta el vizesárok, különben nagyobbbrészt mocsár határolta. Északi és déli kapuját sánccal erősítették, nyugatról viszont csak sövénykerítés határolta. Török idők alatt, amikor Fehérvár északi és déli külvárosa valószínűleg elnéptelenedett, a nyugati szárazulat egységes településként élt tovább. Ekkor már Rácváros, illetve Palotaváros a neve.³⁴² Ezidőtájt a nyugati városrész a belvárossal egy települési egységet, egy vámterületet, egy védelmi egységet alkotott. Igaz ugyan, hogy a belváros harcászati szempontból megőrizte minőségi különállását, ám a belváros Palotai kapujánál nem vármoltak, csak a Budai kapunál, illetve a külvárosi Palotai- és Ingoványi kapuknál. A törökkorban lassan elnéptelenedett a Szentkirályföldre és a johannita kolostor épületegyüttese is romokba dőlt. A sövénykerítésen belül pedig változó elnevezéssel egységes település alakult ki. A külváros területén 1543-ban telepedtek meg a szerbek, a bosnyákok és a bolgárok, valószínűleg más délről jövő kisebb létszámú népelemekkel együtt.³⁴³ A török hadsereg martalócaival családtagjaik, kereskedők, kézművesek is jöttek, akik benépesítették a Szigetváros és az Ingovány közötti síkságot. Emléküket Fehérváron több földrajzi név: Rácváros, Rác utca, Rác-hegy, Ráctemető, Ráctemető-dűlő, Ráctemplom, Ráckút, Ráckertek, Rácszérük útja őrzi.³⁴⁴

Az 1601-es olasz alaprajzi vázlaton egyetlen elnevezés látható a nyugati szárazulaton, igaz, annak Szigetvárosi részén: „Borgo la segitta”, azaz Sziget külváros. Ugyanebben az évben, ám már az ostrom után készült a német tollrajz, melyen a mai Piac térig sűrűn beépített terület egységes neve: „d. langen vorstad” – hosszú előváros. 1664 körül Evlia Cselebi leírásából is-

³³⁹ Marosi 1915, 12.; Fitz–Császár–Papp 1966, 15., 31.

³⁴⁰ Marosi 1915, 13.; Fitz–Császár–Papp 1966, 31.

³⁴¹ SZIKM 89. 241–244.

³⁴² Siklósi 1990, 90.; Gelencsér 1989, 201.; Demeter 1982, 5–64.

³⁴³ Gelencsér 1989, 201.

³⁴⁴ Uo.

merjük az akkori külvárost: „Székesfehérvár déli részén, a Battyán várába vezető hidnál nagy külváros van ... Körös-körül sövénykerítés fogja körül, tömésfala nincs ... Két kapuja (van) ... E külvárosban két muzulmán és hat keresztény városnegyed van; összesen 1180 háza van, többnyire szegényes deszkaházak, de nagyon tágasak. Két dzsámija ... öt mecsetje, egy kolostora és hatvan boltja (van) ... Három szép temploma van, kettő a szerbeké, egy a magyaroké.”³⁴⁵ La Vergne 1689-ben készült városlaprajzán „13 basse Ville on palanque” néven jelöli a külvárost.³⁴⁶ 1688 után az új városi adminisztráció idején négy összeírás is készült erről a területről, melyekben a Ráctemplom leírása mellett több szerb ház-, illetve telektulajdonos neve szerepel.³⁴⁷ Az 1691-ben készült német városlaprajzon a városrész nevét 2. szám alatt „die vormales türkisch ober Städte”-nek írják. 1720-ban De Prati városlaprajzán nevezik először Rácvárosnak: „Raitzer Vorstadt”. Bél Mátyás 1735–42 között szintén Rácvárosnak nevezi, ahol 220 házacskát számolt össze, a korábbi 150-nel szemben.³⁴⁸ Az 1738-ban készült német nyelvű városlaprajzon „Die Raitzen vor Stadt” elnevezés olvasható az egybeépült, egységes utcarendszerű külváros piacterénél feltüntetve. Az 1769-es lakossági összeírás 40 pravoszlávok által lakott házat, egy templomot és négy papot említett a területen.³⁴⁹ Liptay János 1797-ben elkészített városlaprajzán „D. Suburbium Palotense seu Rascionicum dictum” elnevezéssel illeti a külvárost, azaz a Palotai- és a Rácváros név már együtt szerepel. Wüstinger József 1826-ban készített városlaprajzán a terület már egyértelműen a Palotai város nevet viseli. Az elnevezést később Palotavárosra rövidítik (a hivatalos okmányokon is). Ettől az időszaktól a Rácváros elnevezéssel csak a Rác utcát és közvetlen környékét illetik.³⁵⁰ A már egységesnek mondható külváros egyetlen objektumát, egy bányát említ két adat is 1602-ben. 1602. augusztus 19-én a régi bánya körüli részeket, vagyis a springo-t (?) említik, melyről később kiderül, hogy mellette faldarab volt, nem messze a Palotai kaputól.³⁵¹

SZIGET KÜLVÁROS

Sziget kapuja városrész, Sziget városrész, Szigetváros

A Sziget külváros, (Insula), más néven Újváros (Nova Civitas), Suburbium a mai Tobak utca vonalától körülbelül a mai Halász utca vonaláig terjedhetett. Korábban a kutatók a közelmúlt Sziget utcája területén feltárt johannita kolostor területével, illetve az egész Palotavárossal azonosították a Sziget elnevezésű területet.³⁵² Kialakulására, első elnevezésére nézve nem rendelkezünk adattal. Bizonyosnak látszik, hogy a johanniták birtokát, mely egy félszigeten terület el, ugyanúgy Szigetnek nevezték, mint a nyugati szárazulat északi részén elhelyezkedő új, városias (?) települést. Az is elképzelhető okleveles adataink alapján, hogy az egész nyugati szárazulatra is vonatkozhatott a Sziget (Insula) elnevezés. A Sziget külváros nevét még semmilyen forrás nem említette, amikor területén 1221-ben a domonkosok kolostort alapítanak, illetve 1303-ban már álló ágoston rendi kolostor priorját megnevezik.³⁵³ Insula Albensi néven

³⁴⁵ Karácson 1904, 1908, 48.

³⁴⁶ Siklósi 1988, 221–251.

³⁴⁷ Gelencsér 1989, 201.

³⁴⁸ Bél 1977, 106.

³⁴⁹ Gelencsér 1989, 201.

³⁵⁰ Uo. 202.

³⁵¹ Benda–Nehring 1978, 275., 277.

³⁵² Györffy 1987, 382–384.; Kovács 1971, 263.; Fitz 1956, 16–17.; Fügedi 1967, 28.; Mezey 1972, 32.

³⁵³ Siklósi 1990, 75.

először 1327-ben, illetve 1333-ban szerepel neve az oklevelekben.³⁵⁴ Egyszerűen Suburbium néven 1372-ben olvassuk egy oklevélben.³⁵⁵ Bizonyos azonban, hogy az említett „suburbium” elnevezés itt csak a nyugati városrész északi településére vonatkozhat! 1373-ban a civis insule Albensis, 1394-ben a Vicus Zygethwcha elnevezések a Sziget latin és (először) magyar neve egyértelműen az említett külvárosra vonatkoztak.³⁵⁶

A külváros neve 1471-ben és 1478-ban már Nova Civitas, míg 1478-ban már magyar néven is megemlíti így oklevél – Wywaros.³⁵⁷ Az 1479–1487 között Wywaros-nak nevezett külváros egy esküdtet delegálhatott a város 12 tagú testületébe.³⁵⁸ 1484-ben két oklevélben ismét Insula a neve, melyek egyikében Semlyesythewlczá-t is megnevezik.³⁵⁹ Két ház is elárvereztek 1546-ban a Sziget kapuja városrészben.³⁶⁰ Ugyanebben az évben ugyancsak két ház elárverezése kapcsán Sziget városrésznak nevezik.³⁶¹ 1560-ban a Szigetvárosban 16 magyar és hét török kereskedőt, hét magyar és egy török mészároszt írtak össze.³⁶² 1563–1566 között „külső vár” a neve (mellette az Ingoványt és a belvárost említik), ahol összesen 78 magyar ház adózott.³⁶³ A szárazulaton levő két városrész elfoglalását 1593-ban Wathay Ferenc így örökítette meg: „Székesfehérvár alá indultonk volna, az Ingovány és Szigetvárost megvevén, ...”³⁶⁴ Az olasz alaprajzi vázlat 1601-ben feltehetően a szárazulaton ezt a részét nevezte „Borgo la ... segitta” néven. Wathay még ugyanebben az évben Szigetnek nevezte.³⁶⁵ 1601. szeptember 9–12. között betömötték az Újváros körüli vizesárkokat.³⁶⁶ Ugyanekkor Russwurm generális beszámolt arról, hogy átkelt a mocsáron és elfoglalta a Sziget külvárost.³⁶⁷ Szintén 1601-ben Rabuss György szemtanú szerint a Sziget külvárost nem lőtték.³⁶⁸ 1602-ben Sziget a neve.³⁶⁹ Ugyanebben az évben, már a török ostrom alatt „az mely hajdúk ... csoportostul mind elszökének az erős nádas rétbözőtra az Szigetvárasbúl, az szentegyház táján, ...”³⁷⁰ Ugyanekkor Wathay azt is leírja, hogy „az fűkapitány az Szigetvárust ugyan estennen pusztán hagyja, ...”³⁷¹ 1692-ben is Fehérvári sziget a neve.³⁷²

354 Csánki 1897, 308.

355 Érszegi 1971, 195–196.; Károly 1898, II. 682–683.

356 Csánki 1897, 308.

357 Uo. 309.

358 Uo.

359 Csánki 1897, 308., 309.

360 Velics–Kammerer 1886, II. 49.

361 Uo. 52.

362 Uo. 253–254.

363 Uo. 298.

364 Wathay 1976, 144.

365 Uo. 17.

366 Rázsó 1977, 151.

367 Uo. 152.

368 Károly 1898, 513.

369 Benda-Nehring 1978, 270.

370 Wathay 1976, 153.

371 Uo.

372 Károly 1901, IV.

SZIGET KÜLVÁROS – UTCÁK, HÁZAK

A Sziget külváros (Újváros) utcáinak vonalvezetésére először az 1601-es ábrázolások szolgáltatnak adatokat, melyek nem csupán a mocsárvilág mentén álló templomnál teszik valószínűvé az utca vonalát, de a később egy térből szétágazó X-alakú utcarendszert is sejtetik. Ezt az utcarendszert, mely a mai György Oszkár teret, talán az Újváros (soha nem említett) piacterét és a rajta átvezető, a Sziget (Palotai) kaputól a belvárosi Palotai kapuig vezető Palotai utat és esetleg a mai Szömörce, illetve Csapó utcákat foglalja magába, La Vergne 1689-ben készített városlaprajzán látjuk viszont. A középkorban még lakott mai Rác utcát La Vergne már nem ábrázolja, ekkor már nem létezett. A La Vergne által ábrázolt mai Palotai út, mely a Sziget kapun át a belváros felé futott, a középkori oklevelek által megnevezett Sziget utcával azonosítottuk. Az 1601-es ábrázolásokon látható templomrom mellett húzódó utcát, a mai Rác utca elődjét a középkori Szent Mihály utcával azonosítottuk, mivel itt állhatott a Szent Mihály templom. A mai Szömörce utcával és Csapó utcával, illetve ezek hozzávetőleges nyomvonalán futó utcákat pontosabb adatok nélkül a szigeti Káptalan utcával, illetve a Zsemlyesütő utcával azonosítottuk. Az utcák mentén La Vergne téglalap alaprajzú házakat ábrázol. A házakhoz (esetenként több házhoz egy) gyümölcsöskertek, szántók tartoztak, néhol ezek területén belül, néhol kívül épültek fel a házak. Az 1691-es német városlaprajz és De Prati 1720-ban készült városlaprajza már csak a Palotai utat ábrázolja, az 1738-as városlaprajzon azonban, a teljesen beépített területen ismét feltűnnek – megújulnak (?) a középkori utcák.

SZIGET UTCA *Sziget kapuja városrész, Sziget városrész*

Az utcát a mai Palotai úttal azonosítottuk. Írott forrásaink Sziget utcának, Sziget kapuja városrésznek, Sziget városrésznek nevezik. A Vicus Zygethwcha elnevezés egy 1394-ben kelt oklevélben tűnik fel,³⁷³ ekkor az utcában egy kúria és egy templom állt. 1546-ban a Sziget kapuja városrészben két házat elárvereztek.³⁷⁴ Ugyancsak két házat árvereztek el még ugyanabban az évben, a Sziget városrészben.³⁷⁵

A Palotai út 5. sz. ház területén 1967-ben Kralovánszky Alán 17. századi telepnyomokat figyelt meg.³⁷⁶ Ásatásain 17. századi részben a földbe mélyített házrészletet, hasonló korú kerámiát, égett kölest és egyéb maradványokat talált.³⁷⁷

KÁPTALAN UTCA *törökkori nevét nem ismerjük*

Egyetlen oklevél utal a szigeti káptalan tulajdonában levő utcára; 1499-ben Fortis Mihály fehérvári kanonokot a fehérvár–szigeti káptalan negyedben megidéztek.³⁷⁸ Az utca talán a mai Szömörce utcával lehetett azonos.

³⁷³ Csánki 1897, 308.

³⁷⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 49.

³⁷⁵ Uo. 52.

³⁷⁶ MNM Adattára III. 49/1969.

³⁷⁷ Burger 1968, 78.; Hartányi–Nováki 1975, 53–54., 82.

³⁷⁸ Érszegi 1971, 249.

ZSEMLYESÜTŐ UTCA *törökkori nevét nem ismerjük*

Egyetlen, 1484-ben íródott oklevél említi az utcát: „...civis civitatis Albaregalis ... in vico Semlyesythewlcza in insula ...”, ekkor Kyrál Benedek bizonyosan az utca lakója volt.³⁷⁹ az utcát a mai Csapó utcával (a korábbiakban Selyem utca) azonosítottuk.

A Selyem u. 1–11. sz. házak területén, 1980-ban végzett kutatásaink során, egy emésztőgödörből több törökkori kerámiatöredéket leltározunk be, köztük vastag falú, pelyvával erősen soványított török sütőharang részleteit; vörös, vonal- és hullámvonaldíszes bögre részletét; sárga cserépbogrács peremet; sárga, kihajló peremeket és sárga, sárga mázas török korsó részleteit.³⁸⁰

SZENT MIHÁLY UTCA *törökkori nevét nem ismerjük*

Az utcát, melyet a mai Rác utcával azonosítottunk az ott álló, 1601-ben három alkalommal és az 1738-ban készült városalaprajzon ábrázolt templom segítségével, két oklevél is említi. 1535-ben és 1536-ban egyaránt Szent Mihály utca a neve és mindkét alkalommal ebben az utcában lakott István pap.³⁸¹

³⁷⁹ MOL DF 201. 480.; Csánki 1897, 310.

³⁸⁰ SZIM 80. 589–595.

³⁸¹ Érszegi 1971, 258.; Károly 1896, I. 373–374.

5. INGOVÁNY

Inkován városrész, Batal-kapu városrész

Az Ingovány falut illetően sokat vitatkoztak a város kutatói. Károly János a falu helyét a keresztes konvent mellett, attól északra képzelte el.³⁸² Fitz Jenő jóval távolabb, a Palota felé vezető út mentén fekvő szigeten találta meg a települést.³⁸³ Nagy Lajos, Györfly György és Kralovánszky Alán az oklevelek határjárási adatait úgy értelmezték, hogy véleményük szerint csak a déli külváros lehetett az Ingovány, melyet mi a Nova Villával azonosítottunk.³⁸⁴ Az oklevelek alapos vizsgálata alapján Kovács Péter jutott először és egyedül arra a következtetésre, mely szerint Ingovány falut a nyugati szárazulaton, a Liszt F. u. vonalától a Vörösmarty térig húzódó Piac tér mentén kell keresnünk, azaz a középkori nyugati városrész déli részén. Véleményével az akkoriban újonnan publikált 1689-ben készült, La Vergne-féle városalaprész alapján mi is egyetértettünk.³⁸⁵ La Vergne kapitány ugyanis a külváros két kapuja (Sziget- és Ingoványi kapu) mellett két települést ábrázol. Északon a Sziget külvárost, délen az Ingoványt. A középkori Ingovány falut, melyben Csánki szerint a káptalan mellett részben a fehérvári keresztesek is birtokosok voltak, 1494-ben, 1495-ben, 1498-ban, valamint a török hódoltság alatt mindig a város részeként említik.³⁸⁶ Középkorban a belváros délnyugati részén húzódó árkok, a Sziget külváros a johannita kolostor és birtoktest, a Szentkirályfőldé, Sárszabadi falu és délen a Nova Villa határolta. Magát a falut egy 1372-ben kelt oklevél említi először Villa Inguan néven.³⁸⁷ 1543-ban, mint a fehérvári káptalan birtokát írták össze Ingowan-t 35 portával, 38 szegénnyel és egy bíróval.³⁸⁸ Inkován városrészként említik a török defterek 1546-ban.³⁸⁹ 1563–65-ben az az Ingován városban 43 magyar ház adózott, közöttük dejákat és takácsot jegyeztek fel.³⁹⁰ Wathay Ferenc leírásából tudjuk, hogy 1593-ban elfoglalták a keresztény csapatok a nyugati városrészt, azaz az „Ingovány- és Szigetvárost”.³⁹¹ 1601-ben Rabuss György szemtanú szerint a várat és a Mocsár külvárost lötték, a Sziget külvárost nem.³⁹² 1601-ben a német tollrajz „die aufgebrennte Vorstadt” néven jelölte meg. Wathay 1602-re vonatkozó elbeszélése szerint Isolano kapitány „sáncot ásata Ingovány végén is”, illetve „Ingovány felől földig törte vala” azaz kétszer is megnevezte a városrészt.³⁹³ Az 1664 körül Fehérváron járt Evlia Cselebi Batal kapu városrésznek nevezte az Ingoványt.³⁹⁴ Szerinte itt voltak a szabadalmas keresztények házai.³⁹⁵ A még létező települést 1689-ben, La Vergne nyolc házzal és nyolc telekkel ábrázolta. Utoljára 1692-ben említik ezen a néven.³⁹⁶

³⁸² Károly 1898, II. 194–195.

³⁸³ Fitz 1956, 14.

³⁸⁴ Nagy 1972, 209–211.; Györfly 1987, 378.; Kralovánszky 1990, 89.

³⁸⁵ Siklósi 1988, 221–251.; Siklósi 1990, 86–87.

³⁸⁶ Csánki 1897, 332.

³⁸⁷ Uo.; Érszegi 1971, 195–196.; Károly 1898, II. 682–683.

³⁸⁸ Károly 1899, III. 2–3; Károly 1898, II. 51.; Nagy 1960, 77.; Maksay 1990, 320.

³⁸⁹ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 53.

³⁹⁰ Uo. II. 298.; Matuz 1986, 240–241.

³⁹¹ Wathay 1976, 144.

³⁹² Károly 1898, II. 513.

³⁹³ Wathay 1976, 24–25.

³⁹⁴ Karácson 1904, 1908, 45.

³⁹⁵ Uo.

³⁹⁶ Károly 1899, III. 4.

1983-ban egy csatornázási árok kihányt földjéből kevés Árpád-kori cserép mellett sok 15. századi kerámiatöredéket és még több törökkori leletanyagot találtunk, köztük vastag sütőharang peremét; talpas tálak részleteit; négyzetes alakú kályhaszemek részleteit; szürke korsók és sárga kiöntőcsöves korsók részleteit; fogaskerékdíszes oldaldarabokat; habán töredékeket; vörös, szalagperemes fazekak részleteit; mintás török tányér részletét.³⁹⁷ Mellettük vas sarkantyú szárát, egy vas kulcsot és egy törökkori réz serpenyő részleteit találtuk meg.³⁹⁸

INGOVÁNY – UTCÁK, HÁZAK

La Vergne 1689-ben nem ábrázolt utcákat, azonban valószínűnek látszik, hogy az Ingovány többutcs település volt. Utcait mai ismeretanyagunk alapján nem tudjuk biztonságosan beazonosítani, nyomvonalukat nem ismerjük.

1. Piac tér – busz végállomás, Búza piac városrész

A Búza piac városrészt 1546-ban említi egy defter a Beslük városában.³⁹⁹ Amennyiben feltételezzük, hogy a Palotaváros területén is volt egy huszárvár, úgy az 1826-os Wüstinger-féle városalaprajz „Búza piac”-ának helyén (ma: Piac tér – busz végállomás) valószínűsíthető volna az 1546-ban említett Búza piac. Elképzelhető azonban az is, hogy nem itt, hanem a Budai külvárosban volt.

2. Kanonoki negyed törökkori nevét nem ismerjük

Az oklevelekben Kanonoki negyednek, Káptalani negyednek nevezett utcát először 1416-ban említi meg oklevél.⁴⁰⁰ Ekkor jobbágysági hatalmaskodásáról, henteséről, hentesüzletéről, halász, diák, szolga, bíró foglalkozású lakóiról tesznek említést és megnevezik jobbágyait.⁴⁰¹ Mivel kanonoki negyed a belvárosban, a Budai külvárosban és a Sziget külvárosban is volt, néhány esetben az okleveles adatokból nem tudjuk eldönteni, melyik negyed, utcát jelölik az oklevelek.⁴⁰²

3. Piac tér, (Ingovány utca) Inkován városrész

Ez az egyetlen utca, melyet valószínűleg azonosnak tekinthetünk a belváros várárka mentén az Ingoványi kapuhoz futó mai Piac térrel, azaz magával az Ingovány faluval. 1494-ben Inghwanwltza a neve,⁴⁰³ 1498-ban Vicus Ingowan ... extra muros civitatis-nak nevezik.⁴⁰⁴ Talán erre az utcára gondoltak akkor, amikor 1546-ban az Inkován városrészben két házat elárvereztek.⁴⁰⁵ Mindenképpen az Ingovány utca mellett állottak (amennyiben a mai Piac térrel való azonosítást elfogadjuk) a külvárosi Palotai dzsámi, a mellette álló török hamam és annak kútháza.

³⁹⁷ SZIM 83. 221–250.

³⁹⁸ SZIM 86. 80–82.

³⁹⁹ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 53.

⁴⁰⁰ Érszegi 1971, 208.

⁴⁰¹ Uo.

⁴⁰² Siklósi 1990, 102–109.

⁴⁰³ Csánki 1897, 309.

⁴⁰⁴ Nagy 1972, 210.

⁴⁰⁵ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 53.

A **Simor utcában (ma: Piac tér)** 1910-ben 17. századi mellvértet, csákányt és lópatkót találtak.⁴⁰⁶

A **Piac tér 2. sz.** háznál, azaz az egykori várak betöltéséből 1959-ben ágyúgolyót és törökori lábasedényt talált Lencsés József.⁴⁰⁷

JOHANNITA RENDHÁZ

A Szent István tiszteletére alapított keresztes konvent falait Martirius esztergomi érsek (1151–1158) kezdte el építtetni, halálakor a konvent falai még csak félmagasságig álltak.⁴⁰⁸ Így az építkezéseket 1187 előtt Eufrozina királyné (II. Géza felesége, özvegye) adományaival fejezték be. A királyné az elkészült rendházat a jeruzsálemi ispotályos keresztes rendnek adományozta és bőséges birtokadománnyal látta el.⁴⁰⁹ 1543-ban a sikeres török ostromot követően Dalmady Sebestyén a törökök védelme alatt a konvent hiteleshelyi- és magánlevéltárának egy részével szabad elvonulást kapott és az okiratokat sikerült Pozsonyba menekítenie.⁴¹⁰ A rombadőlt rendház területén egy *derviskolostor* maradványai, egy török *ötvösműhely* kemencéje és szerszámai, illetve törökkori *mészégető* kemencék kerültek elő. Egy különálló kemencét és három lóhereszírom alakban egymáshoz épített kemencét tártunk fel, melyek átvágták a középkori járószinteket. A kör alaprajzú kemencék alsó átmérője kb. 200 cm volt, belsejükben, égett réteg felett faszén és hamu réteget, köves törmeléket és vastag mészréteget találtunk. Pusztulási törmelékükből vegyes középkori cserépanyag került elő.⁴¹¹

⁴⁰⁶ SZIM 10. 893., 10. 2742., 10. 2743., 10. 2744–2749.

⁴⁰⁷ SZIM 59. 36.1.-59. 37.1.; Fitz 1961–62, 117.

⁴⁰⁸ Györffy 1987, 383., Hunyadi 1998, 36., Ómo 53–61.

⁴⁰⁹ Uo.

⁴¹⁰ Reiszig 1925, II. 112.

⁴¹¹ SZIKM 78. 185–189.

6. SZENTKIRÁLYFÖLDE

Szentkirály utca városrész

A középkori szárazulat délnyugati részén, a johannita konvent épületegyüttesétől délre, az Ingovány falutól délkeletre, Sárszabaditól északra egy félsziget nyúlt a mocsárba. Ez a félsziget hozzávetőleg a mai Janicsár utca mentén, a Balatoni út és a Horvát István utca közötti területen helyezkedett el, középpontjában, az utca közepén álló Jancsár kúttal, melyet történelmi térképeink ábrázolnak.⁴¹² Ez, a mocsárral határolt, a johanniták birtokában levő félsziget a nyugati városrész sövénykerítésén kívül esett.⁴¹³ A félszigeten, azaz ahogy a középkorban nevezték, szigeten elterülő, a johanniták birtokában levő Szentkirályföldre falu már a 12. század első felében, a johannita rendház alapítása előtt felépülhetett.⁴¹⁴ 1272-ben említi először oklevél „Insula Sancti regis extra muros castris Albensis” néven.⁴¹⁵ Az 1546-ban íródott defter szerint, mint fent láttuk, a Szentkirály utca városrészben egy házat és a dűlőfélben levő Szentkirályi templomot elárverezték.⁴¹⁶ Az utcában állott a Jancsár kút, melyhez a 17–18. századi városalaprajzokon a Palotai kaputól a Jancsár utca teljes vonalában vezetett utca. Eredeti nevét nem tudjuk. A kút ábrázolása az 1689-es városalaprajzon három ábrázolt kút egyikeként „17. Trois puis au fontaine hors la Ville” felirattal látható. 1826-ban Wüstinger József városalaprajzán már a Jancsár-kút felirat olvasható. Szentkirályföldre már a hódoltság első harmadában pusztává lett. A lelőhelyen lehetetlen körülmények között (betonozott buszvégállomás, járda, üzem, stb.) fák melletti földtányérban néhány középkori cserép mellett 13. századi és törökkori kerámiát gyűjtöttünk, köztük vörös, kihajló peremet; szürke korsó nyakát; sárga bordázott oldaltöredéket és szürke, kavicssal erősen soványított oldaldarabot.⁴¹⁷ (*Boldizsár–Fancsalszky–Hatházy–Hegy–Horváth–Késmann–Orosz–Siklósi*, 1989.)

⁴¹² Siklósi 1988, 221–251.

⁴¹³ Uo.; Siklósi 1990, 79–86.

⁴¹⁴ Fügedi 1967, 35.

⁴¹⁵ Csánki 1897, 307.

⁴¹⁶ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 52.

⁴¹⁷ SZIM 89. 1–4.

7. NOVA VILLA (Újfalu, Ozun falu, Ozun föld) Uzun város (= Hosszú város)

A középkori Újfalu (Nova Villa / Uzun külváros) a mai Széchenyi út két oldalán, a Vörösmarty tér, illetve a Balatoni út vonalától a Széchenyi út – Csikvári út torkolatáig terjedt a mai Hosszú sétatér és a Prohászka O. út közötti területen. Ezt a hosszú külvárost a két utóbbi utca környékén a középkorban mocsár határolta. Györffy György nyomán Kralovánszky Alán a külváros helyét a régi budai nagy út mentén kereste (70-es út), Fehérvár és Kisfalud között, mivel egy oklevélben Novaj (Kisfalud) határjárásában nyugat felé említik Újfalú szőleit és földjét 1298-ban.⁴¹⁸ Egyrészt szőlők voltak az általunk Újfalunak meghatározott városrész alatt is (Órhalmi szőlők), ám az sem elképzelhetetlen, hogy a falu szőlei távolabb essenek az adott településtől. Fitz Jenő, Fügedi Erik és Kovács Péter egyaránt a Vörösmarty tértől délre eső területen határozták meg a Nova Villa helyét,⁴¹⁹ míg Nagy Lajos az Ingovány falu helyére lokalizálta, hiszen erre a területre az Ingovány falut helyezte.⁴²⁰ A vitatott kérdést, La Vergne 1689-ben készült helyrajza és a 17. századi írott források is egyértelművé teszik. La Vergne idején az Újfalú már csaknem száz éve elpusztult, nevét sem ismerik már. A nyugati szárazulaton két település létezik, melyet, La Vergne kapitány természetesen ábrázol városalapráján: a Sziget külváros a Palotai- vagy Sziget kapuval és délen az Ingovány falu az ebben a korszakban Ingoványi kapunak nevezett kapuval. Mivel a déli erődített városrész tehát nem lehetett az Ingovány falu, csak az Újfalúval azonosíthatjuk, mely a középkor folyamán a 12 tagú városi magisztrátusba 2 eskütet delegálhatott.⁴²¹ Mint látni fogjuk, Evlia Cselebi Uzun városnak (= hosszú külváros) nevezte a városrészt, ezért érdekes számunkra annak az 1291-ben kelt oklevélnek az adata, mely szerint Henrik bán fia Miklós adományozását Ozun falu vagy föld esetében megerősítik.⁴²² Az 1291-ben említett Ozun és az 1298-as Nova Villa elnevezések után a falut 1406-ban nevezi meg újra oklevél (Nova Villa),⁴²³ ezután ez az elnevezés az 1471-ben, 1478-ban, 1479–87-ben kelt oklevelekben többször is felmerül.⁴²⁴ Evlia Cselebi 1664 körül írt művében 1543-as események kapcsán Uzun városnak (= hosszú külváros) nevezi.⁴²⁵ Fitz Jenő szerint a törökök 1601-ben felgyújtották a külvárost, ekkor házai mellett temploma is leégett,⁴²⁶ melyet az ekkor készült francia metszet is megörökített. Az ugyanekkor készült német tollrajzon is a város déli részén leégett házak láthatók: „20. die aufgebrennte Vorstadt”. Fontos megjegyeznünk, hogy a Sziget külváros templomának megnevezésekor az 1601-es német tollrajz az „in d. langen Vorstadt” elnevezést használja, azaz elképzelhető, hogy ekkor az egész nyugati és déli külvárost így nevezték! Evlia az 1602-es ostrom kapcsán leírja, hogy „Távli Mohammed pasa budai váli az előcsapatot magához véve, Székesfehérvár alá jött s a ruméliai és budai sereggel a vár déli részén levő Uzun város előtt

⁴¹⁸ Györffy 1987, 384.; Kralovánszky 1990, 89.

⁴¹⁹ Fitz 1956 d., 26–30.; Fügedi 1967, 27.; Kovács 1971, 263–265.

⁴²⁰ Nagy 1972, 210.

⁴²¹ Csánki 1897, 310.

⁴²² Szentpétery–Borsa 1987, 1291.

⁴²³ Csánki 1897, 308.; Siklósi 1990, 92.

⁴²⁴ Csánki 1897, 309.

⁴²⁵ Karácson 1904, 1908, 40.

⁴²⁶ Fitz–Császár–Papp 1966, 18.

ütötte fel sátorát.”⁴²⁷ Fügedi valószínűleg a 18–19. századi térképek adatait visszavetítve egy utcás, falusias jellegű településnek tartja,⁴²⁸ bár az 1601-es francia metszeten több utcásnak tűnik. Az 1601-ben készített olasz katonai vázlat déli városrésznek nevezi, melyet a törökök már elhagytak. Az 1691-ben készült német városlaprajzon „die vormales türkisch ober Städte” néven szerepel. Nyilván újjáépítése miatt 1797-ben Liptay János városlaprajzán már az Újváros elnevezése szerepel. 1702-ben viszont még ismerhetik eredeti nevét, hiszen egy összeírás Újfalú pusztá néven említi.⁴²⁹

NOVA VILLA – UTCÁK – HÁZAK

Az Újfalú az 1601-ben készült francia metszet alapján esetleg több utcás, az 1689-es, 1691-es, 1738-as és az 1730 körüli történelmi városlaprajzok, illetve a mai topográfiai viszonyok ismeretében valószínűsíthetően egyutcás, neve alapján talán, falusias jellegű település volt. A Szent Márton templom mellett a francia metszeten több romos ház közelében egy jelentősebb méretű, tető nélküli ház látható. La Vergne 1689-ben két téglalap alaprajzú épületet ábrázol a pusztává lett déli külváros északi részén, 1691-ben már több ház megjelenik az említett területeken, ezek kora, funkciója, jellege azonban nem ismert. A külváros házeit, házainak jellegét, falait régészeti feltárások nem tisztázták, róluk írott forrásaink sincsenek. Újfalú területének lakottságára csak a terepbejárásunk során gyűjtött leletek és a közműmunkák során előkerült leletanyag utal.

A Vörösmarty tér 2. sz. ház előtt, illetve a tér 2–12. sz. házai előtt 1991-ben gázvezeték árkot ástak. A kidobott földből 15–16. századi és törökkori kerámiaanyagot gyűjtöttünk.⁴³⁰

⁴²⁷ Karácson 1904, 1908, 42.

⁴²⁸ Fügedi 1967, 35.

⁴²⁹ Károly 1899, III. 7–10.

⁴³⁰ SZIKM 91. 358-370.

8. A MAI SZÉKESFEHÉRVÁR TERÜLETÉN TALÁLT KÖZÉPKORI LELŐHELYEK, FALVAK

Székesfehérvár tipikus példája a területileg széttagolt pre-, vagy protourbánus város egyik formájának, ahol a földesúri, egyházi központok és a piac körül egy-egy templom illetve kolostor köré csoportosulva egész településhalmaz jött létre. Ezek a falvak a középkor végére rendszerint egybeolvadtak a várossal, mint azt Esztergom, vagy éppen Fehérvár esetében is megállapíthatjuk.⁴³¹ Jelenlegi adataink szerint ezek közül több falu, így Salamonföldre, Győri, Dús, Bial, Szentgyörgy (2), Celény, Ürömegyháza és Battyán (2) már valamikor a török hódoltság előtt elnéptelenedett.

Az említett településhalmazhoz tartozó lelőhelyeket és leleteket az alábbiakban tesszük közzé.

SÁRSZABADI

A mai Mátra utca–Fátra utca környékén azonosítottuk a középkori Sárszabadi falut. Nevének Sár előtagja a közeli Sárrétre vonatkozik, utótagja lakosainak szabadságjogaira utal.⁴³² Magát a falut 1249-ben említik először terra Zabady, illetve possessio Sarzabady néven.⁴³³ 1433-ban egy oklevélből egyértelművé válik, hogy Possessio Sarzabady a Fehérvárhoz tartozó Ingovány és Szentkirályföldre határosa.⁴³⁴ A török hódoltság alatt elnéptelenedett, írott források többet nem említik.

NOÉ – KISFALUD – NOVAJ

A Csúcsos-hegy déli lábánál, kb. 800×400 méteres területen gyűjtöttünk leleteket. Kisfalud pusztán az ősgyep feltörése után egy kőtemplom nyomát s körülötte csontvázas temetkezéssű sírokat figyelt meg Kralovánszky Alán.⁴³⁵ A lelőhelyet a középkori Noé, Novaj vagy Kisfalud faluval azonosítottuk. Novaj neve személynévből keletkezett magyar névadással, míg a Kisfalud név a falu méreteire utal.⁴³⁶ A Képes Krónika szerzője, Kálti Márk szerint Árpád, miután legyőzte Svatoplukot, „tábort ütött Noé-hegyén, Fehérvár mellett. Ez volt az első hely, melyet Árpád kiválasztott magának Pannóniában, ezért Szent István király, aki tőle származott, ott a közelben alapította meg Fehérvár városát.”⁴³⁷ („Monte Noé prope Albam”) 1268-ban terra Noé néven szerepel egy oklevélben.⁴³⁸ 1516-ban már Kisfalud néven említik a falut, melyhez egy Boronázó nevű föld tartozott.⁴³⁹ 1651-ben Kisfalud pusztai birtokot és a Boronázó nevű szántót a magvaszakadt Vajda Kristóf halálával III. Ferdinánd Farkas Andrásnak és Csajághy Gergelynek adományozza.⁴⁴⁰ Egy pár papucsért (kapcástul) és 11 forintért 1660-ban a pákoz-

⁴³¹ Kubinyi 1996, 36–46.

⁴³² Kiss 1988, 151., 456.

⁴³³ Érszegi 1971, 185.; Györfly 1987, 404.; Csánki 1897, 344.

⁴³⁴ Uo. 213.; Csánki 1879, 344.

⁴³⁵ Bánki 1970, 166.; Burger 1970, 100.; Kralovánszky 1970, 161.

⁴³⁶ Kiss 1988, 245., 742.

⁴³⁷ Képes Krónika 191.

⁴³⁸ Györfly 1987, 397.

⁴³⁹ Károly 1899, III. 445.

⁴⁴⁰ Uo. 449.

diak bérelték Kisfalud területét, ugyanebben az évben említik Novaj praediumot.⁴⁴¹ 1661-ben a rácok lakta Kisfalud adója nyolc, a magyarok lakta Kisfalud adója 15 tallér volt, tehát a falu ismét lakott.⁴⁴² 1685-ben és 1690-ben Novajt és Kisfaludot egyszerre, egyaránt pusztának nevezik, a leírás szerint egymás mellett fekszenek.⁴⁴³ I. Lipót 1691-ben Csókakő részeként Hochburg Jánosnak adományozta.⁴⁴⁴ 1268–1498 között tehát a lelőhely neve Noé és ezen a néven Fehérvár (Nova Villa), Battyán (2), Börgönd, Pákozdi és Ürömegyháza határosa. Noé falu pusztulását követően a lelőhely neve 1516-tól Kisfalud, ezt a nevet a mai napig megtartva.⁴⁴⁵ 1685-ben és 1690-ben két okirat bizonyítja, hogy Novaj és Kisfalud puszták egymás mellett terülnek el.⁴⁴⁶ Novaj ekkor nem lehet azonos a középkori Nova Villával, hiszen ennek 1543-tól már feledésbe merült a neve, minden írott forrás másképpen nevezi.⁴⁴⁷ Novaj Noé középkori település helyével való azonossága elvben nem kizárt, jelenleg azonban nem igazolható. Noé semmiképpen nem azonos Fehérvár külvárosával, a Nova Villával (Újfalud). 1560–1592 között Novajt egyazon településnek tekintik Újfaludal (Novaj aliter Újfalud, Novaj alias Újfalud, Újfalud seu Novaj, stb.)⁴⁴⁸. Újfalud azonban ebben az esetben egy Novaj mellett a 16. század második felében kialakult falu kellett, hogy legyen, mely az 1600-as években elpusztult, illetve összeolvadt Novajjal, mely mint láttuk, Kisfalud mellett terült el és azzal 1699–1724 között összeolvadt (Novaj aliter Kisfalud (1699, 1699–1724)).⁴⁴⁹ Egy 1701-ben felvett tanúvallomás szerint „Novaj, aliter Kisfalud”.⁴⁵⁰

CSALA

Csala falu és környezetének régészeti lelőhelyét a Pákozdi – István major (Szűnyog-pusztai) lelőhelyekkel együtt a középkori Csala faluval azonosítottuk. Neve személynévből keletkezett magyar névadással.⁴⁵¹ Csala falu nevét először Chala-i Mihály nevében találjuk meg egy 1330-ban íródott oklevélben.⁴⁵² Családnévben, 1345-ben, 1356-ban, 1358-ban, 1359-ben, 1364-ben, 1462-ben, 1469-ben és 1476-ban többször is előfordul az oklevelekben.⁴⁵³ Magát a falut (Chala, Villa Chala, Possessio Chala) és jobbágyait 1429-ben, 1430-ban, 1439-ben, 1443-ban, 1458-ban, 1459-ben, 1460-ban, 1461-ben említi oklevél.⁴⁵⁴ 1526–1564 között a telekesi Török család birtokába került.⁴⁵⁵ 1588-ban Fejérvári István Csalát, mely egykor Havassy György volt, Herman György győri századosnak, szerezcsenyi Zeghy Ambrusnak és

⁴⁴¹ Nagy 1960, 82.; MOL E 152 Acta Jes. Res. Com.. F. 3. N°43.

⁴⁴² Károly 1896, I. 516.

⁴⁴³ Sinkovits 1934, 84.

⁴⁴⁴ Károly 1901, IV. 301.

⁴⁴⁵ Györfly 1987, 397.; Károly 1899, III. 445., 449.

⁴⁴⁶ MOL U et C. E 156 fasc. 4. m. 43.; Sinkovits 1934, 84.

⁴⁴⁷ Siklósi 1990, 91–92.

⁴⁴⁸ MOL E 117 Commissio Neoquistica fasc. 4. N°15.; fasc. 4. N°17.; fasc. 19. N°7.; fasc. 13/7. E 152 Acta Jes. Resid. Comar fasc. 7. N°19.; FML Ercsi uradalom lt. 1.; lt. 2.

⁴⁴⁹ MOL E 152 Acta Jes. Resid. Com. F 2 N°47.; P. 590. Rudnyánszky cs. lt – a 3. cs. Fasc. 31.

⁴⁵⁰ Károly 1898, II. 548–551.; Györfly 1987, 397.; Móra 1972, 221.

⁴⁵¹ Kiss 1988, 303.

⁴⁵² Györfly 1987, 355.

⁴⁵³ Lukicsics 1931, 248.; Érszegi 1971, 188., 189., 190., 191., 233., 236–237., 239., 240., 245.; Károly 1901, IV. 501–503., 1899, III. 527–528.

⁴⁵⁴ MOL DI 12306., 13466., 13730., 14623., 15421., 15400., 7497.; NRA fasc. 301. No. 12., 15.497.; Érszegi 1971, 232–233.

⁴⁵⁵ Károly 1899, III. 147.

nováki Andreasics Mátyásnak adományozta.⁴⁵⁶ Egy 1560-ban kelt defter szerint már puszta, s a fehérvári náhije része.⁴⁵⁷ Az 1574–95 között készült III. Murad-kori defter együtt említi Felső-Csala falut Alsó-Csala hellyel a fehérvári náhije részeként.⁴⁵⁸ (Ekkor lakosai méhkasáik, búza-, len-, kender-, hagyma-, fokhagyma-, káposzta-, sertés- és juhtermesztésük, tenyésztésük után és erdőhasználatukért fizetnek adót.) Felsőcsalát már 1430-ban és 1478-ban⁴⁵⁹ is említi oklevél,⁴⁶⁰ míg 1419-ben Kiscsala neve jelenik meg egy forrásban.⁴⁶¹ Egy 1666-ban íródott oklevél szerint I. Lipót eladományozza Csala pusztát.⁴⁶² 1696-ban egy összeírás a török hódoltság alatt lakott helységnek nevezi Csalát.⁴⁶³ Zámoly és Nyék puszta határvizsgálata során, 1670 körül a csalai út elnevezést említik.⁴⁶⁴ 1700 után földrajzi nevek őrizték meg a falu nevét, helyét: 1740: Csalai út, 1746: Csalai út; 1856: Csalai úti dűlő.⁴⁶⁵

⁴⁵⁶ Károly 1899, III. 532.

⁴⁵⁷ Vass 1989, 115.

⁴⁵⁸ Uo. 153.

⁴⁵⁹ Csánki 1897, 322.

⁴⁶⁰ MOL DI 18031.

⁴⁶¹ Csánki 1897, 322.

⁴⁶² Károly 1898, II. 527–533.

⁴⁶³ Nagy 1960, 83.

⁴⁶⁴ Móra 1972, 225.

⁴⁶⁵ Nagy 1972, 306.

9. ISZTOLNI BELGRÁD ÉPÜLETEI

Templomokból, rendházakból dzsámik, mecsetek, derviskolostorok

Fehérvár belvárosában több egyházi intézmény, templom működött,⁴⁶⁶ a Szűz Mária tisztelőre szentelt királyi bazilika, a Szent Péter templom, a Szent Imre templom, a Szent Kereszt templom, a Szent Bertalan templom és a Szent Jakab templom. Ezek a templomok a középkor folyamán fennmaradtak, bővültek. Bár írott forrás nem említi, ám bizonyos, hogy újabb templomok is épültek a belváros területén (Szent Anna kápolna). Ezek a templomok a török hódoltság idején dzsámi, vagy egyéb funkciót betöltve tovább éltek, bár a törökök új dzsámikat, mecseteket is építettek.⁴⁶⁷ Evlia Cselebi szerint Fehérváron 1664 körüli tartózkodása idején négy dzsámi, hat zavie, három medresze, hét elemi iskola és öt derviskolostor volt.⁴⁶⁸ Evlia több török egyházi épületet is híresnek nevezett, így Hadzsi pasa záviija-át a várban,⁴⁶⁹ illetve a Janicsár aga záviija-át és Karakas pasa záviija-át.⁴⁷⁰ Helyük jelenleg nem ismert. Ugyancsak ma még ismeretlen helyen állott Ahmed műsztahfiz boltja, mely korábban keresztény templom volt.⁴⁷¹ A defterek 1554-ben új boltnak nevezik.⁴⁷² Az adat érdekessége, hogy az ismert középkori templomok közül egyiket sem kaphatta meg Ahmed, azaz egy számunkra ismeretlen középkori templomot említenek az adatok. 1632–35 között Ibrahim Pecsevi munkásai az új börtön építése közben vörösmárvány „ládát” találtak, melyen felirat és kifaragott női alak volt. A „ládában” földet és koponyát láttak.⁴⁷³ A börtön tehát középkori templom helyén készült, melynek pontos helye nem ismert.

A Budai külváros egyházi épületei nem csupán az erődített területen álltak, hanem egészen a mai Öreghegyig, illetve észak felé a mai körgyűrűig húzódó területen kell keresnünk ezeket az objektumokat. Valahol a külváros területén 1725-ben, Varga Mihály telkén egy 1195-ben készített harangot találtak, melyet a plébániatemplom tornyába húztak fel.⁴⁷⁴ 1720-ban misét tartottak a Budai külvárosban álló Szent Rozália kápolnában.⁴⁷⁵ Nem tudjuk, hol állott a kápolna, azonban középkori eredetét nem tartjuk valószínűnek. A Civitas exteriorban állt a Szent Domonkos plébániatemplom, a Szent Erzsébet plébániatemplom, Szent István király kápolna, a Szűz Mária kápolna, a domonkos-rendi apácák Szűz Mária klastroma, a Szent Miklós egyház, a ferences rendi szerzetesek kolostora és Szent Ferenc(?) temploma, valamint a beginaház. A későbbi Palotavárosban volt a domonkos rendi szerzetesek kolostora és Szent Margit egyháza, a Szent József kápolna, két szerb és egy magyar templom, az ágostonosok rendháza és temploma, a Szent Márk kolostor és temploma, a Szent Mihály templom, az Ingóvány falu Szent Kozma és Damján plébániatemploma, a johannita kolostor és temploma, az Újfaluban álló Szent Márton templom, valamint a Szentkirályfölde Szent István plébániatemploma. A külvárosok középkori templomai kivétel nélkül elpusztultak a török hódoltság idején.

⁴⁶⁶ Siklósi 1991b, 109–118.

⁴⁶⁷ Siklósi 1988a, 5–20.

⁴⁶⁸ Karácson 1904, 1908, 45–47.

⁴⁶⁹ Uo. 47.

⁴⁷⁰ Uo.

⁴⁷¹ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 23.

⁴⁷² Uo.

⁴⁷³ Fitz–Császár–Papp 1966, 31.; Thury 1892, 477.

⁴⁷⁴ Kállay 1983, 310.

⁴⁷⁵ Németh László kézírata a Jezsuita Diarium alapján.

KERESZTÉNY KÉZEN MARADÓ TEMPLOMOK

Szent Mihály arkangyal plébániatemplom

Első említésének (1372. július 5. Ecclesia S. Michaelis ahangeli), egyúttal határjárásának leírásából az is kiderült, hogy a templom a Nova Civitas külváros része lehetett, vagy legalábbis határos volt a külvárossal.⁴⁷⁶ Bél Mátyás úgy tudta, hogy 1544-ben, Károly János szerint 1543-ban, Szulejmán szultán kincstárnoka, Achmed pasa kidobatta Szapolyai János testét a királyi bazilikából, s átadta a fehérvári bírónak, aki új koporsóba tetette. Ezután a fehérvári külvárosban levő Szent Mihály templomban temették el újra.⁴⁷⁷ A plébániatemplomot korábban többen tévesen azonosították az ágostonos szerzetesek templomával. A Szent Mihály templom helyét (mint ágostonos kolostor templom) Fitz Jenő a külvárosi Szent József kápolna előzményével azonosította és így helyét a György Oszkár tér sarkára lokalizálta.⁴⁷⁸ Mások korábban a Piac téren álló Mária szobor környékén keresték a helyét.⁴⁷⁹ Mi a mai Szerb templom környékén, 1601-ben, a német tollrajzon, a francia metszeten és az olasz alaprajzi vázlaton ábrázolt templommal azonosítjuk,⁴⁸⁰ mely 1601 után nyomtalanul eltűnt.

KERESZTÉNY TEMPLOMBÓL DZSÁMIK, MECSETEK, ISKOLÁK

1. A királyi bazilika Szent Anna kápolnája, *Meliász dzsámi* (4. ábra)

A királyi bazilika Szent Anna kápolnáját, melyet valószínűleg Kálmáncsehy Domokos építtetett, a magyar lázadást követően, 1568 után alakították át dzsámiivá. Evlia Cselebi szerint Meliász dzsámi volt a neve.

2. Szent Péter plébániatemplom *Szulejmán szultán dzsámi*

A Szent Imre templom mellett a Szent Péter templom is a korai királyi várban állott, mégpedig annak csaknem a középpontjában. A korábbi kutatás a Szent Péter templomot a mai ciszter (a török hódoltságot követően jezsuita) templom környékére helyezte.⁴⁸¹ Fitz Jenő kutatásai alapján vált egyértelművé, hogy a templomot a mai püspöki székesegyház elődjével kell azonosítanunk.⁴⁸² A templom neve az oklevelekben mindenütt „ecclesia B Petri”, illetve „ecclesia S. Petri” formában jelenik meg, egyedül Dlugossnál olvasható az „S. S. Petri et Pauli” névalak.⁴⁸³ Ugyanitt olvasható, hogy ebben a templomban temették el a hagyomány szerint Géza fejedelmet és feleségét, Adelheidet.⁴⁸⁴ Emellett annak tulajdonítható fontossága, hogy a királykoronázás alkalmával fontos szerepet töltött be: itt kenték fel a koronázási szokásoktól eltérően IV. Bélát, a templomban felállított trónuson ítéleteket mondott az új király, aki ugyanitt aransarkantyús lovagokat ütött fel.⁴⁸⁵ Brodarics István azt állította, hogy a templomban állott

⁴⁷⁶ Érszegi 1971, 195–196.; Csánki 1897, 308.; Károly 1898, II. 682–683.

⁴⁷⁷ Bél 1977, 99.; Károly 1898, II. 173.

⁴⁷⁸ Fitz–Császár–Papp 1966, 15.

⁴⁷⁹ Uo.; Károly 1898, II. 174.

⁴⁸⁰ Siklósi 1990, 78.

⁴⁸¹ Károly 1898, 162.; Fitz 1955, 65–70.

⁴⁸² Fitz–Császár–Papp 1966, 15.; Fitz 1956, 15.

⁴⁸³ Györfly 1987, 363.; Dlugoss 1711, 742–743. alapján

⁴⁸⁴ Uo.; Kralovánszky 1984, 121.

⁴⁸⁵ Fitz–Császár–Papp 1966, 15.; Fitz 1955, 66.; Károly 1898, 164.

Szent István egykori széke.⁴⁸⁶ Egy 1471-ben kelt oklevélből tudjuk, hogy a plébániatemplom a Szent Péter utcában állott: „Vicis S. Petri. Ecclesia parochialis S. Petri”,⁴⁸⁷ mely a mai Arany János utcával azonosítható. Az 1543-as török ostromot a templom átvészelte, ám Szinán császárság leírásából tudjuk, hogy sebtiben dzsámivá alakították át, hogy ott a szultán pénteki imát hallgathasson.⁴⁸⁸ Dzselaizáde Musztafa azt is megindokolta munkájában, hogy miért nem a pompásabb, nagyobb királyi bazilikát választották ki új dzsámi számára a törökök: „Mivel tehát ennek (királyi bazilika) szemlélete félelmet gerjesztő vala és intésül szolgált, nem volt alkalmas arra, hogy dzsámivá alakíttassék; s így a muzulmán harcosok egy másik nagy és pompás templomot tisztítottak meg a nyomorult bálványoktól s alakították át dzsámivá és abban imádkoztak istenhez.”⁴⁸⁹ Evlia Cselebi (1664 körül) feljegyzett egy verset, mely a dzsámi 1613-ban történt átépítésére utal, a verset Evlia egy kapu fölött, a templom falába helyezett kövön olvasta: „Az 1022. évben (1613) fejeződött be az átépítés. Istenhez mentél Ahmed bég, midőn újraépítéd e dzsámít.”⁴⁹⁰ Arra, hogy a Szulejmán szultán dzsámít a középkori Szent Péter templomban alakították ki, szintén Evlia Cselebi leírásából következtethetünk (1664 körül). „Szulejmán khán dzsámija a régi időben magas boltozatú, híres templom volt. Ennek építkezését, alakját, különféle hasonlíthatatlan formáit, ha valóság szerint íránk le, egy terjedelmes kötet lenne. Széltében-hosszában különféle vésett művekből, csillogó drágakövekből összeállított fényes dzsámi ez, melynek azonban kupolája nincs. Nagy, magas téglalapú építkezésű, négyszögű harangtornya van, mely jó minaret. Az óra is ezen van. Ennek a minaretnek a magassága éppen 200 láb, s lépcsőkön kell felmenni.”⁴⁹¹ A törökkori állapotokra derít fényt közvetlenül a város felszabadulása után a templom első plébánosának, Martinus Lajosnak 1688–90 között íródott jegyzéke, mely a templom részeivel foglalkozik.⁴⁹² Martinus jegyzéke bizonyosság arra nézve, hogy a templom dzsámi volt, hiszen a benne levő „török urak székeket” kihordatta. A leírás szerint a templomnak volt egy „tornáca”, belül pedig egy „török catedrát” bontatott el a plébános. A templom északi falán a temető felé is nyitottak egy ajtót. Mellette állott a paplak, ennek volt pincéje, árnyékszéke, öregszobája és tudunk a török diákok kamaraszékéről is. A középkori templom hosszú pusztulása és átalakítása 1702–1778-ig tartott.⁴⁹³ Az is bizonyosnak látszik azonban, hogy a törökkorban átalakított középkori templomot 1688-ban lényegében változatlan formában tessék alkalmassá arra, hogy benne katolikus istentiszteletet tartsanak.

2/A Szent Péter templomhoz tartozó plébániaház, iskola, török iskola

Mezey László szerint a Szent Péter templom mellett állott a város neves iskoláinak egyike.⁴⁹⁴ Ez az iskola feltehetően a török hódoltság alatt is működött, hiszen a Szent Péter templomtól északra álló Szent Anna kápolnában kialakított „Régi” dzsámiban tanító (moarriif) működött.⁴⁹⁵ Itt tanított 1546. március 3-án Szidi Redseb moallimi mekteb (felsőbb iskolai tanár) és Veli bin

⁴⁸⁶ Fitz 1955, 65.: Történelmi tár 9. 1908, 260. alapján: „in quadam sede vetusta, quam Sancti Stephani fuisse referunt, collocatur.”; Koller 1972, 7–18.

⁴⁸⁷ Csánki 1897, 309.

⁴⁸⁸ Vass 1973, 275–279.; Móra 1972, 213–215.; Gerő 1977, 107.; Fitz 1984, 25.; Fitz–Császárszár–Papp 1966, 27., 30.

⁴⁸⁹ Fitz–Császárszár–Papp 1966, 27–30.; Thury–Karácsony 1896, II. 254.

⁴⁹⁰ Uo.

⁴⁹¹ Karácson 1904–1908, 45.

⁴⁹² Móra 1972, 211–226.

⁴⁹³ Fitz–Császárszár–Papp 1966, 36–40.

⁴⁹⁴ Mezey 1972, 21–26., 32.

⁴⁹⁵ Velics–Kammerer 1890, 51., 266.

Teszvids khalfá (írómester). Nevük 1566. január 31-ig szerepelt a személyzet névsorában.⁴⁹⁶ Martinus Lajos 1688–90 között a török „cathedrát” és a török deákok kamaraszékét bontatta el.⁴⁹⁷ Martinus renoválási munkálatainak helyszínét (a plébánia házat) figyelembe véve elképzelhető, hogy az iskola a plébánia ház épülettömbjében működött. A plébánia ház középkori léteire mindössze az 1689-es és az 1691-es városalaprjz utal. Ezekon a Szent Péter templom déli oldalán egy U-alakú építmény látszik, melynek keleti és nyugati zárófala egy vonalban állt a templom szentélyével, illetve nyugati zárófalával.⁴⁹⁸ 1968-ban a püspöki székesegyház déli oldalán Kralovánszky Alán a XIII. és XXIV. árkában egy-egy észak–déli irányú falcsonkot talált. Az előkerült nyugati falcsonkhoz tartozó, annak folytatását képző falrészletet, illetve annak maradványait az 1980–85 között folyó leletmentések során tártuk fel, egy-egy kutató-, illetve közműárokban. Ezek a falmaradványok a plébánia ház keleti falához tartoztak. A Kralovánszky által ettől keletebbre talált falcsonk már a plébánia ház keleti falától keletebbre, az itt húzódó utca⁴⁹⁹ egyik házának falához tartozhatott. Martinus Lajos 1688–90 között zsidelyeztette a paplakot, ám kőművesek is tevékenykedtek ekkor az épületen. Új ablakok készültek, új padlózatot kapott a paplak. Említést tett Martinus több szobájáról, újonnan épült kőkerítéséről, az udvaron álló kútról, az alapincézett épület kamaraszékéről (árnyékszék). A plébánia öregszobájának ablaka alatt állott a török deákok kamaraszéke. Az is kiderül a leírásból, hogy a plébánia kis kerttel rendelkezett, előtte ekkor puszta telek húzódott.⁵⁰⁰ Az 1720-as és 1738-as városalaprjzok ábrázolása szerint ez idő tájt már valószínűleg lebontották.⁵⁰¹

Az 1980–85 közötti leletmentéseinket az akkori Székesfehérvári Városi Tanács főmérnöke az ásatási pénzösszeg folyósításának visszavonásával leállította. Árkainkat így nem fejezhetük be, pedig egyes helyeken 200 cm mélységig jutottunk. A feltárt vastag törmelékes feltöltési rétegekben, melyek valószínűleg az egykori pince feltöltési anyagához tartoztak, gazdag faragott középkori kőanyagot találtunk, melyek egy része a plébánia házhoz, sok töredéke viszont a Szent Péter templomhoz tartozhatott.

2/B Szent Péter templomhoz tartozó temető, török temető

A Szent Péter templom északi és talán egy időben a keleti oldalán is temető volt, melyet többször említenek írott forrásaink: először 1471-ben,⁵⁰² majd 1478. január 7-én egy oklevélben a „... cimetaryum parochialis ecclesie B. Petri Apostoli ...”.⁵⁰³ Kerítésfalát, mégpedig a temető és a közutca felől, 1688–90 között Martinus Lajos építtette (újíttatta?) meg. Martinus ekkor 12 öl kőfalat rakatott.⁵⁰⁴ Egyes adatok szerint 1826-ban, 1864-ben és 1896-ban a területen sírok, emberi csontok kerültek elő.⁵⁰⁵ Emberi csontokat találtak 1922-ben a Bierbauer ház és a régi városháza között, valamint a székesegyház új lépcsőjének készítésekor.⁵⁰⁶ Dormuth Árpád szerint is temető húzódott a székesegyház körül, melyet az első telekkönyvek bejegy-

⁴⁹⁶ Uo.

⁴⁹⁷ Móra 1972, 213–217.

⁴⁹⁸ Bánki 1971, 166.; SZIM Adattár, Arany J. u. 5–7.

⁴⁹⁹ 1689-es városalaprjz: Siklósi 1988, 221–251.

⁵⁰⁰ Móra 1972, 213–217.

⁵⁰¹ Siklósi 1988, 221–251.

⁵⁰² Csánki 1897, 311.

⁵⁰³ Csánki 1897, 309.

⁵⁰⁴ Móra 1972, 213–217.

⁵⁰⁵ Károly 1898, 189.

⁵⁰⁶ Uo. egy későbbi bejegyzés alapján.

zésével is igazol: „Stefans Freudhoff”...⁵⁰⁷ Mivel Martinus Lajos az akkor éppen felhagyott török temetőben egy mausoleumot bontatott el, bizonyos, hogy a temetőt a törökök is használták.⁵⁰⁸ Kralovánszky feltárási eredményei azonban azt bizonyítják, hogy ezen a területen még a 18. század végén is temetkeztek.⁵⁰⁹ E sírok közül Kralovánszky 1968-ig öt sírt tárt fel a dokumentációja szerint.⁵¹⁰ Történeti adataink szerint bizonyos, hogy 1735–42 között még temettek a temetőben, hiszen ezt így látta Bél Mátyás.⁵¹¹ Hivatalosan 1856-ban szűnt meg a temető.⁵¹²

2/C Török mausoleum

Létét egyetlen, éppen a pusztulását rögzítő adat igazolja. Martinus Lajos plébános jegyzékéből kiderül, hogy 1688–1690 között négy munkásnak 1 dén. 40 juttatást adott azért, hogy „Az Cimitériumban lévő Török Mausoleum”-ot „elrontsák”.⁵¹³ Helyét a jegyzék adatai alapján a mai püspöki székesegyház és a Szent Anna kápolna közötti területen kereshetjük. Mivel Kralovánszky Alán 1689-ig szinte az egész területet feltárta széles, nagy méretű szelvényeivel és véleménye szerint ilyen típusú épületet nem talált, elképzelhető, hogy a nem időtálló anyagból épült építmény nyomtalanul elpusztult.

3. Szent Anna kápolna, Régi dzsámi (5. ábra)

A templomocska a püspöki székesegyház északi oldalától kb. 25 m-re, a mai Polgármesteri Hivatal déli szárnyának falához simulva áll. Pontos eredete mindig vitatott volt a szakirodalomban, Károly János Kopcsányi Benedek piarista atya és Pauer János akkori kanonok templomtörténeti kutatásai alapján közzétette azt az eredményt, miszerint a kápolnát „Kálmáncsai Domonkos fehérvári prépost” építtette 1480 körül.⁵¹⁴ A Károly János által bizonyosságul szolgáló oklevél, mely egy 1486-ban kelt okirat 1530-ban átíratott változata, azonban csak azt bizonyítja, hogy az ekkor már álló Szent Anna kápolna a mai Sárkeresztúr területén birtokokat kapott.⁵¹⁵ Mivel egyértelmű tény, hogy az „igazi” Szent Anna kápolnát 1480 körül a királyi bazilika északi mellékhajója mellé építtette Kálmáncsehi Domonkos prépost,⁵¹⁶ a ma álló templomnak, mely időközben hivatalosan is Szent Anna nevet kapta, másik építtetőt kellett keresni. Fitz Jenő arra a megállapításra jutott, hogy a kápolnát 1478-ban Hensel polgár alapította.⁵¹⁷ Hensel bőkezűségéből azonban a Szent Péter templom északi falához épült egy mellékkápolna akkor, amikor a templomhoz egy új sekrestyét is emeltek.⁵¹⁸ Egy bizonyos tehát: a mai Szent Anna kápolna építtetője a korábban véltéssel ellentétben sem Kálmáncsehi Domonkos prépost, sem Hensel polgár nem lehetett. Sajnos régészeti feltárt belvárosi templomainkat okleveles adatainkkal maradéktalanul beazonosítottuk. Ki építhette, kinek a tiszteletére szentelték a ma Szent Anna kápolnának nevezett templomot? Erre a kérdésre a mai napig nem kaptunk választ írott forrá-

⁵⁰⁷ Dormuth 1937, 20–21.

⁵⁰⁸ Móra 1972, 213–217.

⁵⁰⁹ Bánki 1969, 150.; Bánki 1971, 166.

⁵¹⁰ SZIM Adattár, Arany J. u. 5–7.

⁵¹¹ Bél 1977, 106.

⁵¹² Fejér megyei Néplap 1935, 1.

⁵¹³ Móra 1972, 215.

⁵¹⁴ Károly 1898, 198–200.

⁵¹⁵ Károly 1898, 200.

⁵¹⁶ Fitz 1955, 68–69.; Fitz–Császár–Papp 1966, 14., 16.

⁵¹⁷ Uo.

⁵¹⁸ Lásd: Szent Péter templomnál (12/1./1./b.), Siklósi 1989 a., 13.; Siklósi 1990, 13–14., 61.

sainkból. A templom északnyugati sarkán látható egy a templom északi oldalán álló épülettel történt egybeépülést jelző falcsonk, valamint az addig a pontig futó sarokarmírozás alsó részének hiánya (ezek a szentélynél is csak részben láthatók, míg a templom délnyugati sarkán a lábazatig hiánytalanul megvan) egy olyan alaprajzi elrendezés létét feltételezheti, mely csak egyes pálos és ferences kolostorok esetében fordul elő.⁵¹⁹ 1937–38-ban renoválta a Városi Tanácsháza épületét Kotsis Iván.⁵²⁰ A városháza földszinti alaprajzát vizsgálva az ekkori déli traktus meghatározott észak–déli irányú falai pontosan csatlakoznak a Szent Anna kápolna északnyugati sarkához és a szentélyzáródás északkeleti sarkához. Ahhoz azonban, hogy a kápolna esetében pontosan kimutathassuk az említett alaprajzi formát, régészeti kutatásokra volna szükség.

Az ablakok, a boltozat és a belső faragványok egyaránt a 15–16. század fordulójára datálhatók.⁵²¹ Boltozata rokonítható a szalónaki (Stadtschlaining) pálos kolostor boltozatával. A törökök dzsámivá alakították át a templomot, melyben három fa motívumos, virágmintás és vörös ornamentális török falfestmény, illetve felirat található.⁵²² Molnár József az ábrázolást „paradicsomi Életfa”-nak tartja.⁵²³ Ugyanitt egy papírfoszlányon Korán szöveget találtak.⁵²⁴

Fitz Jenő tévesen a Karakas pasa dzsámival azonosította az átépített templomot,⁵²⁵ ám ennek valószínűségét Gerő Győző elvetette.⁵²⁶ Evlia Cselebi a Karakas pasa dzsámi esetében nem említi azt, hogy régen templom volt,⁵²⁷ viszont a belvárosban álló Régi dzsámi esetében ez egyértelmű. Az ebben működő író mesterek, tanítók és felsőbb iskolai tanárok jelenléte a dzsámi mellett működő jelentősebb iskolára utal. Valószínűnek látjuk, hogy ez az iskola nem lehet más, mint az egykori Szent Péter templom mellett működő és a török korban is funkcionáló iskola. Tudjuk, hogy a törökök 1544-ben elhagyott házakat iskolává alakították.⁵²⁸ Ezek között lehetett talán a plébánia mellett működő középkori iskola, sőt maga a plébánia épülete is. Emellett a Szent Anna kápolna és Régi dzsámi azonosságát látszik bizonyítani a dzsámi személyzetének kis létszáma. A Régi dzsámit több forrás is említi: 1546-ban Juszuif bin Mohammed volt müezzinje.⁵²⁹ Ugyanekkor egyik tanítója egy topcsival közösen megvette Pécsi Mihály házát.⁵³⁰ Egy 1560-ban kelt adat a Régi dzsámi személyzetének fizetését sorolja fel, megemlítve az oktatással foglalkozókat: khalfa, moallimi mekteb.⁵³¹ Ekkor négytagú személyzet tevékenykedett a dzsámiban.⁵³² 1566-ban már öten tevékenykedtek a dzsámiban, közülük többen foglalkozhattak tanítással.⁵³³ Egy 1608–1609-ből származó összeírás alapján bizonyos, hogy a dzsámi a belvárosban volt, hiszen ekkor a Nagy dzsámit és a Régi dzsámit a belvárosban említik, míg mellettük a külvárosi mecset személyzetét sorolják fel.⁵³⁴ 1686-ban

⁵¹⁹ Siklósi 1990, 61.; Siklósi 1989, 13.

⁵²⁰ Fitz–Császár–Papp 1966, 143.; Csányi–Lux 1941, 252.

⁵²¹ Marosi 1972, 181.

⁵²² Fitz 1984, 26.; Siklósi 1990, 62.; Fitz–Császár–Papp 1966, 95.

⁵²³ Molnár 1971, 200.

⁵²⁴ Fitz–Császár–Papp 1966, 30.; Marosi 1935, 33.: A papírfoszlányon levő két szó: „gafara li” = megbocsátok neki, illetve „ma anzalma” = nem küldtük le.

⁵²⁵ Fitz 1984, 26.

⁵²⁶ Gerő 1977, 108.

⁵²⁷ Karácson 1908, 45.

⁵²⁸ Hegyi 1989, 12.

⁵²⁹ Velics–Kammerer 1886, 50.

⁵³⁰ Uo. 51.

⁵³¹ Uo. 266.

⁵³² Siklósi 1990, 62.

⁵³³ Velics–Kammerer 1886, 356.

⁵³⁴ Uo. 398.

a kápolnát tűz pusztította.⁵³⁵ 1688–90 között Martinus Lajos plébános „Az kis templomból a török épület kirontásából...”⁵³⁶ bejegyzése a Szent Anna kápolna török berendezésének pusztulásáról tudósít.

4. Szentkereszt templom, *Veli bej dzsámi*

A templom a mai Rózsa u. 3–5. sz. házak helyén állott a középkor folyamán. Abban az utcában, mely La Vergne 1689-ben készült városlaprajza alapján hozzávetőlegesen éppen a templomig zsákutca volt. 1720-ban és 1738-ban a városlaprajzokon már a városfalig fut az utca. Hogy az utca nem csupán a törökkorban, hanem a középkorban is zsákutca lehetett, bizonyítja az, hogy 1990-ben középkori házfalakat találtunk az úttest közepén egy gázvezeték árokban. Első említését egy 1263 körüli oklevélben találjuk: eccl. S. Crucis⁵³⁷, de alapítójának Szent Istvánt tartotta a tarnaszentmártoni templom alaprajzi analógiája alapján Kralovánszky Alán,⁵³⁸ aki 1970-ben, K. Éry Kingával feltárást végzett a Rózsa Ferenc utca 3. sz. ház építkezéseinél.⁵³⁹ Feltárásaik során egy románkori templom maradványait találták meg, melyet a Szent Kereszt templommal azonosítottak. A templom keleti részének alaprajzi elrendezését sikerült tisztázniuk. Rekonstrukciójukon egy „négyzetes alaprajzú hajó” látható, melynek boltozatát a két oldalán elhelyezett négy-négy oszlop tartotta. A két oldalon egy, illetve kettő oszlopot találtak meg, a hajó teljes nyugati része rekonstrukció.⁵⁴⁰ A „négyzet alakú” hajó keleti részén, közvetlenül a patkó alakú szentélyzáródás előtt, a hajó mindkét oldalán félköríves mellékszentélyeket alakítottak ki, melyek előtt a boltozatot két-két oszlop tartotta. A két mellékszentélyt figyelembe véve tartotta Kralovánszky a templomszentélyt három karéjosnak. 1973-ban a Rózsa u. 7-ben végzett ásást Kralovánszky Alán.⁵⁴¹ Feltáráskor bebizonyosodott, hogy a templomnak patkó alakú szentélye volt. Az említett szentély helyett Kralovánszky szerint a későközépkorban egy a hajó szélességével megegyező, négyzetes szentélyzáródást építettek, hozzávetőleg a korábbi szentély helyén. Ennek déli részén „in situ” küszöbkövel rendelkező ajtónyílást alakítottak ki az építkezéssel egy időben. Megtalálta az ásató az ajtótartó alsó vasszögét is, az eredeti helyén. Egyéb leletanyag nem került elő. Éry Kinga a későbbiekben egy „szóbeli közlésre” hivatkozva azt írta, hogy az épület pusztulása „a város török megszállásának időpontjára, 1543-ra valószínűsíthető.” Ugyancsak szóbeli közlés alapján Kováts György a szentély átalakítását már „16. századi építésnek” írja le, megjegyezvén a déli ajtónyílás kialakításával kapcsolatban, hogy valószínűleg ekkor rendezkedtek be a törökök a templomba.⁵⁴² Véleményünk szerint a templom még török hódoltság után is állott, ezt ábrázolhatta 1741 körül a Werner-féle metszet a 7. számmal jelölt jezsuita kollégium előtt nyeregetetővel, csúcsán kereszttel. A szemmel láthatóan középkori templomhomlokzat nem tartozott a mai jezsuita rendház helyén álló kápolnához, mint azt Fitz Jenő állította,⁵⁴³ hiszen az egy török által épített dzsámi volt minarettel, mint az a metszeten látható. A templom létére utalhat közvetve az is, hogy 1689-ben és 1691-ben a városlaprajzokon a zsákutca éppen a templomig vezette a forgalmat. A templomot a török hódoltság

⁵³⁵ Csányi-Lux 1941, 352.

⁵³⁶ Móra 1972, 215.

⁵³⁷ Györffy 1987, 370.

⁵³⁸ Kralovánszky 1988, 5.; Műemlékvédelem 1971/2., 98–103.

⁵³⁹ Bánki 1972, 285.; Burger 1971.

⁵⁴⁰ Kralovánszky 1990, 85–90. 29. ábra.

⁵⁴¹ Burger 1974.; Csukás 1975, 369.

⁵⁴² Kováts 1982, 8.

⁵⁴³ Fitz-Császár-Papp 1966, 31.

korában tehát valószínűleg dzsámivá alakították át. Ezt a dzsámit Veli bej dzsámijával azonosítottuk.⁵⁴⁴ Veli bej 1556-ban volt fehérvári szandzsákbej, 1570 körül már Hatvanban viselte ezt a tisztséget.⁵⁴⁵ Kralovánszky megállapítása tehát, miszerint a Szent Kereszt templomot a 16. században építették át, a Veli bej dzsámira igaz. Evlia Cselebi leírásában egyértelmű, hogy az 1664-ben éppen romos dzsámi régen keresztény templom volt.⁵⁴⁶ „Veli bég dzsámija, ezt rongált dzsáminak mondják. A keresztényeknek ez is nevezetes templomuk volt. A középkori templom „különböző korú, nagy méretű, építészeti tagozattal, vagy még azzal sem rendelkező” faragott kőanyagát, melyet Kralovánszky Alán 1970-ben és 1973-ban talált, beleltározatlanul, tanulmányozás szempontjából nem hozzáférhetően, összedőlt korhadat polcokon az OMVH Székesfehérvári Kirendeltségének telephelyén⁵⁴⁷ tárolják. A templom déli oldalán, kívül csontvázas nyugat-keleti tájolású és melléklet nélküli, részben bolygatott sírok kerültek elő. A temető kiterjedésére szolgáltathat adatot 1986-ban és 1991-ben végzett leletmentésünk Fülöp Gyulával, melyen a Rózsa u. 4. számú középkori ház pincéjében és a ház északi oldalán is találtunk sírokat. Összesen 16 ép és bolygatott nyugat-keleti tájolású sír került elő a két leletmentés során. Mellékletük nem volt. Éry Kinga az 1970. évi feltárás 33 csontmaradványát határozta meg.⁵⁴⁸ Mivel a feltárási körülmények nem tették lehetővé, nem tudjuk, hogy a templom belsejében volt-e temetkezés. Éry és Kralovánszky a temetkezések korát a még a 15. században is említett temető és a sírok vizsgálata alapján a 11–16. századra datálta. Bizonyos azonban, hogy a Rózsa u. 4. számú, a 15. században már álló ház a temető északi részének sírjaira épült.

5. Szent Jakab templom, Nagy dzsámi (6. ábra)

A templom létezésére hosszú ideig egy 14. századi gyűrű alapján következtettek, amely felirata alapján a fehérvári Szent Jakab egyház lelkészéé, Benedeké volt.⁵⁴⁹ Az ezüst gyűrű nyolcszögű mezejében gótikus „B” betű volt, körirata: + BEDICT’ S. DE. S. IA..., kora a 14. századra keltezhető és 1910-ben leltározták be a múzeumban.⁵⁵⁰

Károly azt állítja, hogy a gyűrű 1885-ben már a Fejér megyei és Székesfehérvár Városi Tört. és Régészeti Egylet régiségtárában volt.⁵⁵¹ Fitz Jenő szerint nem létezett a Szent Jakab templom, a gyűrű felirata az Ozorai Pippo által a királyi bazilika egy tornyának földszintjén alapított „Szent Fülöp és Jakab apostoloknak, valamint Szent László királynak szentelt” kápolnára vonatkozott.⁵⁵² Károly a templomot a középkori Szent Péter templommal azonosította, melyet Fitz Jenő elvetett és rámutatott arra, hogy a mai püspöki székesegyház helyén a Szent Péter templom állott.⁵⁵³ Nagy Lajos nem osztja Fitz nem teljesen elutasító véleményét arról, hogy a Szent Jakab templom nem létezett. Rámutatott arra, hogy a Szent Jakab templom létezését nem zárja ki a királyi mellékkápolna léte.⁵⁵⁴

⁵⁴⁴ Siklósi 1990, 65.; Siklósi 1988a, 13.; Siklósi 1989, 32.

⁵⁴⁵ Gerő 1977, 110.

⁵⁴⁶ Karácson 1904, 1908, 45.

⁵⁴⁷ Feld–Horler–Koppány–Lővei–Szekér 1988, 227.; OMVH Székesfehérvári Kirendeltség Telephelye, Székesfehérvár, Homokosor alsó 2.

⁵⁴⁸ Éry 1978, 159–165.

⁵⁴⁹ Károly 1898, II. 189.

⁵⁵⁰ SZIM 10.987.

⁵⁵¹ Károly 1898, II. 189.; Fejérm. és Székesfehérvár városi tört. és rég. egylet 1885. évkönyv 146. old.

⁵⁵² Fitz 1955, 68–70.

⁵⁵³ Károly 1898, 189.; Fitz 1955, 68–70.

⁵⁵⁴ Nagy 1972, 209.

Kovács Péter, Nagy Lajos említett munkája nyomán feltételezi, hogy a három barokk szerzetesi templom (karmelita, ferences, jezsuita) egyike a Szent Jakab templom helyén épült.⁵⁵⁵ Kovács iménti okfejtése alapján feltételezi, hogy a templom a Hegyes dzsámi helyén állott,⁵⁵⁶ ami lehetetlen, hiszen a dzsámi azon kevés törökkori dzsámik egyike, amely török építmény volt. (La Vergne városalaprājza 1689-ben egyértelműen török alaprajzú dzsámit ábrázol.) Mivel középkori templom biztos létezésére a számba jöhető három barokk építkezés közül egyedül a ferences templom helyén van adatunk, feltételelesen ezt azonosítjuk a Szent Jakab templommal, melyet 1562-ben (de eccl. Sancti Jacobi) és 1629-ben (ad S. Jacobum) azért megnevezett forrás. Helyét Püspöki Nagy Péter, az írott források közétevője, a tatárjárás előtti latin „városban”, mely azonosításunk szerint a Theatrum Civitatis mellett épült fel, találta meg.⁵⁵⁷ Az 1601-ben készült francia metszeten az említett helyen, két nyugati homlokzati toronnyal, templom áll. Az ugyancsak 1601-ből származó német tollrajzon a mai ferences templom helyén egy romos, négyzetes alaprajzú román stílusú, tető nélküli torony áll. Felirata: „15. der Thurn auf dem Platz”. Legfontosabb számunkra azonban De Prati alaprajza, melyet 1720-ban, tehát a barokk Szent Imre templom felépítése előtt készített. De Prati városalaprājzán a „Franciscaner” felirattal jelölt tömb délkeleti részén középkori templomot ábrázol. Ezt románkori templomot azonosíthatjuk a szent Jakab templommal, mely a tatárjárásig – a Theatrum Civitatis északi oldalán – a kereskedő település temploma lehetett. Mivel a templom a törökkorban is állt, kézenfekvő, hogy a törökök is dzsáminak használták. A kiemelt helyzetű épületeket nevezték el a törökök „Nagy” vagy „Szent” dzsáminak.⁵⁵⁸ Fehérvár egyik legközpontibb fekvésű temploma a Szent Jakab templom kaphatta tehát ezt az elnevezést.⁵⁵⁹ A két elnevezés valószínűleg egy dzsámit takar, mivel a két név együtt soha nem szerepel a defterekben, személyzetük létszáma pedig azonos (10–15 fő), sőt a Nagy dzsámi személyzetének 1560-ban említett két tagját 1566-ban a Szent dzsámi személyzetének tagjai között említik. A defterekben a 16. század közepén–második felében csak két dzsámi neve szerepel a „Régi” és a „Nagy” dzsámi. 1543–44-ben összeírják a Szent dzsámi személyzetét, összesen 13 főt.⁵⁶⁰ Köztük említik Ali tanítót (moarriř). Már Nagy dzsámi városrésznek nevezik a templom környékét 1544-ben.⁵⁶¹ A Szent dzsámi személyzetének zsoldjáról tudunk meg adatokat 1545–46 között.⁵⁶² Hadsı Ali a nagy (régı) dzsámi kajjimja 1546-ban 1200 akcséért megvásárolja a Káptalan utca városrészben (tehát a templom közelében) Szabó Lőrinc házát.⁵⁶³ Kirbazádé tezkereje szerint Khajrulla khalfa (író-mester) a Szent dzsámi kjabatjba 1600 akcséért vásárolta meg a Város utca városrészben Pécsi Mihály házát.⁵⁶⁴ 1558-ban javítani kell a Nagy dzsámi közelében álló löporraktárt⁵⁶⁵ (a ferencesek később török fegyverraktárt kapnak meg!). Két évvel később, 1560-ban a Nagy dzsámiban is javításokat végeztek.⁵⁶⁶ Ebben az évben a Nagy dzsámi személyzetének (15 fő)

⁵⁵⁵ Kovács 1971, 262.

⁵⁵⁶ Uo.

⁵⁵⁷ Püspöki Nagy 1996, 38–39., 81.

⁵⁵⁸ Hegyi 1989, 11.

⁵⁵⁹ Siklósi 1990, 59.; Siklósi 1989e, 22–37.; Siklósi 1988a, 5–20.

⁵⁶⁰ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 14.

⁵⁶¹ Uo. 22.

⁵⁶² Uo. 47.

⁵⁶³ Uo. 50.

⁵⁶⁴ Uo. 51.

⁵⁶⁵ Gerő 1977, 121.; Fekete–Káldy–Nagy 1962, 357.

⁵⁶⁶ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 267.

(köztük két tanító!) a fizetését jegyzik fel.⁵⁶⁷ Fontos adat, hogy ekkor a Nagy dzsámit és a Régi dzsámit együtt említik, tehát ezek külön épületet jelöltek. 1566-tól már 16 fő (köztük két író-mester (khalfa)) fizetési jegyzékét ismerjük.⁵⁶⁸ 1608–1609-ben a Nagy dzsámi, a Régi dzsámi és a külvárosi mecset személyzetét nevezik meg.⁵⁶⁹ Az adat alapján egyértelmű, hogy a Nagy (Szent) dzsámi és a Régi dzsámi csak a belvárosban lehetett. 1690-ben a mai ferences templom környékén kapták meg a ferencesek a volt török fegyverraktárt és emellett három kisebb házat, templom és rendház céljára. Ehhez Lipót császár 1690-ben adta meg hozzájárulását.⁵⁷⁰ Az adományozást már az 1690-es városalaprajz rögzíti.⁵⁷¹ („6. die franciscaner”) Mivel De Prati 1720-ban készített városalaprajzán a mai Szent Imre tiszteletére 1720–1745 között épült templom⁵⁷² helyén még egy középkori templom alaprajza látható, joggal feltételezhető, hogy ebben a templomban rendezték be a törökök a „lőportár közelében álló” Nagy dzsámit. Mivel a dzsámi személyzetében tanítók és író-mesterek is voltak, feltételezhető, hogy a dzsámi mellett kisebb jelentőségű **iskola** is működött. Ez talán a ferenceseknek adományozott valamelyik kisebb házban kaphatott korábban otthont.

TÖRÖK ÉPÍTÉSŰ DZSÁMIK

6. Hegyes dzsámi

A Hegyes dzsámi helyét az 1601-es olasz alaprajzi vázlaton három hegyes minarettel ábrázolt dzsámi és La Vergne 1689-ben készített felvételi rajza⁵⁷³ alapján a mai ciszter templom helyére lokalizáltuk. A dzsámit egy 1574–95 között íródott III. Murad-kori adóösszeírás említi először annak egyházi alapítványa kapcsán.⁵⁷⁴ 1689-ben még eredeti formájában áll, hiszen La Vergne az építményt négyzetes alaprajzzal, északnyugati sarkán egyetlen kör alaprajzú minarettel ábrázolja, hozzávetőleg a mai ciszter templom szentélyének északnyugati részén. Az alaprajza és nézeti rajza alapján bizonyosan török eredetű építmény részint átnyúlt a ciszter templom északi falától északra eső területre. Délnyugati sarkának helyét ma egy jelentős repedés jelzi a templom szentélyén, melyet a hagyomány háborús kárnak tart. La Vergne is mecsetnek, eredeti török építménynek nevezi: „7: Mosquée onfont les per Jesuittes” (mellette északra négyszeresen megtört vonalú utca húzódott.) Az 1691-es városalaprajz, bár még bizonyosan áll, de minaret és felirat nélkül ábrázolja a négyzetes alaprajzú dzsámit. 1702-ben a mellette levő jezsuita kollégium tetejéről javítás közben lezuhant Johann Masshamer ács.⁵⁷⁵ De Prati 1720-ban készült városalaprajzán a dzsámi alaprajzában egy kereszt látható, bizonyoságul annak, hogy a jezsuiták már templomként használták. Bél Mátyás 1735–42 körül azt írta a jezsuita templomról, hogy a „... bécsi kapu közelében van és csavaros művű török templom veszi körül.”⁵⁷⁶ Az 1741 körül készített F. B. Werner-féle metszet egy kör alaprajzú, körkerélyes, tető nélküli minaretet ábrázol e helyen. A mellette levő középkori homlokzat szerintünk nem tartozhatott a minarethez, valószínűleg a Szent Kereszt templom ábrázolása lehet, csak a pers-

⁵⁶⁷ Uo. 266.

⁵⁶⁸ Uo. 354–356.

⁵⁶⁹ Uo. 398.

⁵⁷⁰ Németh 1979, 58.

⁵⁷¹ Siklósi 1988.

⁵⁷² Fitz–Császár–Papp 1966, 37., 40.

⁵⁷³ Siklósi 1988, 221–251.

⁵⁷⁴ Vass 1973, 279.

⁵⁷⁵ Fitz–Császár–Papp 1966, 37.

⁵⁷⁶ Bél 1977, 106.

pektíva folytán került az ábrázoláson a minaret közelébe. („Ein Thurm von einer türkischen Moschoa.”) Fitz Jenő középkorinak tartja,⁵⁷⁷ ám ez az álláspont a fenti adatok tükrében téves, így a dzsámi nem lehet azonos a Veli bej dzsámival. Az épületet 1741 áprilisában Franz Kotz kőműves vezetésével lebontották.⁵⁷⁸

A lebontott dzsámi és a mellette levő utca helyére 1744–63 között barokk stílusú jezsuita rendházat építettek, míg a templom 1745–55 között készült el. Valószínűleg mindkettőt Paul Hatzinger építette.⁵⁷⁹ 1776–86 között a pálosok kapták meg az épületet, 1813 után pedig a ciszterciek birtokába került.⁵⁸⁰

7. Karakas pasa dzsámi

A Karakas pasa dzsámit a Városház térre, a Liszt Ferenc utca–Jókai utca–Megyeház utca–Oskola utca találkozási pontjára lokalizáltuk. Ezen a helyen La Vergne 1689-ben készült felvételi rajza sokszög alaprajzú török templomot ábrázol: „12: Chapelle turq ...”. Karakas Mehmed 1618–21 között volt budai pasa, ekkor épülhetett a dzsámi.⁵⁸¹ Evlia Cselebi szerint a belvárosban állott:⁵⁸² „Karakas pasa dzsámija kicsiny és nem nagy sokaság számára való.” Evlia itt nem jegyzi meg, hogy régen keresztény templom volt, tehát valószínűleg török eredetű. Ilyen alapon Fitz Jenő tévesen azonosította a Szent Anna kápolnával,⁵⁸³ ám ennek valószínűségét már Gerő Győző elvetette.⁵⁸⁴ La Vergne rajza alapján tudjuk, hogy 1689-ben még állott, viszont a későbbi városalaprajzok már nem mutatják, valószínűleg a század végére lebontották. 1995-ben végeztünk leletmentést egy második világháborús emlékmű állításához készült alapozási árokban. A leletmentésen három ponton sikerült megtalálnia a dzsámi falát, illetve falának a helyét és a falakhoz tartozó járószintet. A 2. sz. árokban egy köves alapozású (vastagsága kb. 20 cm), öntött habarcsos, fehér színű járószintet találtunk (vastagsága kb. 8 cm), a mai felszíntől kb. 120–160 cm mélységben. Ezt a felső járószintet egyszer megújították. A járószintben és a fölötte levő pusztulási törmelékben faszéndarabokat, 16–17. századi kerámiatöredékeket és állatsontokat ástak ki. A kb. 80–100 cm mélységben húzódó külső, kövezett járószint fölött (1. sz. árok) egy 17. századi Habsburg denár hamisítványát (II. Mátyás–I. Lipót)⁵⁸⁵ találtuk meg. Kora egybevág az épület korával. A belső járószint déli végén kiszedett fal helyét rögzítettük, északi végén a fal helyét is újkori beásás pusztította el. A falak vastagságát a leletmentés területének határai miatt nem határozhattuk meg. Leletmentésünk adatai és La Vergne alaprajza segítségével feltételeken rekonstruálható az épület alaprajza. Feltételes rekonstrukciónk szerint az épület nyolcszögű alaprajzi elrendezésű volt, belmérete kb. 11×11 m lehetett.

8. Török dzsámi (a későbbi kármelita templom és kolostor helyén)

A mai szemináriumi templom déli részén De Prati 1720-ban készült városalaprajza (megnevezés nélkül) feltehetően dzsámit ábrázol. Alaprajza ugyanis megegyezik az ismert Hegyes dzsámi és Szent József kápolna (egykori dzsámi) jelölésével. A feltételezett dzsámit és a

⁵⁷⁷ Fitz–Császár–Papp 1966, 31.

⁵⁷⁸ Fitz–Császár–Papp 1966, 31.; Schoen 1931, 64.

⁵⁷⁹ Fitz–Császár–Papp 1966, 40., 122.

⁵⁸⁰ Uo. 122.

⁵⁸¹ Gerő 1977, 108.; Gévy 1841, 26.

⁵⁸² Karácson 1904, 1908, 45.

⁵⁸³ Fitz–Császár–Papp 1966, 30.

⁵⁸⁴ Gerő 1977, 108.; Siklósi 1990, 51.; Siklósi 1989e, 27–37.; Siklósi 1988a, 5–20.

⁵⁸⁵ SZIM 95.1.: Gedai István meghatározása

hozzá tartozó négy telket 1688-ban a kármeliták vették birtokukba.⁵⁸⁶ 1692-ben kap meszet Coelestinus fehérvári kármelita praeses kápolnájuk építéséhez.⁵⁸⁷ Kis templomuk (talán a felújított dzsámi) 1697-ben újra javításra szorult, ezért ismét meszet kaptak („sehr baufälligen Kichl samt residenz”).⁵⁸⁸ Építkezésük még 1703-ban is folyt.⁵⁸⁹ 1712-ben, egy telekkönyvi bejegyzés említi a kármelita templomot.⁵⁹⁰ Új rendházukat 1731–32-ben kezdték el építeni,⁵⁹¹ ám régi templomuk még mindig áll, 1735-ben a templomtetőt kellett javítani.⁵⁹² Új templomuk csak 1743–48 között épült fel.⁵⁹³ Az 1741 körül készült Werner-féle metszet még a feltehetőleg dzsámiból átalakított régi templomot ábrázolja, ám az 1780 körül készített Binder-féle metszeten már az új barokk templom látható.⁵⁹⁴ A mai szemináriumi templom kertjében török sírkő áll,⁵⁹⁵ lelőhelye ismeretlen.

9. Feltételezett török dzsámi (Szent István téren)

A mai Szent István tér déli részén, La Vergne 1689-ben készült felvételi rajzán (megnevezés nélküli) minaretet ábrázol. A minaret melletti tömbben dzsámit sejtethetünk, annál is inkább, mivel az ettől délre fekvő épületben, La Vergne megjelölt hasonló alaprajzú épületei alapján furdót valószínűsíthetünk.

1. Besli külváros dzsámija (7. ábra)

Evliya Cselebi leírása arról tanúskodik, hogy a Budai külvárosnak 1664 körül már csak egyetlen dzsámija maradt meg.⁵⁹⁶ Talán ezt az egyetlen megmaradt dzsámit ábrázolja, La Vergne 1689-ben készült városalaprajza a külváros északi részén, a romos palánkon át vezető úttól keletre.⁵⁹⁷ A négyzetes alaprajzú építmény helyét a mai III. Béla király tér délkeleti részén kereshetjük. Nem elképzelhetetlen, hogy a feltételezett dzsámi egy elbontott középkori templom (kápolna) helyén épült. Talán ezt a dzsámit ábrázolja az 1770 körül készült városalaprajz is a romos sáncon kivezető út és a sánc találkozásánál három körrel (minaret?) és egy négyzetes alaprajzú épülettel. (Itt kell megjegyeznünk, hogy erre a helyre az 1689-es alaprajz ábrázolása alapján a Hadzsi Bektas derviskolostort helyeztük.)

2. Szurut dzsámi, Szent József kápolna

Az 1602-ben készült ostromnapló szerint a Güzeldze Rüsztlem pasa fürdővel szemben álló templom mellől lötték a törökök a várost.⁵⁹⁸ Evliya Cselebi 1664-ben azt írta, hogy a külvárosnak „Két dzsámija van, a Szurut dzsámi, régies alakú, nagy sokaság számára való, ...”.⁵⁹⁹ Az említettek alapján a dzsámit valószínűleg régebbi templomból alakíthatták át. 1688 után a reformátusok rendszeresen istentiszteletet tartottak a külvárosban, a Palotai út mentén fekvő

⁵⁸⁶ Nagy 1972, 202.; Siklósi 1995, I. 9–15.

⁵⁸⁷ Uo. 208.; Uo.

⁵⁸⁸ Uo.

⁵⁸⁹ Uo.

⁵⁹⁰ Németh 1979, 59.

⁵⁹¹ Mátéffy 1994, 11.

⁵⁹² Uo.

⁵⁹³ Mátéffy 1994, 12.

⁵⁹⁴ Siklósi 1995, II. 10.

⁵⁹⁵ Siklósi 1995, III. 9–13.; Fitz-Császár–Papp 1966, 132–133.; Genthon 1951, 576.

⁵⁹⁶ Karácson 1904, 1908, 48.

⁵⁹⁷ Siklósi 1988, 221–251.

⁵⁹⁸ Benda-Nehring 1978, 276.

⁵⁹⁹ Karácson 1904, 1908, 48.

mecsetben, míg Areyzaga várparancsnok ezt meg nem tiltotta. Ezután a mellette levő kert, a szomszédos házat és még három romos épületet ideiglenesen a jezsuiták kaptak meg, akik katolikus templomként használták.⁶⁰⁰ 1706–1707 között a jezsuiták a Szent József tiszteletére szentelt egykori mecset melletti vízenyős telket feltöltötték, rajta kertet, játszóteret alakítottak ki, s itt építették fel hétvégi házukat.⁶⁰¹ Már 1716-ban a királyi ítélőtábla jegyzője Melczer György használhatatlannak nyilvánította a kápolnát, mely azonban Károly János véleménye szerint a helyére épített két (görögkeleti tulajdonú) bérházba szervesen beépítve még állt és szobaként használták. Az építményt alul kőből, felül vályogból rakták.⁶⁰² 1730-ban a tanuló ifjúság kiránduló, étkező helye volt a kápolnához tartozó udvar, melyet arról Josephaeumnak neveztek.⁶⁰³ Fitz Jenő 1955-ben⁶⁰⁴ és 1959-ben⁶⁰⁵ folytatott régészeti feltárást a Palotai út 5. sz. ház telkén, ahol korábban a Szent József kápolna állott. Feltárási során a kápolna részleteit és sírokat tárt fel. Leleteinek korát a 17–18. századra keltezte. Az ásatáson Fitz Jenő 1,05–1,10 m vastag alapfalakat talált, az akkori járósintztől 1,7 m mélységben. A szoba mérete 5×5,58 m volt. Mennyezete „félkörű boltozat”, melynek legnagyobb magassága 2,85 m. Emeletét már az egyházközség emeltette.⁶⁰⁶ A szobában Fitz hat járósintet talált, melyek közül a 4. tetető 1688 körüli időpontra.⁶⁰⁷ Írott források szerint az 1739. évi pestisjárványig temetkeztek e helyen, sírjait még a szomszédos telkeken is feltárták.⁶⁰⁸ Fitz Jenő a helyiség pincéjében 15. századi kerámiatöredékeket és szőlő magvakat talált.⁶⁰⁹ Az ásató a török-kori mecset előzményében egy nagyobb külvárosi templomot sejtett, ám ennek alaprajzát nem sikerült tisztázni.⁶¹⁰ A helyszínen török-kori és 18. századi régészeti leletanyag⁶¹¹ mellett a Palotai út 5. sz. ház telkén végzett építkezésnél falfestmény töredékeket gyűjtöttek.⁶¹² Az Evlia Cselebi által felsorolt két dzsámi közül a Palotai dzsámi a Palotai kapuval szemben álló dzsámival azonosítható, így a jezsuiták birtokába került mecsetet, a Szent József kápolnát csak a Szurut dzsámival azonosíthattuk. Valószínűnek látszik az is, hogy a dzsámi felépítése előtt itt állt középkori templomot Fitz Jenő említett véleményével ellentétben nem az Ágostonosok rendházával, hanem a Szent Márk kolostorral kell azonosítanunk, ugyanis az. a Szent József kápolnához hasonlóan, a várárok közelében állott.

3. Palotai dzsámi

A Palotai (Külvárosi-) dzsámi az 1601-es ábrázolások alapján a belváros Palotai kapujával szemben, az egykori Piac tér 37. sz. ház telkén, az Ingovány falu északkeleti sarkán épült fel. Fitz Jenő bizonyítékok nélkül, feltételesen a külvárosi Szent Mihály templommal azonosította a dzsámit,⁶¹³ azonban ez a templom nem állhatott az Ingovány területén. 1601-ben az olasz katonai vázrajz négyzetes alaprajzú török dzsámit ábrázol az általunk megnevezett területen,

⁶⁰⁰ Sebestyén 1929, 57.

⁶⁰¹ Németh 1979, 54.

⁶⁰² Károly 1898, 198., 680. XXXV. okl.; Fitz 1955 a., 3.; Fitz 1955 b., 6.

⁶⁰³ Fitz 1955 b., 6.

⁶⁰⁴ MNM Adattára 368. Sz. VI.

⁶⁰⁵ Uo. V. 1960/266.

⁶⁰⁶ Fitz 1955 a., 3.; Fitz 1955 b., 6.; Rég. Füz. 13. 1960, 99.

⁶⁰⁷ Uo.

⁶⁰⁸ Uo.

⁶⁰⁹ Fitz 1955 a., 3.; Fitz 1955 b., 6.; Rég. Füz. 13. 1960, 99.

⁶¹⁰ Uo.

⁶¹¹ SZIM 55. 149.1-178.3.

⁶¹² Fitz 1961–62, 117.; SZIM 59. 51.1.

⁶¹³ Fitz–Császár–Papp 1966, 31.

ugyan felirat nélkül, ám az ugyanekkor készült német tollrajz alapján (3 ... Türkische Kirchen oder Bethurm) az épület azonosítható. A tollrajz négyzetes alaprajzú, nyeregtetős építményt ábrázol, minarettel. 1608–1609-ben a defterek a külvárosi mecsetet, valamint a belvárosi régi és nagy dzsámít említik.⁶¹⁴ Evlia Cselebi a nyugati városrész két általa látott dzsámija közül valószínűleg ezt nevezte Palotai dzsáminak.⁶¹⁵ 1985-ben egy építkezés során végeztünk leletmentést a helyszínen,⁶¹⁶ ekkor két falbeásást és ezekhez tartozó sárgás, átégett, öntött habarcsos járósíntet figyeltünk meg, majd mérettünk fel. A falak szélessége a beásások alapján kb. 80–100 cm lehetett. A járósíntet valamivel több, mint 400 cm hosszúságban mértük fel. A leletmentés során 18–19. századi kerámiatöredékek mellett, melyeket a járósínt fölötti pusztulási törmelékből gyűjtöttek, 13. századi rózsaszínű, fogaskerékdíszes oldaldarabot és 16. századi sárga, kihajló, alul élbén végződő peremet találtunk.⁶¹⁷ Ugyanebből a rétegből több habán töredéket, néhány jellegtelenebb 15. századi, két törökkori és több 17–18. századi cserepet leltározunk be.⁶¹⁸

ZÁVIEK, DERVISKOLOSTOROK, MEDRESZÉK, ISKOLÁK

Evlia Cselebi 1664 körül összesen hat **záviét** és összesen öt, a külvárosban pedig egy **derviskolostort**, ezen kívül három **medreszét**, valamint hét **elemi iskolát** látott.⁶¹⁹

2. Hadzsi Bektas dervis kolostor

Egy 1574–95 között készült III. Murad-kori adóösszeírás a Hadzsi Bektas kolostor javára hasznosított malmokról és rétekről tesz említést.⁶²⁰ Evlia Cselebi 1664 körül azt írja, hogy „A Budai kapun kívül levő Baba-tekke kisebb, de fényes kolostor, mely búcsújáráhely is. Néhai Gázi Szulejmán (pasa, vértanú) ebben a kolostorban van eltemetve.”⁶²¹ Maga a kolostor – neve alapján – a Hadzsi Bektas Veli rendjéhez tartozó bektasiké volt.⁶²² 1689-ben, La Vergne, a Budai külváros északi palánkfala mellett, a kivezető út keleti oldalán, nagyobb, enyhén téglalap alakú építményt jelez városalaprajzán. Véleményünk szerint ebben a derviskolostort ábrázolta, mely esetleg valamelyik kolostor (domonkos?) romjainak felhasználásával épülhetett.

1948-ban, a lelőhely területén, az akkori Marx téren (ma: III. Béla király tér) törökkori, fekete korszó fényes besímitott csíkozású töredékét, további törökkori sűrű edénytöredékeket és egy bronzból készült bekarcolt levéldíszes edényfület találtak.⁶²³

4/A Derviskolostor (az egykori johannita kolostor területén) (8. ábra)

1978–1986 között végzett feltárásainkon a derviskolostorokra jellemző apró cellákra osztott korábbi nagyméretű középkori teret találtunk. A johannita kolostor nyugati részén álló nagy méretű, tornyos, vastag falú épület maradványa mellett emésztögödörrel épített helyiség belsejében a törökök öntött, terazzo-szerű anyaggal készített, 50–60 cm széles válaszfalakkal

⁶¹⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, I. 398.

⁶¹⁵ Karácson 1904–1908, 48.

⁶¹⁶ Czeglédy 1986, 111.

⁶¹⁷ SZIKM 85. 242–251.

⁶¹⁸ SZIKM 85. 1437–1466.

⁶¹⁹ Karácson 1904, 1908, 48.

⁶²⁰ Vass 1973, 279.

⁶²¹ Karácson 1904, 1908, 47., 49.

⁶²² Gerő 1977, 118.

⁶²³ SZIKM 11843-11845.

apró részekre, cellákra tagolt építménye került elő. Ezek a válaszfalak a középkori öntött habarcsos járósztintre, illetve az arra rakódott iszaposodott rétegre épültek, tehát a konvent épületeinek pusztulása után készültek. A járósztintek fölötti rétegekben középkori kerámiatöredékek mellett nagy mennyiségű török és törökös kerámia valamint kerámiatöredék került elő.⁶²⁴

VILÁGI ÉPÜLETEK, KUTAK

Behrám Dimiski szerint Fehérváron 11 kútház és csorgókút működött.⁶²⁵ Evlia Cselebi 1664-ben **Hadzsi pasa, Karakas pasa és Dizdár aga csorgóját** említi a várban.⁶²⁶ 1689-ben La Vergne kapitány kutat ábrázolt a **Budai kapu előtt (10.)**, melyet minden valószínűség szerint, 1601–1647 között, az új Budai kapu kialakításakor, vagy valamelyik átépítése során áshattak.

11. Hadzsi pasa csorgója

Evlia Cselebi 1664-ben **Hadzsi pasa csorgóját** és **palotáját**, mint kertes, tágas épületet említi a várban.⁶²⁷ Hadzsi pasa palotáját, a mindenkori pasapalotát és csorgóját, talán nem egészen alaptalanul lokalizáljuk a mai Városház tér 8. helyére, mivel nem véletlenül kerülhetett ide az 1720-ban, De Prati által ábrázolt és megnevezett „Comendanten Haus” (= városparancsnok háza) sem. A házat, melynek Mátyás király körüli szárnya alatt korábban a munkásárság két bővízü kútja még működött, ezt a kutat De Prati alaprajza is feltüntette. A házat 1838-ban készített német városalaprajzon is „C: Comendanten Wohnung” néven jelölték.

12. Dizdár aga csorgója

Evlia Cselebi 1664-ben a várban látta **Dizdár aga csorgóját**,⁶²⁸ melyet talán azonosíthatunk a mai Városház téren kiásott török jégverem mellett kialakított kúttal. A kutat ugyanis 1689-ben, La Vergne és 1691-ben, a német nyelvű városalaprajz is kútháznak rajzolta, melyet azután, 1797-ben, Liptay János városalaprajza meg is nevezett (Fons Regius = Királykút).

13. Karakas pasa csorgója

Evlia Cselebi szerint **Karakas pasa csorgója** is a belvárosban állott.⁶²⁹ Karakas Mehmed 1618–21 között volt budai pasa, ekkor készíttethette csorgókútját.⁶³⁰ Kútja dzsámijához közel lehetett és talán azonosítható azzal a kúttal, melyet Dormuth Árpád 1936-ban, a városháza átépítésekor a Bierbauer-ház és német iskola („Teutsche Schull”) közötti területen talált. A területrészt a korábbi telekkönyvek „Csurgató”-nak nevezték. Dormuth a kútból, egy téglalából- és egy terméskövekből falazott ciszternából álló együttest a város kútjának nevezte.⁶³¹

⁶²⁴ SZIKM 78. 1–198., 206–221.; 79. 1–306.; 80. 1–36, 56–64., 181–187., 231., 244–255., 273–276., 400–403., 458–534., 647–692.; 81. 99–106., 115., 166., 609–624., 626–635., 679–680.; 82. 1–31., 141–150., 200–685., 687., 703–918., 927–1016., 1046–1048.; 83. 66–68., 181–219., 221–990., 998., 999.; 84. 27–111.; 85. 150–170., 256–258., 264–267., 276–999., 1001–1266.; 86. 96–188., 479–512.; 87. 593–597., 1199–1242.; 88. 1327–1375.

⁶²⁵ Fitz–Császár–Papp 1966, 31.; Kovács 1971, 262.

⁶²⁶ Karácson 1904, 1908, 48.

⁶²⁷ Karácson 1904, 1908, 48.

⁶²⁸ Karácson 1904, 1908, 48.

⁶²⁹ Karácson 1904, 1908, 48.

⁶³⁰ Gerő 1977, 108.; Gévy 1841, 26.

⁶³¹ Dormuth 1937. 22.

3. Királykút (9. ábra)

A Királykút (Mikszáth K. u. 23.) a középkori Budai külvároshoz tartozott, annak erődített részén kívül, északkeleti sarokpontja mellett állt. A kutat gémeskút formájában már az 1601-es francia metszet ábrázolja.⁶³² Kútnak jelöli La Vergne is 1689-ben⁶³³ és kútépítményt jelöl az 1730 körül készített városalaprājz is. Liptay János 1797-ben készített városalaprājzán (p. Ipsomet Fons Regius) már feltűnik a kútház. 1796-ban két kertben összesen 113 darab török és holland aranyat találtak. Ekkor a városi magisztrátus kérte a helytartótanácsot, hogy a városnak járó harmadrészt a Király kútja építésére fordíthassák. Engedély helyett ekkor a hatóságoktól csak egy nyugtát kaptak.⁶³⁴ 1980-ban leletmentést, jobbra inkább megfigyelést végeztünk a helyszínen, ahol az épületen belül középkori falmaradványokat és kőlapokkal kirakott járószintet, kívül 40 cm mélységben a mai járószint alatt görgeteg kövekből kirakott kőburkolatos utcaszintet figyeltünk meg.⁶³⁵ Adataink alapján valószínűnek látszik, hogy a Királykút területén kiépített kútházzal a középkorban és a török korban sem számolhatunk. A külső járószintben egyetlen bevagdosott díszű, korsóhoz tartozó, vörös fültöredéket találtunk, mely a 13. századra datálható.⁶³⁶ A belső járószintben jobbra 15. századi, ám néhány 12–13. századi cseréptöredéket is találtunk.⁶³⁷ Mellettük az útburkolatból három vas patkó töredékét emeltük ki.⁶³⁸

7. Szefer bin Musztafa fürdő kútháza

Az 1601-es ostrom idején készült német tollrajzon nézeti ábrázolása, az olasz alaprajzi vázlaton négyzetes alaprajza látható a feltehetően a fürdőhöz épült vízfelhajtó kerek kútháznak.

FÜRDŐK

Egy 1517-ben íródott oklevél Ferdews Lukács polgár házát említi.⁶³⁹ Ezzel összefüggésben megjegyezzük, hogy a Güzeldzse Rüsztém pasa fürdő (Fehérvár jelenlegi ismereteink szerint első fürdője) felépítése előtt egy defter adatai szerint 1546-ban egy fürdőt javítanak a városban,⁶⁴⁰ talán Ferdews Lukács középkori fürdőjét. Evlia Cselebi egy várbeli fürdőt látott, míg Behrám Dimiski kettőt.⁶⁴¹ Evlia 1664 körül, Behrám Dimiski talán 1670–80 körüli évek táján járt Fehérváron, hiszen 1690–91-ben halt meg.⁶⁴²

14. Güzeldzse Rüsztém pasa fürdő (10. ábra)

A fürdő helyét, La Vergne kapitány két keresztutca és a mai Jókai utca között egy kupolával ábrázolta 1689-ben. 1691-ben kupola nélkül ugyanez az ábrázolás látható a német városalaprājzon. A későbbi városalaprājzokon az utcák is eltűntek. Güzeldzse Rüsztém 1559–63 között

⁶³² Siklósi 1988, 221–251.

⁶³³ Uo.; 17: trois puis au fontaine hors la Ville (a másik két kút a Palotavároستól északra és a Jancsárkútnál látható)

⁶³⁴ Kállay 1983, 65.

⁶³⁵ A magyar ... 499.

⁶³⁶ SZIKM 80. 71.

⁶³⁷ SZIKM 80. 72–79.

⁶³⁸ SZIKM 80. 630–632.

⁶³⁹ Érszegi 1971, 258.

⁶⁴⁰ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 47.

⁶⁴¹ Fekete 1930, 4., 140.; Gerő 1977, 112.

⁶⁴² Gerő 1977, 110.

volt budai pasa és hivatali ideje alatt építtette a fürdőt.⁶⁴³ A pasa Pesten ikerfürdőt, Esztergomban és Lippán fürdőt alapított.⁶⁴⁴ 1602. augusztus 22-én a fürdőt és a mellette álló tornyot erősen lőtték a törökök, olyannyira, hogy erre a területre földsáncot kellett építeni.⁶⁴⁵ La Vergne mérnökkapitány 1689-ben készült felvételi rajzán még állott a fürdő épülete, azonban 1688 óta már nem használhatták fürdőként, mivel a rajzon megnevezése, más fürdővel ellentétben, nincs. Más adatok szerint azonnal megindult a salétromfőzés a volt török fürdőben az 1688-as ostromot követően.⁶⁴⁶ 1716-ban Schindelauer Lénárd salétromfőző mester a Budai kapu elől hordta el a salétromfőzéshez szükséges földet.⁶⁴⁷ 1737-ben Hiemer Sebestyén csak abban az esetben bővíthette a salétromfőzővel szemben álló házát, ha az ott húzódó utcát leköveztette.⁶⁴⁸ Az új salétromfőző megépülésével a város számára egyre nagyobb gondot jelenthetett a régi eladása. 1750-ben a helyi tüzérség birtokába került 660 Ft-ért.⁶⁴⁹ 1753-ban merült fel az a gondolat, hogy visszabontásával benne szegényházat alakítsanak ki.⁶⁵⁰ Végül a török fürdő épületét a 18. század második felében bontották le és ekkor épült fel az 1826-os Wüstringer József-féle városalaprajzon még látható barokk ház. 1931-ben már tudták, hogy a Jókai u. 2. sz. ház helyén török fürdő állott, agyagból készült vízvezetékcsöveit 1913-ban megtalálták.⁶⁵¹ Genthon leírta a fürdő sztalaktitos csegellyel induló törökkori téglakupolájának maradványát, melyet már Marosi Arnold ismert.⁶⁵² Molnár József több munkájában foglalkozott a fürdővel, azonban mindig csak nagyobb vonalakban.⁶⁵³ Az 1955-ben folytatott ásatásokon az itt feltárt barokk csatornát ismét alagútnak vélték.⁶⁵⁴ Később a feltárások tényét Gergelyffy András is megemlítette.⁶⁵⁵ Gerő Győző határozta meg először tudományos részletességgel a fürdőt és részleteit az akkori feltárások alapján.⁶⁵⁶ Fitz Jenő is leírta az ásatások eredményeit, a barokk csatornát itt is alagútnak vélte.⁶⁵⁷ Fitz Jenő ásatásáról különféle középkori, törökkori és 18. századi edényperemek, bordázott oldaldarabok kerültek 1955-ben a SZIKM-be.⁶⁵⁸ 1960-ban hét darab szürke kerámia vízvezetékcsövet gyűjtött a helyszínen Lencsés József.⁶⁵⁹ 1972-ben Kralovánszky Alán végzett feltárást a ház udvarán, és a fürdő korát 1543–1688 közé keltezte.⁶⁶⁰ A padlófűtés fölötti járászint (Kralovánszkynál fűtőtéraljzat) szintjét 109,65 m-ben adta meg, megemlítve, hogy egy újabb helyiséget tárt fel a fürdőből és egy „lábmosó kövályút” az IKM-be szállított.⁶⁶¹ A kurna a SZIKM kiállításán látható.⁶⁶²

643 Fitz–Császár–Papp 1966, 30–31.

644 Gerő 1980, 83.; Gerő 1977, 112.; Török–Magyar Oklevéltár Bp. 1914, 43.

645 Benda–Nehring 1978, 275.

646 Kállay 1974, 165.

647 Kállay 1971, 84.

648 Uo.

649 Uo.

650 Uo.

651 A múzeumi, 15–16.; SZIM 3238–41.

652 Genthon 1951, 204.; Genthon 1959, 354.; Marosi 1930, 413.

653 Molnár 1965, 40.; Molnár 1967, 43.; Molnár 1967a, 122.; Molnár 1965a, 61.

654 Bónis–Burger 1957, 89.

655 Gergelyffy 1970, 166.

656 Gerő 1976, 35.

657 Fitz 1955a, 4.

658 SZIM 55.99.1., 55.119.1–4.

659 SZIM 60.92.1.

660 MNM Adattára XXIX. 279/1975.; SZIM Adattára Belvárosi Rekonstrukció.

661 Uo.

662 Feld–Horler–Koppány–Lóvei–Szekér 1988, 222.

Sedlmayr helytelenül medencés fürdőnek írta le az épületet, megemlítve, hogy „előkerült a török fürdő bővített négyzet alaprajzú medenceterének maradványa”.⁶⁶³ 1987–89 között feltárásokat végeztünk a fürdő területén.⁶⁶⁴ A feltárások tisztázták egy iker gőzfürdő (çifhamam) alaprajzát az előcsarnok és az északi fürdőszárny egy részének kivételével. Az ikerfürdő egykori előcsarnoka (camecán) a Jókai u. 2. sz. ház keleti szárnya helyén állott. A ház nincsen teljesen alapincézve, így elképzelhető, hogy a fürdő néhány részletét még őrzi az épület alatti földtömeg. Alaprajzilag csaknem teljesen megmaradt a déli átmeneti helyiség (soğukluk). Csupán déli részének kisebbik hányadát építette be a ma álló épület délnyugati szárnya. A soğukluk északkeleti sarkában volt a bejárat, melynek részleteit feltárták. Az átmeneti helyiség északi falát, boltozatának maradványaival, beépítették a Jókai u. 2. északnyugati szárnyának déli falába. A boltozatot szabályos fehér kváderkövekből építették. Az átmeneti helyiséget nyugat felé egy hatalmas falív (melynek északi indítása ma is látható) kötötte össze a fürdővel. Maga a fürdő (harara) hatszögű, hat fali fülkéből álló, építmény volt. Egyik pillére (Jókai u. 2. sz. ház északnyugati szárnyának délnyugati sarkánál) ma is áll, felső részét erősen lekopott sztalaktit zárja. A fürdő délkeleti fülkéje mögött kémény-nyílást fedeztek fel. Nyugati fülkéjéből két magánfürdő (halvet) nyílt. E két helyiség mellett észak felé további két magánfürdő helyezkedett el. A magánfürdő helyiségektől délkeletre a fürdő déli fala 150°-os szögben megtörik. Az északra eső két halvet keleti oldalán egy nagyobb helyiség részletét tárták fel. A magánfürdők sorától nyugatra egy kb. 16×2 m-es belméretű, hosszú „folyosót” találtak. Ebben a vízköves helyiségben tárolták és melegítették a vizet. A helyiség nyugati oldalának középpontjában helyezkedett el egy kupolás szifon. Ez alatt volt a tüztér (kulhan). A tüzet a vizes helyiségtől nyugatra fekvő épületszárnyból táplálták. Ez az épületszárny három helyiségből állhatott. A déli helyiség szinte teljesen elpusztult. Az északi helyiség északkeleti sarkában egy bejárat helyét találták meg. Innen lépcsőkön lehetett a „kazánházba” jutni, melynek bejáratát hatalmas méretű, másodlagosan elhelyezett kökerettel alakították ki. Ebből a középső helyiségből dél felé keskeny résablak nyílt, délnyugati sarkából később elbontott csatorna indult. Ezen a helyen ekkor ajtónyílást nyitottak. A helyiség padlójának mélyítéskor egy korábbi építési periódus falalapozását találták meg. Ez a későbbieknél kisebb alapterületű építmény az 1602-es ostromnak eshetett áldozatául, építési idejét 1602 utánra datálhatjuk. A Güzeldze Rüsztlem pasa fürdő ingoványos talajra épült, ezért sűrűn levert cölöpökre alapozták. A cölöpöket az átmeneti helyiség, a harara és a déli halvet területén figyelték meg nagyobb számban. Az alapozást ezek a cölöpök helyettesítették. Az így előkészített földfelszínre téglákból rakták ki a megépítendő falak alaprajzát. Az alapozáshoz használt téglák 27×13×5cm, illetve 23×16×5 cm méretűek voltak. A téglák egy része kilógott a falak alól, más részüket pedig úgy tárhatták fel, hogy felőlük a falat elbontották. A fürdő falait az e helyütt romosan álló Szt. Bertalan templom köveiből építették. A fürdő bontási törmelékéből, illetve falaiban 28 gótikus, 2-2 román, reneszánsz és török kőfaragványt mértünk fel. A nagyszámú kváderkő és csiszolt vörösmárvány lap másodlagos felhasználása is a templom bontási anyagának aktív alkalmazására utal. Mint említettük, a fűtőkamra 1602 után újjáépült, így nem meglepő, hogy alapozása eltérő a fürdő többi részétől. A szabálytalanul megmunkált és összeválogatott köveket e helyütt rögtön a földfelszínre építették. A fürdő felmenő falai sem nyújtottak egységes képet. A falazás szabálytalanságát a rendelkezésre álló építőanyag sokfélesége (faragott kőanyag, bontási törmelék és téglák) determinálta. A falakat fehér kavicsos habarcsba rakták, néhány helyütt még rózsaszínű vakolatuk is megmaradt. Az egyetlen máig látható törökkori műrészlet

⁶⁶³ Sedlmayr 1971–72, 294.

⁶⁶⁴ Siklósi 1989b, 154–160.; Czeglédy 1988, 104.; Czeglédy 1991a, 90.

a már említett sztalaktitos boltozatindítás. A hamam talán legáttekinthetőbben rekonstruálható része a fűtésrendszer. Az utolsó periódusban kb. 360 cm széles fűtőház hossza valamivel több, mint 16 m volt. Az ennek a középső részén elterülő helyiség, ahonnan a tüzet táplálták, 250 cm széles volt. A fűtőnyílásba és a szifon helyére a 18. század második felében emésztőgödör épült, melyhez a harara belsejéből hasonló korú téglacsatorna vezetett.

A szifont a fűtőhelyiségtől egy kváderkősorra rakott vegyes, ám jobbra téglából épített fal választotta el. A helyiség északi és déli falát eredetileg egy téglaiív hidalta át. Az alatta húzódó falat bevakolták. Közvetlenül a kváderkősor fölött nyílt a félköríves, kb. 90×85 cm-es méretű kemenceajtó. A szifon kupolája ovális volt. Szélessége a vizes helyiség szélességével egyezett, legnagyobb hosszúsága kb. 360 cm volt. Belseje az emésztőgödör építése ellenére viszonylag kevésbé rongálódott. Innen futottak sugarasan szét a padló alatti fűtőjáratok, melyek közül összesen hatot számoltak meg. A padló viszonylagos épsége miatt a hypocaustum oszlopok elhelyezkedését és a fűtőjáratok irányát nem figyelhették meg pontosabban. A fűtőjáratok a fűtőhelyiség kivételével a fürdő egész területét behálózták a padló alatt. A vizes helyiségben két sorban állították le a sokszor középkori faragott kövekből kiválasztott téglalap alakú hypocaustum oszlopokat, melyeken a többrétegű padló nyugodott. A válaszfalakat fűtőnyílások törték át, sugarasan behálózva a fürdő területét. A hypocaustum oszlopokat a magánfürdő helyiségekben mindenütt, az átmeneti helyiségekben és a fürdő, valamint az északi magánfürdő melletti helyiségben is feltárták. A meleg levegő a falakban is áramlott, több helyen megfigyelték a légjáratokat. A felesleges túlnyomást okozó meleg levegő is a falakban futó függőleges légjáratokon távozott. A fürdő belső padlója alatt futó fűtésrendszer a külső járószint meghosszabbított vonala alatt, tehát a földbe ágyazva készült el. Több helyütt megfigyeltük a fürdő vízvezetékrendszerét, mely részint éppen a fűtéshez kapcsolódott. A falakban egymás alatt, illetve fölött elhelyezett két égetett agyagból készült vízvezeték segítségével biztosították a meleg, illetve a hideg vizet. A vízvezetékcső egyes tagjainak hossza 44,5 cm, keskenyebb átmérője 9,2 cm, vastagabb átmérője 13,2 cm volt. Vízvezeték csupán a fűtőkamrában nem volt. A fürdő fenntartásához szükséges vízmennyiséget valószínűleg a szomszédos (Szabadság tér (ma: Városház tér) 8.) telek területéről nyerték. Itt nemrég temettek be két nagy hozamú kutat, melyek 1987-ben még működtek az épület északi és déli szárnyának pincéjében. A fürdőn kívüli vízvezeték eddig még nem találták meg. A meleg vizet a vizes helyiségben állították elő, innen vezették a magán fürdőkamrákhoz, illetve a harara északi falán keresztül magába a hararába és az átmeneti helyiségbe. A vízvezetékrendszer tehát a fűtéshez hasonlóan behálózta az egész fürdő területét. A helyiségek padlóján nem hatolhatott át a kanálisokba szabadon továbbfolyó víz. Ezért a téglából, márványlapból vagy egyszerűen kőlapból épített és a hypocaustum oszlopon nyugvó padló többrétegű volt. Felületén vastag vízköves réteget találtunk, melynek határai meghatározták a mosdómedencék (kurna) helyét. A korábban itt előkerült, homokkőből készült mosdómedence után⁶⁶⁵ 1987-ben is találtak a feltöltési törmelékben egy szépen díszített mosdómedencét (54×52×47 cm)⁶⁶⁶ (mely ma a SZIKM kiállításán látható) és egy másik alját a Jókai u. 2. sz. ház pincejárójának falába másodlagosan befalazva. A vízvezetékcsövekből fémcsövön folyt ki a víz. A fémcső a falból kilépve vékonyabb kőlapot tört át. Egy ilyen homokkő falikút részletet – sajnos csak töredékes állapotban – sikerült megtalálnunk a feltöltési törmelékben. (25×18×4,5 cm)⁶⁶⁷ A csapból a kurnákba folyó víz a padlón folyt tovább a csatorna összefolyóig. Ezek közül egyet sem

⁶⁶⁵ Gerő 1977, 116.

⁶⁶⁶ SZIM 87.300.

⁶⁶⁷ SZIM 87.672.

találtunk meg. Előkerült viszont a fürdő északi és keleti oldalán a kőlapokkal fedett, kőpadlójú és falazott kőfalú csatorna, mely a felesleges vizet a Szabadság tér (ma: Városház tér) 8. sz. ház irányába vezette. Az 1738-as városalaprajz csatornaábrázolása alapján feltételezhető, hogy a belváros területéről a felesleges víz a Palotai kapu barbakánjánál távozott. A csatorna készítéséhez ugyancsak másodlagosan felhasznált (néhol vörösmárvány) kőanyagot alkalmaztak. A fürdő kupolájára és tetőszerkezetére nézve kevés adattal rendelkezünk. Kupolájának magasságára a sztalaktit indítás, a fűtőhelyiség és az átmeneti helyiség boltozatának maradványai, valamint az átmeneti helyiség és a fürdő közötti ív indítása ad támpontot. A fürdőt kúpcseréppel fedték, mint azt a törmelékből előkerült számtalan töredék bizonyítja.

15. Piac téri török fürdő

Az 1689-es városalaprajzon La Vergne „11. Les bains” megnevezéssel négyzetes alaprajzú török fürdőt ábrázol. A fürdő a Városház tér (Theatrum Civitatis) közepén állt, nyugati fala egyvonalban volt az Oskola utca – Arany János utca vonal keleti házsora homlokzati falainak vonalával. Evlia Cselebi 1664-ben egy várbeli fürdőt látott⁶⁶⁸ és ez csak az akkor már álló Güzeldze Rüsstem pasa fürdő lehetett. Behram Dimiski néhány évvel később már két fürdőt írt le.⁶⁶⁹ Elképzelhető tehát, hogy a tér középpontjában álló fürdőt csak 1670 körül építették. Mindenesetre viszonylag kevés ideig állhatott, hiszen már 1688-ban a városi tanács első ülésének egyikén – mint az a jegyzőkönyvben áll – jutalmat fizetnek azoknak a városi polgároknak, akik az egyik fürdő bontásában részt vesznek.⁶⁷⁰ Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól akkor, amikor úgy véljük, hogy csakis ennek a fürdőnek a bontásáról lehetett szó, hiszen a fürdőt az 1691-es és a későbbi városalaprajzok már nem ábrázolják.

Régészetileg feltáratlan.

5. Szefer bin Musztafa fürdője

A török hamam (gőzfürdő) az 1601-ben készült olasz alaprajzi vázlat szerint a Palotai dzsámitól keletre, a várarok szélén a mai Piac tér mentén épült fel.⁶⁷¹ Az alaprajzi vázlat szerint a fürdő téglalap alaprajzú, hossz tengelye hozzávetőleg észak–déli irányú. Előcsarnoka észak felé nézett, ám bejárati ajtaja nyugatra nyílt. A kupolás fürdőépület előtt egy keskeny átmeneti helyiség alaprajzát is láttatta a rajz készítője. A fürdő (harara) keleti oldalához kis melléképületet (kazánház?) csatlakozott. Déli szárnyán három magánfürdő (halvet) fülke kapott helyet. A fürdő nyugati oldalán álló vízfelhajtó kerek kútház téglalap alaprajzú volt. Az 1601-ben készült német tollrajzon (7. Das Türkische Badt sambt dem Wasser Radt) a fürdő négyzetes alaprajzúnak látszó előcsarnokán sokszögű sátor tető és bejárati ajtó látható. Mellette egyértelműen ábrázolták a dongaboltozatos átmeneti helyiséget, majd emellett a kupolás hararát. A valószínűleg fából készített kútház felett nyereg tető volt. Fürdők építése esetleg összefüggésbe hozható a Szentkirályföldén álló Szent István templom lebontásával, ugyanis 1546-ban annak köveit egy Szefer bin Musztafa nevű hammámsi vásárolta meg (és árát ki is fizette).⁶⁷² A hamam és a kútház helyét, alaprajzát és nézeti rajzát az említett tollrajz és alaprajzi vázlat, illetve a török templom (Palotai dzsámi) feltárása folytán az egykori Piac tér 33–39. számú házak területére lokalizálhatjuk. Teljes feltárására még nem került sor.

⁶⁶⁸ Karácson 1904, 1908, 47–48.

⁶⁶⁹ Fekete 1930, 140.; Gerő 1977, 112.

⁶⁷⁰ Kovács 1989, 160.

⁶⁷¹ Siklósi 1989, 156–157.; Siklósi 1990, 88., 96.

⁶⁷² Velics–Kammerer 1886–1890, II. 52.

PALOTÁK, HÁZAK

Evlia Cselebi 1664-ben kertes, tágas épületnek nevezte a várban álló Alajbej- és Cseri-basi palotáját.⁶⁷³ 1664-ben **Hadzi pasa csorgóját** és **palotáját**, mint kertes, tágas épületet említi a várban.⁶⁷⁴

16. Hadzi pasa palotája

Hadzi pasa palotáját, a mindenkori pasapalotát és csorgóját, talán nem egészen alaptalanul lokalizáljuk a mai Városház tér 8. helyére, mivel nem véletlenül kerülhetett ide az 1720-ban, De Prati által ábrázolt és megnevezett „Comendanten Haus” (= városparancsnok háza) sem. A házat, melynek Mátyás király körúti szárnya alatt korábban a munkásörség két bővízü kútja még működött, ezt a kutat De Prati alaprajza is feltüntette. A házat 1838-ban készített német városlaprajzon is „C: Comendanten Wohnung” néven jelölték.

ÉLELMÉZÉS, FOGADÓ

Evlia három fogadójáról tesz említést. 1545-ben említenek a defterek először sörházat (**bozakháne**) Fehérvár belvárosában. A **sörházat** 1558-ban újból említik, 1560-ban pedig Musztafa topcsi bérlé.⁶⁷⁵ Az 1570. évi összeírások idzsmál defter jegyzéke **gyertyaöntőházat**, **sörmérőházat**, **húsmérőházat**, **szarvasmarha-** és **juhvágóhidat** említ.⁶⁷⁶

17. Dósa Imre Három Császár féle háza

Egy 1544-ben kelt defter említi Dósa Imre három császár féle házát (vendéglőjét).⁶⁷⁷ Ugyanezt az épületet Vass Előd „három király”-nak fordította.⁶⁷⁸ A vendéglő a Piactérre nézett.

Vigadó

1545-ben és 1558-ban nevezik meg a defterek a Vigadó épületét, melyet 1560-ban Musztafa Anatoli bérelt.⁶⁷⁹ Kovács Gyöngyi szóbeli véleménye szerint a vigadó ebben az esetben kávézót, esetleg teázót jelenthet.

Császári magtár

A császári magtár, melyben 3575 kila (~ 35 tonna) liszt és búza volt, 1543–45-ben említik a defterek.⁶⁸⁰

18. Jégverem

A jégverem a Városház tér (feltárásakor: Szabadság tér) keleti részén, részben az Országalma helyén állott. 1602-ben már létezhetett, hiszen ekkor három török túszt vezettek, majd

⁶⁷³ Karácson 1904, 1908, 48.

⁶⁷⁴ Karácson 1904, 1908, 48.

⁶⁷⁵ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 46., 223., 265.

⁶⁷⁶ Vass 1989, 99.

⁶⁷⁷ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 25.

⁶⁷⁸ Vass 1973, 280.

⁶⁷⁹ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 46., 223., 265.

⁶⁸⁰ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 27.

zártak be az élelmiszerraktárba.⁶⁸¹ La Vergne 1689-ben készült felvételi rajzán e helyütt ket-tős építmény áll. (A másik rész a kútház felépítménye lehetett.) Téglalap alaprajzú építményt mutatnak e helyen az 1691-ben, az 1720-ban és az 1738-ban készített városalaprajzok. Tud-juk, hogy az 1700-as évek elején börtönként használták.⁶⁸² 1704-ben évi 15 forintért bérelte Rátz Miklós a törökkori jégvermet, mely a Fő téren levő piac területén állt.⁶⁸³ 1753-ban a város a „török jégverem” lebontását kérvényezte, hogy helyére Szentháromság szobrot épít-hessenek.⁶⁸⁴ Lebontását azonban a katonai parancsnok és a kamara a várható költségek miatt ellenzi.⁶⁸⁵ 1767-ben Eilhard György kamarás új jégvermet építtetett.⁶⁸⁶ Ezután kerülhetett sor felmenő részének lebontására, belsejének betöltésére, hiszen 1777-ben Holner György mé-zesbábos már a jégverem egykori helyén bérelt 30 öl területet, hogy a piacon portékáját áru-síthassa.⁶⁸⁷ Liptay János 1797-ben készült városalaprajza e helyütt már csak egy kutat (Fons Regis) ábrázol, melyet ásatásaink tanúsága szerint részben a jégverem elbontott falaira építet-tek, annak délkeleti sarkában. Ennek falát a jégveremtől eltérően szürke homokos habarcsba rakták. A jégverem északi részét már Henszlmann Imre feltárta.⁶⁸⁸ 1968-ban Kralovánszky Alán hitelesítette Henszlmann feltárását egy leletmentés során és négy ponton is megtalálta a Henszlmann által feltárt falakat. Már a dokumentációban, később publikációiban is követke-zetesen „torony”-nak, „3–4. századtól a 18. századig álló torony”-nak, „rostásház”-nak, „ró-mai épület”-nek nevezte Kralovánszky az építményt.⁶⁸⁹ Megállapította, hogy a visszabontott falkorona magassági adata alapján a torony bizonyíthatóan a 18. századig állt. Mi 1988-ban végeztünk leletmentést a helyszínen, egy közműárokban.⁶⁹⁰ Ekkor az eddigi feltárások adata-ival összevetve meghatároztuk az építmény funkcióját, alaprajzát, korát. Ezek alapján egyér-telművé vált, hogy a jégverem semmiképpen nem tartozott a bazilikához, sőt valószínű, hogy azok az építményünkkel közel azonos méretű és rendszerű építmények,⁶⁹¹ melyeket (2 db) a bazilika belsejében tártak fel, szintén annak pusztulása után odaépített jégvermek lehettek. Feltárásainkon egy enyhén paralelogramma formájú, 11×10 méter belméretű építmény tárult elénk. A viszonylag tágas (110 m²) építmény aránylag keskeny, 140 cm széles, vegyes, törtkö-ves, téglatörmelékes falát fehér habarcsba rakták. Belsejét mindenütt fagerendákkal bélelték, melyek lenyomata megmaradt a habarcsban. Fagerendákkal bélelték a hőszigetelés miatt a jégverem padozatát is, mely a mai aszfaltburkolat alatt 346 cm-re volt. Az építmény külső járósíntjét nem találtuk meg. A jégverem bizonyíthatóan nem római kori építmény, hiszen a falában levő tégladarabok ismeretében ez egyértelmű. Az aszfalt alatt vastag újkori planírozási réteget találtunk, ez alatt volt a jégverem azóta érintetlen bontási törmeléke. Ebben újkori, középkori és törökkori cserépeket, illetve egy kést találtunk.⁶⁹² Belső faburkolata, padlójának szintje, leletanyaga és a történeti adatok alapján egyértelmű, hogy építményünk azonos a törté-

681 Benda–Nehring 1978, 280.

682 Kállay 1971, 89.

683 Uo.; Prot. sess. 1704. szal. 6.

684 Kállay 1971, 89. Prot. sess. 1753. jún. 14. és Corr. Buch 1753. ápr., jún. 30.

685 Kállay 1971, 89.

686 Uo.; Prot. sess. 1767. febr. 9.

687 Kállay 1971, 89. Prot. sess. 1777. dec. 5.

688 Dercsényi 1943: Henszlmann egyesített ásatási térképe

689 Kralovánszky 1988, I.; Kralovánszky 1972a, 338–342.; Kralovánszky 1990, 79., 87.; SZIM Adattár: Belvárosi rekonstrukció, Szabadság tér 6.

690 Siklósi 1988d; Czeglédy 1991, 93.

691 Kralovánszky 1990, 79.

692 SZIM 88.431–434.

neti adatokból megismert törökkori jégveremmel. A jégverem fagerendái közül török lópatkót, különféle vaseszközöket és az ácsolathoz szükséges szögeket, egy további kést, kardlap töredékét, körzöt és csizmapatkót gyűjtöttünk.⁶⁹³

19. Árucarnok

A város áruháza 1545-ben, árucarnokát 1558-ban említik a defterek.⁶⁹⁴ Ismerve a korabeli viszonyokat, korántsem bizonyos, hogy két azonos épületről van szó.

Az Oskola utca és a Juhász Gy. utca sarkán egy, az akkori Zalka M. u. 6. sz. középkori ház pincelejárós utcai homlokzatához hasonló homlokzatot találtunk, pincelejáróval. A 13–14. század fordulóján épült ház rövid téglalap alaprajzú volt. Keretköves pinceajtaja az Oskola utca felől nyílt. A pincét leletanyaga szerint a 17–18. században töltötték vissza,⁶⁹⁵ tehát legalábbis részben a törökök is használták. Közvetlenül a pince égett padlószintjéről egy 17. századi vörös, nagyméretű fazék oldalát, sárga négyzetes alakú kályhaszem peremét és sárga, zöld folytatott mázas talpas tál alját emeltük fel.⁶⁹⁶ A házat, az új ház művészletei alapján, a 15. században elbontották és alapterületét jelentősen megnövelve, újjáépítették. Az újjáépített ház, részben felhasználta a 13–14. század fordulóján épített ház falait, megtartotta Oskola utcai homlokzati falát. Alaprajzi formája, a középkori Juhász Gyula utca vonalát követve, elhajló oldalú, nyújtott téglalap, északnyugati sarkában falazott emésztőgödörrel, keleti homlokzatán a korábbi házból származó pincelejáróval. Emésztőgödöréből 15. és 16. századra datálható leletanyag került elő, néhány Árpád-kori töredékkel és törökkori kerámiával.⁶⁹⁷

KATONAI ÉPÜLETEK

Janicsár-lak

1560-ban a már álló Janicsár-lak tatarozására 50 akcsét költöttek.⁶⁹⁸ Városban elfoglalt pontos helyét nem tudjuk.

Fegyvergyár, fegyverraktár, löporraktár és lőszerraktár

Egy 1568-ban kelt szultáni rendelettel a fegyverraktár, a löporraktár és a **lőszerraktár** a királyi bazilika épületébe (20) költözött.⁶⁹⁹ Erről tanúskodnak Evlia Cselebi sorai is: „... ezt a templomot fegyvertárrá és löporraktárrá alakította át s beléje ezer kantar löport helyezett el...”⁷⁰⁰ Istvánffy alapján Bél Mátyás írja le azt, hogy 1601-ben a bazilika előcsarnoka köré elhelyezett puskapor felrobbant és az így keletkező tűz következtében leégett a bazilika és a város.⁷⁰¹ Az említett ténytet Evlia Cselebi adatai is alátámasztják: „... löporba a villám belecsapott s a kupolája és tornya levegőbe repült és így elpusztult.”⁷⁰²

A **löporraktárt (21)**, melyet talán a mai ferences templom közelében képzelhetünk el,

⁶⁹³ SZIM 88.435–439.

⁶⁹⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 46., 223.

⁶⁹⁵ SZIM 91.1691–1697., 1728–1730., 1734–1745.

⁶⁹⁶ SZIM 91.1731–1733.

⁶⁹⁷ SZIM 91.1751–1802.

⁶⁹⁸ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 267.

⁶⁹⁹ Karácson 1911, 365–368.; Gerő 1977, 107–108.; Fitz–Császár–Papp 1966, 18.

⁷⁰⁰ Karácson 1904, 1908, II. 45–46.

⁷⁰¹ Bél 1977, 101.

⁷⁰² Karácson 1904, 1908, 46.

1543–1560 között több adat is említi.⁷⁰³ 1543-ban ebben a raktárban 400 mázsa lőpor, 60 mázsa ólom, 7 mázsa gyutacsgyapot volt. 1558-ban a Nagy dzsámi közelében álló lőporraktárt javítják. Egy évvel később és 1560-ban már újra javításra szorul.

A **fegyvertár** „8. das Zeughaus” (22) az 1691-ben készült német városlaprajz a királyi bazilika megmaradt északi mellékkápolna sorában ábrázolta.

1546-ban háromszor is költöttek a **fegyvergyár (topkháne)** javítására,⁷⁰⁴ míg a fegyvertár (dzsebekháne) épületét 1545-ben, 1546-ban és 1560-ban is említik javítási költségei kapcsán.⁷⁰⁵ Tudjuk, hogy Fehérváron 1543-ban 40 pajzsot, 200 kardot, 100 sisakot őriztek a fegyvertárban és ezek az adatok az épület méretére is jellemzőek lehetnek. Evlia Cselebi megemlékezik az 1602-ben elfoglalt **szertárról és kincstárról**.⁷⁰⁶ A fehévári kincstári jövedelmek első ismert bérlője a vár egyik katonája, Júnusz volt.⁷⁰⁷ egy 1545-ben kelt defter szerint. **Pénzváltás** természetesen a törökkori Fehérváron is volt pénzváltás.⁷⁰⁸ Raktári adófizetésről, deszka- és zsendelyszállításról szólnak az 1545-ben és 1560-ban kelt defterek, melyeket a korkmári párkányból a **császári raktárba** szállítottak.⁷⁰⁹ **Ötvösműhely (4/C)** létezését a belvárosban és a johannita kolostor területén tudtuk kimutatni régészeti módszereinkkel. Valószínűleg ötvösműhely működött a városháza területén, hiszen itt öt bélyeges olvasztótégely maradványa került elő.⁷¹⁰ A johannita kolostor területének törökök általi használatára egy ötvöskemence is utal, melyet a konvent egykori konyhájában, ebédlőjében találtunk meg. Ez egy háromszatú, téglalap alaprajzú épület volt, melynek egyik válaszfalát a törökkorban elbontották. Az elbontott fal helyére egy téglalap alaprajzú, kémény-nyílás nélküli, boltozott agyagba rakott téglakemencét építettek. Kézzel formált középkori téglákból emelték a kemencét, melynek hőállóságát külső agyagpakolással fokozták. Elülső (déli) része nyitott volt, mely elé hamus gödröt készítettek. Kemencénk omladéka alatt sok bronz rögöt, bronzsalakot, néhány meghatározhatatlan bronztárgy töredékét és egy körbeszegecselt bronzdarabot találtunk.⁷¹¹ A törmelékben néhány atipikus középkori és szürke törökkori kerámiatöredéket is megfigyeltünk. Törökkori ötvös tevékenységre utal a területen előkerült szürke kovács fűjtató töredéke, vas(?) fűjtató csöve, egy ötvöskalapács és néhány öntőtégely töredéke.⁷¹² Székesfehérváron, az egykori Budai (Besli-) külváros területén, a mai Honvéd utca és a Zichy utca közötti zsákutcában, 2008-ban ásott közműárok leletmentése közben, törökkori településrészeket és ipari létesítményeket tártunk fel, melyek valamikor a 17. század első felében működhettek, pusztulásuk pedig a 17. század második felére tehető. A feltárási területen paticis darabokat, a sövényfalú ház agyagtapasztásának, tüzeset utáni, kiégett maradványait találtuk meg. Az épülethez valószínűleg faszén égetésére alkalmas kemencék tartoztak, melyek közül négynek a részleteit sikerült megfigyelniünk. Egy épen maradt kemencét pedig sikerült részleteiben megfigyelniünk, föltárnunk. Használatának és pusztulásának idejére a történeti adatok mellett a pusztulása utáni funkciójából származó leletanyagból következtethetünk. A kb. 100×80 cm belméretű, 1 métert is meghaladó magasságú kemencét ugyanis, miután a termelésből kivonták személgödörnek

⁷⁰³ Fekete–Káldy–Nagy 1962, 357., 378.; Gerő 1977, 121.; Velics–Kammerer 1886–1890, II. 266.

⁷⁰⁴ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 47.

⁷⁰⁵ Uo. II. 47., 266.

⁷⁰⁶ Uo. 42.

⁷⁰⁷ Hegyi 1989, 9.

⁷⁰⁸ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 46.

⁷⁰⁹ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 267.

⁷¹⁰ Marosi 1938, 42.

⁷¹¹ SZIKM 79. 124.

⁷¹² SZIKM 80. 458., 688., 675.

használták. A szemétdödör a kemence használatából fakadó hulladék anyagot faszenet, hamut stb. tartalmazott. Ebben konyhai hulladékot, állatsontokat és törött edényeket találtunk. Jellegzetes török leletanyagról van szó, talpas tálak töredékei, egy kiegészíthető virágmintás talpas tál, egy fehér vékony falú, belül mázas bögre, sárga vörös földfestéses korsó töredékei mellett kályhaszem és konyhai edénytöredékek kerültek elő az egykori kemence gyomrából. A kemencékhez tartozó épület alaprajzi elrendezéséről, járászintjéről a leletmentés során sajnos nem nyertünk információt.

23. Börtön

1544-ben, egy defter szerint Daud Bakkál fűszeres a Tömlöc városrészből vagyonge-zességet vállalt.⁷¹³ A városrész elnevezése arra utal, hogy a börtön (tömlöc) nem a királyi várban volt. Mindenesetre bizonyos, hogy 1632–35 között Ibrahim Pecsevi, a jeles török történetíró fehérvári szandzsákbejsége alatt új fogházat építtetett. Az építkezéseket egy volt templomban folytathatták, hiszen a munkálatok során egy faragott vörösmárvány szarkofágban földet és emberi koponyát találtak⁷¹⁴ 1679. január 9-én hetven magyar rab írt levelet Laskói András veszprémi kapitányhoz a fehérvári tömlöcből.⁷¹⁵ Egy 1544-ben készült defter említi a Tömlöc városrészt.⁷¹⁶ Mivel a börtön a belváros területén volt, a városrészt is itt kell keresnünk.

MALMOK

4. Serfőző malom

A mai Fürdő u. – Fürdő sor találkozásánál, a Gaja-patak partján álló malom egykor a középkori Budai külváros része volt. A bejárati ajtaja felett levő tábla szerint „ERBAVET Anno az 1800” 1800-ban épített serfőző malom helyén a középkorban és a törökkorban is állott malom.⁷¹⁷ A Gaja-patak felé eső falainak alsó része kváderkövekből épült, s a malom délnyugati sarkának sarokarmirozása is az épület középkori eredetére utal. Írott forrásaink több, középkorban és törökkorban működő fehérvári malomról tesznek említést,⁷¹⁸ ám helyileg egyiket sem azonosíthatjuk lelőhelyünk malmával. Az 1601-es metszetek, alaprajz nem ábrázolnak a helyszínen malmot, melyet nem láttat 1689-ben La Vergne sem.⁷¹⁹ Megjelenik viszont a malom az 1691-es német nyelvű városalaprajzon (10. die frugt Müle), majd az 1720-ban készült De Prati-féle alaprajzon (mühhll) és az 1738-ban készített városalaprajzon (die mühl graben) valamint feliratok nélkül alaprajza látható az 1730 körül készült városalaprajzon is. Bizonyos tehát, hogy a malom középkori eredetű, valószínűleg törökkori átépítésekkel. Tény az, hogy a város már a török alóli felszabadulástól kezdve gyakorolta a serfőzés és –mérés kiváltságát és már 1694-ben dolgozik a serfőzdén a svájci Schwarzenbergből jött Jadocus Schmidt.⁷²⁰ A székesfehérvári sörházban 1859-ben jégvermet ástak és 1^o3' mélységben egy fekete agyagcsuprot találtak, melyet Oberrecht Mátyás az MNM-nek ajándékozott.⁷²¹

⁷¹³ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 22.

⁷¹⁴ Fitz–Császár–Papp 1966, 31.; Thury 1892, 477.

⁷¹⁵ Jenei 1972, 206.

⁷¹⁶ Velics–Kammerer 1886–1890, II. 22.

⁷¹⁷ Czeglédy 1991 a., 90.

⁷¹⁸ Hegyi 1989, 15.

⁷¹⁹ Siklósi 1988, 221–251.

⁷²⁰ Kállay 1972, 133–135.

⁷²¹ MNM 1859, 55.

1965-ben a **Sörházkert 1.** sz. házának falának bontásából fehér mészkőből készült nyolcszögletű oszlopon nyugvó turbándíszes török sírkövet vittek be a SZIKM-be.⁷²²

6. Haszán-malma

Elképzeltető, hogy ez az a malom, melyet 1372-ben az Ingvan falu közelében említettek,⁷²³ melyet a mai Balatoni út 11–15. sz. házak környékére lokalizáltunk. Talán ezt a malmot említi 1574–95 között egy III. Murad-kori adóösszeírás, amikor a Sziget-pusztán álló Haszán-malmáról beszél.⁷²⁴ A defterek már korábban, 1574-ben és 1558-ban említik a szigeti malmot. Az Ingovány falu közelében levő malom a falu-, Szent István szigete-, Sárszabadi- és a keresztések monostora közelében állott 1372-ben.⁷²⁵ Valahol a mai Balatoni út 11–15. környékén lehetett. Ezen a területen (Balatoni út 11.) 1961-ben Kralovánszky Alán végzett leletmentést és ennek során 17–18. századi cserepeket gyűjtött.⁷²⁶ Ekkor a Balatoni út 11–15. környékéről sárga szemcsés korsó profilált pereme, alatta bekarcolt hullámvonaldíszsel; sűrű bepecsételt, rovátkás díszű edényfűl került a SZIKM-be.⁷²⁷ Ugyanezen a leletmentésen állatcsontokat, és az építómunkások elbeszélése szerint, oszlopfőt és „csillagos” sarkantyút is találtak, ezek azonban elkallódtak.⁷²⁸

⁷²² SZIM 65. 80.1.; Kralovánszky 1969 c., 152.

⁷²³ Érszegi 1971, 248.

⁷²⁴ Vass 1973, 292.

⁷²⁵ Érszegi 1971, 195–196.

⁷²⁶ MNM Adattára XVII. 478/1961.

⁷²⁷ SZIM 62. 42.1–3.

⁷²⁸ Fitz 1963–64, 176.; Burger 1962, 78.

BIBLIOGRÁFIA

- A múzeumi = A múzeumi lépcsőház kövei. Sz.Sz.7-9 (1931) 15-16. old.
- Antoni 1976 = F. Antoni Judit: Régészeti kutatások. Alba Regia 15 (1976) 273-274.
- Badál 1976 = Badál Ede: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből. IX. Ars Hungarica 4 (1976) 2. 291-304.
- Bánki 1969 = Bánki Zsuzsanna: Régészeti kutatások. Alba Regia 10 (1969) 149-151.
- Bánki 1970 = Bánki Zsuzsanna: Régészeti kutatások [1968-1969.] Alba Regia 11 (1970) 163-166.
- Bánki 1971 = Bánki Zsuzsanna: Régészeti kutatások. Alba Regia 11 (1971) 163-166.
- Bánki 1972 = Bánki Zsuzsanna: Régészeti kutatások. Alba Regia 12 (1972) 280-285.
- Baranyai 1975 = Baranyai Béláné: Rendelet 1702-ből a magyar várak lerombolására. Műemlékvédelem 20 (1975) 193-195.
- Barta–Fekete 1973 = Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973. 360 old.
- Bél 1977 = Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. Hungariae novae geographico-historica. Pars secunda transdanubiana. Ford.: Prokopp Gyula. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11 (1977) 83-118.
- Benda-Nehring 1978 = Benda, Kálmán - Nehring, Karl: Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12 Székesfehérvár, (1978) 269-284.
- Benkő 1992 = Benkő Loránd: Mióta lehetnek Fehérvár helyneveink? Névtani Értesítő 14 Bp. (1992) 16-21.
- Bónis-Burger 1957 = Bónis Éva – Burger Alice: Leletmentő ásások az 1955. évben. Arch. Ért. 84 (1957) 82-90.
- Burger 1962 = Sz. Burger Alice: Az 1961. év régészeti kutatásai. Bp. 1962. 100 old. (Rég. Füz. Ser. I. No.15.)
- Burger 1968 = Sz. Burger Alice: Az 1967. év régészeti kutatásai. Bp. 1968. 99 old. (Rég. Füz. Ser. I. No. 21.)
- Burger 1970 = Sz. Burger Alice: Az 1969. év régészeti kutatásai. Bp. 1970. 120old. (Rég. Füz. Ser. I. No. 23.)
- Burger 1971 = Sz. Burger Alice: Az 1970. év régészeti kutatásai. Bp. 1971. 113 old. (Rég. Füz. Ser. I. No. 24.)
- Burger 1974 = Sz. Burger Alice: Az 1973.év régészeti kutatásai. Bp. 1974. 122 old. (Rég. Füz. Ser. I. No.27.)
- Burger 1975 = Sz. Burger Alice: Az 1974. év régészeti kutatásai. Bp. 1975. 160 old. (Rég. Füz. Ser. I. No.28.)
- Cod. Dipl. = Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejér. I.-XI. köt. Buda, 1829-1844.
- Czakó 1973 = Czakó Sárolda: Székesfehérvár szabad királyi város igazgatása 1688-1740. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 7 Székesfehérvár, (1973) 7-48.
- Czeglédyl 1986 = Czeglédyl Ilona: Az 1985. év régészeti kutatásai. Bp. 1986.134. Old. (Rég. Füz. Ser. I. No. 39.)
- Czeglédyl 1987–88 = Czeglédyl Ilona: Az 1986. év régészeti kutatásai. Bp.1987-88. 139. old. (Rég. Füz. Ser. I. No. 40.)
- Czeglédyl 1991 = Czeglédyl Ilona: Az 1989. év régészeti kutatásai. Bp.1991. 92. old. (Rég. Füz. Ser. I. No. 43.)
- Czeglédyl 1991a = Czeglédyl Ilona: Az 1988. év régészeti kutatásai. Bp. 1991. 112. old. (Rég. Füz. Ser.I. No. 42.)
- Czeglédyl 1992 = Czeglédyl Ilona: Az 1990. Év régészeti kutatásai. Bp. 1992. 110. old.(Rég. Füz. Ser. I. No. 44.)
- Csánki 1897 = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. köt. Bp. 1897. 696 old.
- Csánki 1902. = Csánki Dezső: Oklevelek a Hunyadiak korából. Tört. Tár 1902

- Csányi–Lux 1940 = Csányi Károly - Lux Géza. A székesfehérvári Szent Anna kápolna. A m. kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei 13. Technika 7 (1941) 252-255.
- Csukás 1975 = Csukás Györgyi: Régészeti kutatások. Alba Regia 14 (1975) 365-370.
- Demeter 1982 = Demeter Zsófia (szerk): Palatovárosi íráások. Az István Király Múzeum Közleményei. Szerk.: Fitz Jenő B sor. 34. sz. Székesfehérvár, 1982. 64 old.
- Dercsényi 1943 = Dercsényi Dezső: A székesfehérvári királyi bazilika. Magyarország művészeti emlékei. II. sor. Egyes emlékek és emlékcsoportok. Szerk.: Gerevich Tibor Bp. 1943. 167 old.
- Dlugoss 1711 = Dlugoss, Joannis: Historia Polonicae Libri. XII. Lipsiae, 1711. I. 743 old.
- Dormuth 1937 = Dormuth Árpád: Adatok a városháza múltjához. Sz. Sz.7 Székesfehérvár, (1937) 18-23.
- Draskóczy 1987 = Draskóczy István: Birtok és pénzügyigazgatás a Zsigmond korban (A Szentgyörgyi Vince-család). A Dunántúl (településtörténete 7 Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI-XIX. század) PAB-VEAB konferencia 1987. X. 19-21. 317-332.
- DRH 1301-1526 = Döry F. - Bónis G. - Bácskai V: Decreta Regni Hungariae 1301-1526. Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes II. Bp. 1976.
- Entz 1984 = Entz Géza: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a 15. Században (1390-1470). Tört. Szemle 27/3 (1984) 390-403.
- Erdélyi 1908 = Erdélyi László: A Tihanyi Apátság története. I. köt. Bp. 1908. 923 old. (A panonhalmi Szent-Benedek-rend története X.)
- Érszegi 1971 = Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent levéltárában 1193-1542. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5 Székesfehérvár, (1971) 177-263.
- Éry 1978 = Éry Kinga: An anthropological sketch of Arpadian-age burials at the Holy Crucifix church in Székesfehérvár. Alba Regia 16 (1978) 159-165.
- Fehér 1958 = ifj. Fehér, Géza: Pierres commémoratives et inscriptions turques en provenance de Hongrie. Fol. Arch. 10 (1958) 173-178.
- Fejér 1817 = Fejér György: T. Vadasi Miklós Gyűjteményeiről, és Régiségei között találkozó két ismeretlen Emlékről, eddig nem magyarozott írásokról. Tud. Gyűjt. 11. (1817) 1-46.
- Fejérmegyei Napló 1935 = Tömegsírt fedeztek fel a székesegyház mellett. Fejérmegyei Napló XLII. Évf. 211. Sz. (1935. szeptember 15.) 1. old.
- Fekete–Káldy–Nagy 1962 = Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550-1580. Bp. 1962. 658 old.
- Fekete 1930 = Fekete Lajos: A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. Hadtörténeti Közlemények 31 (1930) 1-17; 135-154.
- Feld–Horler–Koppány–Lövei–Szekér 1988 = Feld István – Horler Miklós - Koppány Tibor - Lövei Pál – Szekér György szerk.: Lapidarium Hungaricum I. Általános helyzetkép. Bp. 1988. 470 old.
- Fitz–Császár–Papp 1966 = Fitz Jenő – Császár László - Papp Imre: Székesfehérvár. Bp. 1966. 158 old.
- Fitz 1954 = Fitz Jenő. Hogyan alakult ki a mai Székesfehérvár? Fejér Megyei Néplap (1954. szeptember 31.) 3. Old.
- Fitz 1955 = Fitz Jenő: Adatok Székesfehérvár középkorához. Fehérvár 1. Székesfehérvár, (1955) 64-71.
- Fitz 1955a = Fitz Jenő: Fejér megyei Múzeumok évi jelentése 1955. Évre. István Király Múzeum Közleményei E. sor. 1. sz. Székesfehérvár, 1956. 28 old.
- Fitz 1956 = Fitz Jenő: A középkori Székesfehérvár. István Király Múzeum Közleményei B. sor. 11. sz. Székesfehérvár, 1956. 27 old.
- Fitz 1956d = Fitz Jenő: A középkori Szent Márton templom Székesfehérvárott. Műv. Ért. 5/1 (1956) 26-30.
- Fitz 1961–62 = Fitz Jenő: Új szerzemények. Alba Regia 2-3 (1961-62) 116-122.

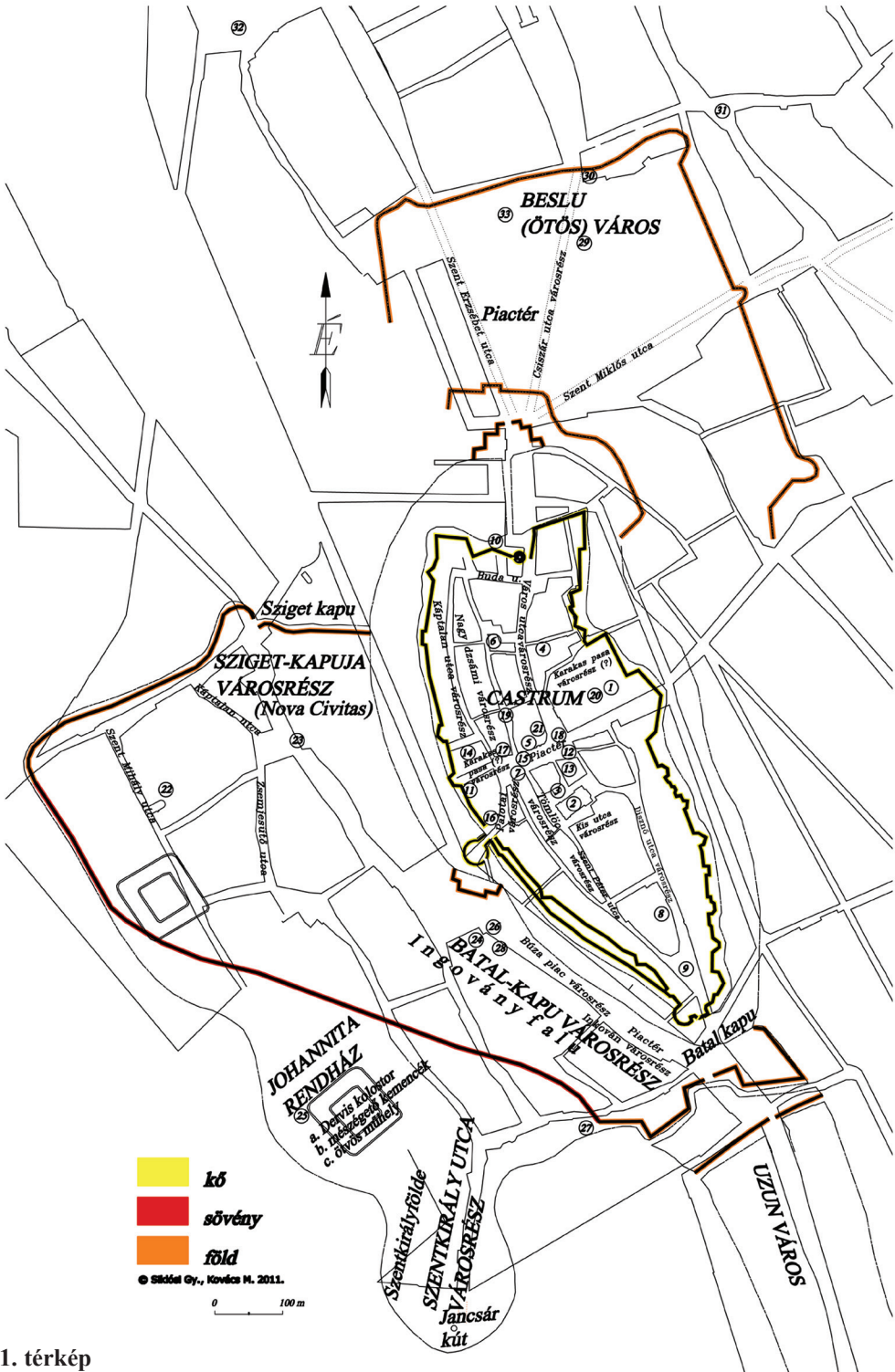
- Fitz 1963–64 = Fitz Jenő: Régészeti kutatások. Alba Regia 4-5 (1963-64) 172-176.
- Fitz 1965–66 = Fitz Jenő: Új szerzemények. Középkori kőtár. Alba Regia 6-7 (1965-66) 135.
- Fitz 1984 = Fitz Jenő: Séta a régi Székesfehérvárra. Az István Király Múzeum Közleményei B. sor. 4. sz. Székesfehérvár, 1984. 34 old.
- Fodor 1925 = Fodor Pál: Török városrerődítési munkálatok Magyarországon a XVI-XVII. Században. Hadt. Közl. Új folyam 26 (1979) 375-398.
- Fügedi 1967 = Fügedi Erik: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 20 (1967) 31-45.
- Gelencsér 1989 = Gelencsér József: A székesfehérvári Rácváros és Rác utca. Műemlékvédelem 33/31 (1989) 31. 199-206.
- Genthon 1951 = Genthon István: Magyarország műemlékei. Bp. 1951. 576 old.
- Genthon 1959 = Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. Dunántúl. Bp. 1959. 444 old.
- Gerevich 1966 = Gerevich László: A Budai vár feltárása. Bp. 1966. 252 old.
- Gergelyffy 1970 = Gergelyffy András: A műemléki feltárás jelentősége Székesfehérvárról. Műemlékvédelem 14/3. (1970) 165-166.
- Gerő 1955 = Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955. 511 old.
- Gerő 1975 = Gerő László: Várépítészetünk Bp. 1975. 381 old.
- Gerő 1975a = Gerő László: A török elleni harcokban átépített, vagy újonnan épített bástyás várak kialakulása. Várépítészetünk. Bp. 1975. 325-344.
- Gerő 1976 = Gerő Győző: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp. 1976. 46 old.
- Gerő 1977 = Gerő Győző: Istolni Beograd építészeti emlékei. Székesfehérvár Évszázadai 3. Székesfehérvár, (1977) 105-126.
- Gévay 1841 = Gévay Antal: A budai pasák. Bécs, 1841. 52 old.
- Gohl 1921 = GÖ [Gohl Ödön]: Éremleletek. Numizmatikai Közöny 20 (1921) 57. old.
- Gombos 1937–38 = Gombos, F. Albin. Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I-III. köt. Bp. 1937-1938. 2671 old.
- Gökbilgin 1977 = Gökbilgin, Tayyib: Székesfehérvár 1543. Évi elfoglalása és a magyarországi török fennhatóság korának kérdéséről. Székesfehérvár Évszázadai 3. (1977) 37-40.
- Györfly 1967 = Györfly György: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. Székesfehérvár Évszázadai 1. Székesfehérvár, (1967) 19-25.
- Györfly 1987 = Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Bp. 1987. 646 old.
- Hartyányi–Nováki 1975 = P. Hartyányi, Borbála – Novák, Gyula: Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Neusteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. Agrártörténeti Szemle 18 (1976). 1-65.
- Hazai Okm. = Hazai Okmánytár. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Róth Károly és Véghelyi Dezső I-V. Győr, 1865-1873. VI-VIII. Bp. 1876-1891.
- Hazai Tud. 1806 = Székes-fejérvári főtemplom. Hazai Tudósítások XXVIII. 1806. 234-235.
- Hegy 1989 = Hegyi Klára: Székesfehérvár a török korban. Historia Klub Füzetek 5 Székesfehérvár, 1989. 50 old.
- Horváth 1819 = Horváth István: Verböczy István emlékezete. Pest, 1819. 243 old.
- Horváth 1967 = Horváth János: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Székesfehérvár Évszázadai 1. Székesfehérvár, (1967) 1001-1116.
- Hunyadi 1998 = Hunyadi Zsolt: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. Capitulum I. tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szeged, (1998) 33-65.
- Istvánffy = Nicolaus Istvánffy: Historiarum de rebus ungaricis Libri XXXIV. Ab anno Chr. MCCCCXCad MDCVI. Viennae, Pragae et Tergesti, MDCCCLVIII.
- Istvánffy–Tállyai = Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. Századi fordításában. I/1-12. Könyv. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Bp. [2001]
- Jenei 1971 = Jenei Károly: Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5 Székesfehérvár, (1971) 7-22.

- Juhász 1934 = Juhász József: Székesfehérvár eleste és Warkocs György halála 1543-ban. Sz. Sz.4 (1934) 13. Old.
- Juhász 1936 = Juhász József: Német világ Fehérvárott. Városunk I. Miksa római király birtokában (1490 november17 –1491június 26.). Sz. Sz.1-2 (1936) 12 old.
- Juhász 1958 = Juhász József: Székesfehérvár ostroma 1490-ben. István Király Múzeum Közleményei B. sor. 10. Sz. Székesfehérvár, 1958. 16 old.
- Káldy–Nagy 1971 = Káldy-Nagy Gyula: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562). Ankara, 1971. 374 old.
- Káldy–Nagy 1977 = Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Pest-megye múltjából 3. Bp. 1977. 296 old.
- Káldy–Nagy 1985 = Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Pest megye múltjából 6. Bp.(1985) 746 old.
- Kállay 1971 = Kállay István: Székesfehérvár haszonvételei 1688-1790 között. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5 Székesfehérvár, (1971) 45-102.
- Kállay 1972 = Kállay István: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei (1688-1790). Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6 Székesfehérvár, (1972) 107-149.
- Kállay 1973 = Kállay István: Az adózás története Székesfehérvárott a XVIII. Században. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 7 Székesfehérvár, (1973) 49-71.
- Kállay 1974 = Kállay István: Székesfehérvár kiváltságlevellei. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8 Székesfehérvár, (1974) 149-200.
- Kállay 1983 = Kállay István: A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686-1848. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivataltörténet. 9 Bp. (1983) 418 old.
- Kállay 1988 = Kállay István: Fehérvár regimentuma 1688-1849. A város mindennapjai. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 18 (1988)
- Kállay 1989 = Kállay István: Battyán múltja a Rákóczi szabadságharc leveréséig. Előadások Szabadbattyán község történetéből. A Fejér Megyei Levéltár Közleményei 6 Székesfehérvár, (1989) 1-18.
- Karácson 1904, 1908 = Karácson Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Bp. 1904. 548 old. 1664-1666 Bp. 1908. 272 old. (Török-magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók III-IV. köt.)
- Karácson 1911 = Karácson Imre: Királyaink síremlékeinek elpusztulása. Századok (1911) 365-368.
- Károly 1896–1904 = Károly János: Fejér vármegye története. I-V. köt. Székesfehérvár, 1896-1904. I. 617 II. 717 III. 592 V. 561 V. 768 old.
- Képes Krónika = Képes Krónika. A magyar középkor irodalma. Hasonmás kiadás I-II. köt. Sajtó alá rendezte: Mezey László, fordította: Geréb László. Bp. 1984.
- Kiss 1988 = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. IV. bővített és javított kiadás. Bp. 1988. I. köt. 821 old. II. köt. 822 old.
- Koller 1972 = Koller, Heinrich: A székesfehérvári királyi trónus kérdése. Székesfehérvár Évszázadai 2. Székesfehérvár, (1972) 7-20.
- Kovács 1971 = Kovács, Éva: Über einige Probleme des Krakauer Kronenkreuzes. AHA 17 (1971) 231-268.
- Kováts 1982 = Kováts György: Elfelejtett emlékeink. Bizánci templomok Alba városában. Fejér Megyei Hírlap. XXXVIII évf. (1982) 138. Old.
- Kralovánszky 1969 = Kralovánszky Alán: Új szerzemények. Középkori kőtár. Alba Regia 10 (1969) 152. old.
- Kralovánszky 1970 = Kralovánszky Alán: Középkori műemlékek régészeti kutatása Székesfehérvárott. Műemlékvédelem 14 (1970) 157-162.
- Kralovánszky 1972a = Kralovánszky Alán: Az ezeréves Székesfehérvár. A város múltja. Természet Világa 103/8 (1972) 338-342.
- Kralovánszky 1984 = Kralovánszky, Alán: Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn. Fol. Arch.35 Bp. (1984) 111-138.
- Kralovánszky 1988 = Kralovánszky Alán: Székesfehérvár. Királyi bazilika I-II. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 310. 309. Bp. 1988.

- Kralovánszky 1990 = Kralovánszky, Alán: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. In: Towns in Medieval Hungary Edited by: Gerevich, L. Akadémiai Kiadó Bp. 1990. 51-95.
- Lauschmann 1994 = Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. II. köt. Közlemények Székesfehérvár város történetéből. Székesfehérvár, 1994. 270 old.
- Lukcsics 1931–1938 = Lukcsics Pál: XV. Századi pápák oklevelei. I.-II. köt. Bp. 1931-1938. Olaszországi Magyar Oklevéltár (Monumenta Hungariae Italica 2.)
- Lukinich 1937–43 = Lukinich Imre: A Podmaniczky család oklevéltára. I-V. köt. Bp. 1937-1943.
- Magyar-zsidó okl. = Magyar-zsidó oklevéltár 1-17. köt. Bp. 1903-1977.
- Magyarország történeti kronológiája = Magyarország történeti kronológiája. (Főszerk.: Benda Kálmán) I. köt. A kezdetektől 1526-ig. Bp. 1981. 350 old. II. köt. 1526-1848. Bp. 1982. 361-668.
- Maksay 1990 = Maksay Ferenc (szerk..) Rovásadó összeírás. Fejér megye. Magyarország birtokviszonyai a 16. Század közepén. 1-2 köt. Bp. 1990. 1100 old. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 16.)
- Marosi 1915a = Marosi Arnold: A fehérvármegyei és székesfehérvári múzeumból. ArchÉrt 35 (1915) 168. Old.
- Marosi 1930 = Marosi Arnold: Székesfehérvár művészeti emlékei. MM 6 1930. 425 old.
- Marosi 1935 = Marosi Arnold: Régiségtár. Sz.Sz.5 (1935) 101-102.
- Marosi 1972 = Marosi Ernő: Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. Székesfehérvár Évszázadai 2. Székesfehérvár, (1972) 169-184.
- Mátéffy 1993 = Mátéffy Brunó: A székesfehérvári kármeliták. A székesfehérvári kármelita templom belseje. Kármel 6 06. (1994. június 12.) 14. old.
- Matúz 1986 = Matúz József: Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. A székesfehérvári szandzsák 1563-1565 évi adóösszeírása. Bamberg, 1986. 395. old. (Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken. Band 3.)
- Mezey 1972 = Mezey László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. Székesfehérvár Évszázadai 2. Székesfehérvár, (1972) 21-36.
- Molnár 1965 = Molnár József: A Valida szultána fürdőrom típus eredete. Műemlékvédelem 9/1 (1965) 40. old.
- Molnár 1965a = Molnár József: A lesarkítás elméletének alkalmazása a törökvilág emlékanyagában. Műv. Ért. 14 (1965) 59-63.
- Molnár 1967 = Molnár József: Az esztergomi Viziváros török erődítései. Műemlékvédelem 11/2 (1967) 83-89.
- Molnár 1967a = Molnár József: Török kőfaragójegyek Magyarországon. Műv. Ért. 16 (1967) 122-125.
- Molnár 1971 = Molnár József: A hazai török imafülkék szerkezeti vizsgálata. Műemlékvédelem, 15/4 (1971) 199-203.
- Mon. Vesp. = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I-IV. Bp. 1896-1907.
- Móra 1972 = Móra Magda: Források Fejér megye törökkori történetéhez. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6 (1972) 211-226.
- Nagy 1867 = Nagy Imre: Egy magyar emlékirat a XVI. Századból. Századok 1. 1867-4753.
- Nagy 1960 = Nagy Lajos: Adalékok a Fejér megyei jobbágság történetéhez (1543-0768). Alba Regia 1 (1960) 77-96.
- Nagy 1972 = Nagy Lajos: Székesfehérvár későközépkori topográfiája. Székesfehérvár Évszázadai 2. Székesfehérvár, (1972) 199-214.
- Németh 1979 = Németh László: A székesfehérvári egyházmegye kialakulása (1688-1777) és első püspöke, Sélyei Nagy Ignác (1777-1789) Székesfehérvár Évszázadai 4.(1979) 51-59.
- ÓMO = Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította. Jakubovich Emil és Pais Dezső. Tud. Gyűjt. 30 Pécs, 1929.
- Philipp 1931a = Philipp István: Városunk múltjából. A Palotai kapu. Sz.Sz. 1/10-12 (1931) 2-3.

- Rázsó 1977 = Rázsó Gyula: Székesfehérvár hadászati jelentősége a török hódoltság korában. Az 1601. és az 1688. Évi ostrom. Székesfehérvár Évszázadai 3. (1977) 145-158.
- Rég. Füz. = Régészeti Füzetek
- Reiszig 1925 = Reiszig Ede: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. Bp. 1926. I. 279 old. II. 206 old.
- Rupp 1870 = Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre... I. Pest, 1870. 807 old.
- Schoen 1931 = Schoen Arnold: Székesfehérvár 18. Századbeli építőmesterei. Sz.Sz.1/ 10-12 (1931) 3-6.
- Sebestyén 1929 = Sebestyén János: Székesfehérvár főlzabadulása a török uralom alól 1688 máj. 19. Székesfehérvár, 1929. 57 old.
- Sedlmayr 1971–72 = Sedlmayer János: Az Országos Műemléki Felügyelőség helyreállításai. 1971-72. Magyar Műemlékvédelem 7 1971-72. (1974) Bp. 289-302.
- Siklósi 1982 = Siklósi Gyula: Török konyha Isztolni Belgrád belvárosából. Székesfehérvár, 1982. 49 old.
- Siklósi 1983a = Siklósi Gyula. Bencés medalion a székesfehérvári várfal mellől. Alba Regia 20 (1983) 241-2411.
- Siklósi 1983b = Siklósi Gyula: Gótikus templomaink külseje. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1983. Kézirat. 333 old.
- Siklósi 1988 = Siklósi, Gyula: Angaben zur mittelalterlichen Topographie von Székesfehérvár aufgrund der Grundrisse und Karten über die Stadt. Acta Arch. Hung. 40 1-4. Bp.(1988) 221-251.
- Siklósi 1988a = Siklósi Gyula: A törökkori Székesfehérvár (Istolni Belgrad) a felszabadító harcok és előzményeik. Alba Regia Liberata 1688-1830. Székesfehérvár, 1988. 5-20.
- Siklósi 1988d = Siklósi Gyula: Falak az országalma alatt. Fejér Megyei Hírlap XLIV. Évf. 195. sz.(1988 október 15.) 6. old.
- Siklósi 1989 = Siklósi Gyula. A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. Várak a 13. Században. Castrum Bene 1989. Gyöngyös, 1990. 104-120.
- Siklósi 1989e = Siklósi Gyula: A török hódoltság emlékei Székesfehérvárott. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 19 Székesfehérvár, (1989) 27-37.
- Siklósi 1990 = Siklósi Gyula: Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről. Székesfehérvár, 1990. 116 old.
- Siklósi 1991b = Siklósi Gyula: Feltártuk a temetőben álló templomromot. Zámolyi Hírei I. évf. 6. sz. (1991 október) 2. old.
- Siklósi 1991c = Siklósi Gyula: Kara Murteza pasa tornya és a Szent Donát kápolna Székesfehérváron. Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 3 Bp. (1991) 53-64.
- Siklósi 1993 = Siklósi Gyula: A székesfehérvári Szent Anna kápolna környékén folytatott régészeti kutatások eredményei. Arch Ért 120/1-2 (1993) 71-84.
- Siklósi 1995 = Siklósi Gyula: A székesfehérvári kármeliták telke a történelmi városalaprajzok és metszetek alapján. Kármel 7/2 1995. Február, 9-15. old. 7/3 1995. Március, 9-12. old. 7/4 1995. Április, 9-13. old.
- Siklósi 1996 = Siklósi, Gyula: Die ethnischen Verhältnisse im mittelalterlichen Székesfehérvár bis zum Ende der Türkenherrschaft. Acta Arch. Hung. 47 Bp.(1996) 195-303.
- Sinkovics 1934 = Sinkovics István: Élő és halott falvak. Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 4 (1934) 267. old.
- Sinkovics 1977 = Sinkovics István: Székesfehérvár a török támadás előestéjén. Székesfehérvár Évszázadai 3 Székesfehérvár, (1977) 15-30.
- Somkuti 1971 = Somkuti Éva: Székesfehérvár harmadik városkapujának történetéhez. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 5 Székesfehérvár, (1971) 169-170.
- SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit. Emericus Szentpétery. I. köt. Bp. 1937. 553 old. II. köt. Bp. 1938. 681 old.
- Szentpétery–Borsa 1987 = Szentpétery Imre - Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/4 1290-1301. Bp. 1987. 336 old.

- SzSz 1932 = A Szentkorona-utcai arany éremlelet. Sz.Sz.10-12 (1932) 65.
- Takáts 1917 = Takáts Sándor: Rajzok a török világból. III. Bp. 1917. 458 old.
- Thury 1984 = Thury József – Karácson Imre: Török hadak Magyarországon 1526-1566. Thury József fordítása, Kiss Gábor átdolgozása. Bp. 1984. 238 old.
- Thury–Karácson
1893, 1896, 1916 = Thury József – Karácson Imre: Török történetírók. Bp. I. 1893. 443. II. 1896,
Toldy 1857 = Toldy Ferenc: Sárospataki magyar krónika 1523-1615. Magyar Tört. Tár. 4
(1857) 43-87.
- Török–Magyar
Oklevéltár = Török-Magyar Oklevéltár 1533-1789. Gyűjtötte és ford. Karácson Imre. Bp.
Varga 1988 = Varga Jenő: A székesfehérvári Öreghegy és a Donát-búcsú. Közművelődés Fejér
megyében 1988/1-2. 29-38.
- Vass 1973 = Vass Előd; Székesfehérvár (Istolni-Belgrád) XVI. századi török források. Fejér
Megyei Történeti Évkönyv 7 (1973) 275-298.
- Vass 1989 = Vass Előd: Források a székesfehérvári szandzsákság történetéhez 1543-1688.
Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19 (1989) 69-200.
- Velics–Kammerer = Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I. köt.
1886-1890 Bp. 1886. 467 old. II. köt. Bp. 1890. 766 old.
- Veress–Siklósi = Veress D. Csaba - Siklósi Gyula: Székesfehérvár, a királyok városa. Bp. 1990.
1990 277 old.
- Wathay 1976 = Wathay Ferenc énekes könyve 1604. Sajtó alá rendezte: Nagy Lajos Bp. 1976.
198 old.
- Zsigm. okl. = Mályusz Elemér: Zsigmondkori oklevéltár. I. köt. (1387-1399) Bp. 1951. 795.
old., II/1-2. köt. (1400-1410) Bp. 1956, 1958. 685, 630 old., III. köt. (1411-
1412) Bp. 1993. 896 old., IV. köt. (1413-1414) Bp. 1994. 778 old., V. köt. (1415-
1415) szerk. és kieg.: Borsa Iván. Bp. 1997. 850 old. VI. köt. (1417-1418)
szerk.: Borsa Iván. Bp. 1999. 819 old., VII. köt. (1419-1420) szerk.: Borsa Iván.
Bp. 2001. 726 old.

1. térkép

1. térkép

ISZTOLNI BELGRÁD BELVÁROSÁNAK TÖRÖKKORI UTCÁI, ÉPÜLETEI

Keresztutcák

1. Középkori keresztutca az Ady Endre u. – Basa u. vonalában (Buda utca); *törökkori nevét nem ismerjük*
2. Középkori keresztutca a Jókai u. 18. – János köz környéke – Rózsa u. vonalában, *törökkori nevét nem ismerjük*
3. Középkori keresztutca a Jókai u. 6-8. – Juhász Gyula u. – Goldzieher Ignác u. – Lakatos u. vonalában, Karakas pasa városrész
4. Városház tér (Theatrum Civitatis), Vásártér, Piac tér
Palotai városrész
5. Megyeház köz–Templom köz (Parva platea) Kis utca városrész – Géza nagyfejedelem tér–Kossuth utca;
6. Szent István tér; *törökkori nevét nem ismerjük*

Hosszanti utcák (észak)

1. Jókai utca (Vicus Canonialis) Káptalan utca városrész
2. Oskola utca (Zalka M. utca); Nagy dzsámi városrész
3. Fő utca (Vicus Magnus); Város utca, városrész

Hosszanti utcák (dél)

4. Megyeház utca; *törökkori nevét nem ismerjük*
5. Arany J. u. (Szent Péter u.); Tömlöc városrész, Szent Péter utca városrész
6. Kossuth L. utca – Táncsics M. u. 6. (Vicus Teutonicalis); Disznó utca városrész (?)

Zsákutcák

1. Szent Bertalan utca; *törökkori nevét nem ismerjük*
2. Zsákutca a mai Püspöki székesegyház és a Kossuth u. 3. közötti területen; *törökkori nevét nem ismerjük*

Belváros törökkori épületei

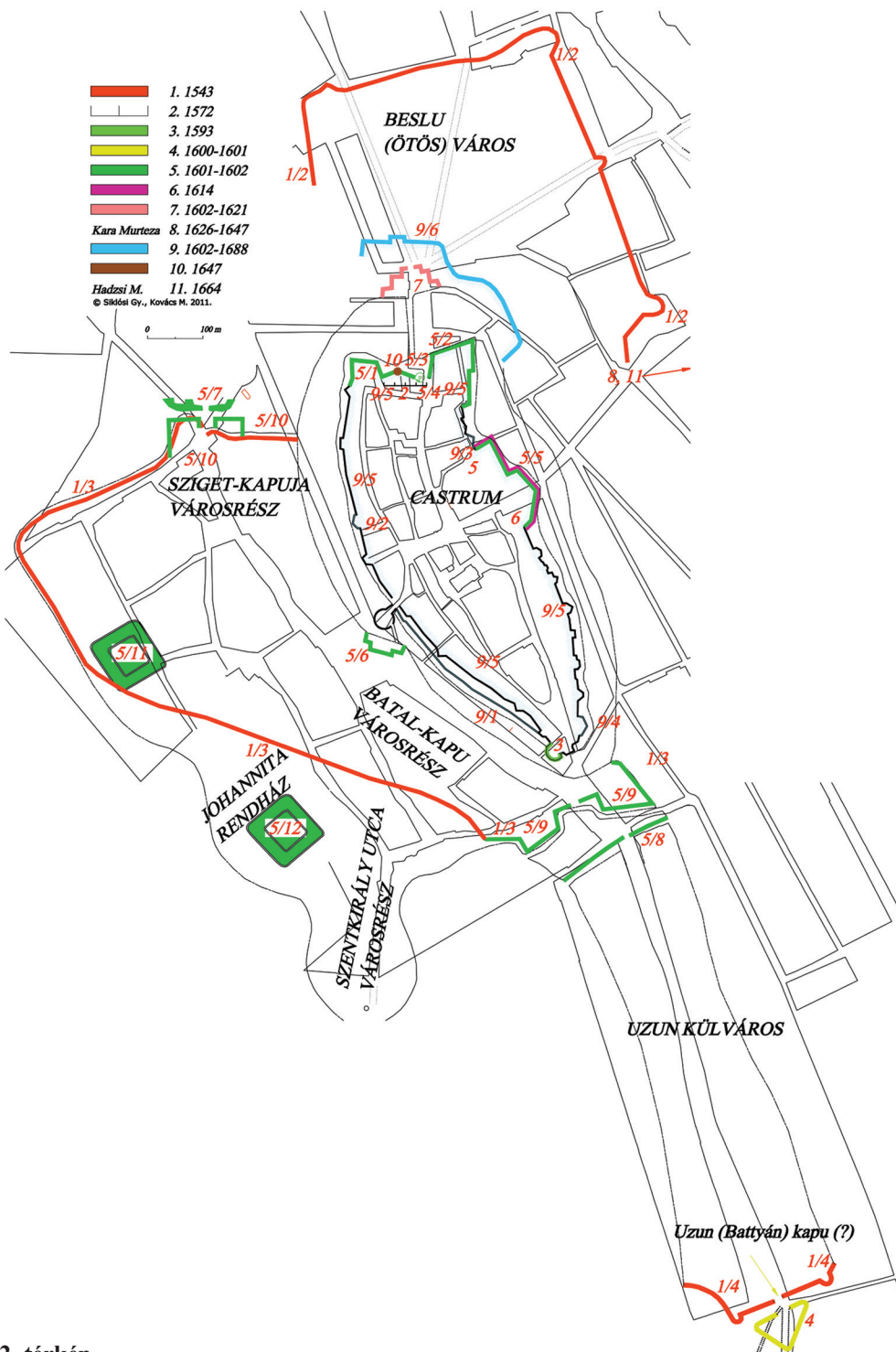
1. Meliász dzsámi	10. Kút a Budai kapu előtt
2. Szulejmán szultán dzsámi	11. Hadzsi pasa csorgója
2/A) Iskola	12. Dizdár aga csorgója
2/B) Temető	13. Karakas pasa csorgója
2/C) Mausoleum	14. Güzeldzse Rüstem pasa fürdő
3. Régi dzsámi	15. Piacéri török fürdő
4. Veli bej dzsámi	16. Hadzsi pasa palotája
5. Nagy dzsámi	17. Három esáaszár fogadó
6. Hegyes dzsámi	18. Jégverem
7. Karakas pasa dzsámi	19. Törökkori (középkori eredetű) ház és kút
földszintjén árucsarnokkal
8. Dzsámi a mai Szemináriumi templom
helyén	20. Fegyvertár, lőszerraktár, lőporraktár
9. Dzsámi(?) a Szent István téren	21. Lőporraktár

ISZTOLNI BELGRÁD BUDAI KÜLVÁROSÁNAK TÖRÖKKORI UTCÁI, ÉPÜLET

1. Móri út; Csizsár utca városrész
2. Dózsa György tér délkeleti része; (Piac tér), *törökkori nevét nem ismerjük*
3. Malom utca; (Szent Erzsébet utca), *törökkori nevét nem ismerjük*
4. A Szegfű Gyula utca vonalában; (Szent Miklós utca), *törökkori nevét nem ismerjük*

A Budai külváros törökkori épületei

1. Besli külváros dzsámija
2. Hadzsi Bektas derviskolostor
3. Királykút
4. Serfőző malom
5. Kemencék

2. térkép

2. térkép

ISZTOLNI BELGRÁD ÉS VÁROSRESZEI

1. **Belváros** (Castrum, Citta, Festung, Burg, Interior Civitas, Belső város)
2. **Budai külváros** (Borgo buda, Ofner Vorstadt, Suburbium Budense) **Beslu (Ötös) város** és az **Öreghegy**
3. **Szigetváros** (Sziget, Sziget külváros, „Borgo la ... segitta”, Insula, Insel, Inselstadt, Chitta del Isola, „külső vár”, Újváros, Nova Civitas, Suburbium) **Sziget városrész**, **Sziget kapuja városrész**
4. **Ingovány falu** (Ingovány, Mocsár külváros, Gemöbstadt, die aufgebrannte Vorstadt) **Inkován városrész**, **Batalkapu városrész**
5. **A Szent István tiszteletére alapított keresztes konvent helye törökkori nevét nem ismerjük**
6. **Szentkirályföldsé** (Insula Sancti regis, Insula s. regis Stephani), **Szentkirály utca városrész**
7. **Újfalu** (Nova Villa, Ozun), **Uzun város**

ISZTOLNI BELGRÁD ERŐDÍTÉSRENDSZERÉNEK TÖRÖKKORI ÉPÍTÉSI PERIÓDUSAI

1. **1543**
 1. A közelgő török ostrom hírére a város külső védműveit, sáncait, árkait erősítik.
 2. Erődde alakítják át a Budai külváros sánca mellett álló ferences kolostort. valamint a Szűz Mária kápolnát.
 3. Elkészültek a nyugati városrészt védő sáncok és a kerítés.
 4. Állnak a déli külváros erődítései.
2. **1572. május 13. és július 16. között** elkészült az új támpilléres fal, mely a négyzetes tornyokkal tagolt északi városfalszakasz elé épült.
3. **1593-ban** Tirjáki Haszán pasa székesfehérvári szandzsákbejsége alatt történhetett meg a déli rondella ágyútoronynyá alakítása, melyet róla neveztek el.
4. **1600–1601 között** a déli külváros kapuja elé egy ék alakú elősáncot építettek.
5. **1601–1602 között**
 1. Felépítették az északnyugati olaszbástyát.
 2. Átépítették az újabb királyi palotát, helyén áll a Király bástya.
 3. Megépítik a két bástya között húzódó északi cortina falat,
 4. Megnyitották az új Budai kaput.
 5. Félmagasságig épült fel a Monostor bástya.
 6. Ekkor épülhetett meg a belvárosi Palotai kapu elé a hídfőjét védő lépcsőzetes felépítésű földerőd.
 - 7–8. Elkészült a külváros két kapuja előtti sánc.
 9. Felépítették az Ingoványi kapu két olaszbástyás erődítését.
 10. Áll a külvárosi Palotai kapu két olaszbástyás erődítése.
 - 11–12. Felépült a nyugati szárazulat két földerődje.
6. **1614** Karakas pasa hivatali idejében (1614) fejezték be az 1602-ben félbehagyott Monostor bástya építését - Karakas pasa bástya.
7. **1602–1621 között** felépül az új Budai kapu előtti sánc.
8. **1626–1647 között** felépül Kara Murteza pasa tornya az Öreghegyen
9. **1602–1688 között felépül**
 1. a Palotai kapu és a déli rondella közötti külső falszakasz,
 2. az 1991-ben a Szabadság tér (ma: Városház tér) 8. mögött feltárt olasz rendszerű bástya.
 3. Ekkor fejeződött be a Lakatos utca torkolatában álló torony olasz rendszerű átépítése,
 4. ekkor építhették meg az ettől északkeletre álló fél fülesbástyát.
 5. E korszak terméke volt a belváros falai mentén húzódó belső földfeltöltés.
 6. a Budai kapu előtt húzódó lépcsőzetes, árokkal körülvett elősáncot egy újabbal vették körül.
10. **1647. július 24-én** építették fel az új Budai kaputornyot.
11. **1664** felépült az Öreghegyen, a későbbi Jezsuita szőlőben, Hadzsi Musztafa pasa tornya.

A PALOTAVÁROS TÖRÖKKORI UTCÁI, ÉPÜLETEI

Sziget külváros

1. Palotai út, (Sziget utca); Sziget kapuja városrész, Sziget városrész
2. Szömörce utca; (Káptalan utca); *törökkori nevét nem ismerjük*
3. Csapó utca (a korábbiakban Selyem utca); (Zsemlyesütő utca) *törökkori nevét nem ismerjük*
4. Rác utca (Szent Mihály utca); *törökkori nevét nem ismerjük*

Ingovány Inkován városrész, Batal-kapu városrész

1. Piac tér-busz végállomás, Búza piac városrész
2. Kanonoki negyed *törökkori nevét nem ismerjük*
3. Piactér, (Ingovány utca) Inkován városrész

Johannita rendház a törökkorban

1. Dervis kolostor
2. Mészégető kemence
3. Ötvös műhely

Szentkirályföldre Szentkirály utca városrész

Jancsár-kút

Palotaváros törökkori épületei

1. Szent Mihály templom
2. Szurut dzsámi
3. Palotai dzsámi
4. Egykori Johannita rendház területén:
 - A) Derviskolostor
 - B) Mészégető
 - C) Ötvösműhely
5. Szefer bin Musztafa fürdője
6. Haszán malma
7. Kútház

3. ábra
A Honvéd utcában található török kemence nyílása

3/1. ábra
A kemencéből előkerült konyhai edények

Törökkori korsó

Törökkori korsó

Törökkori fazék

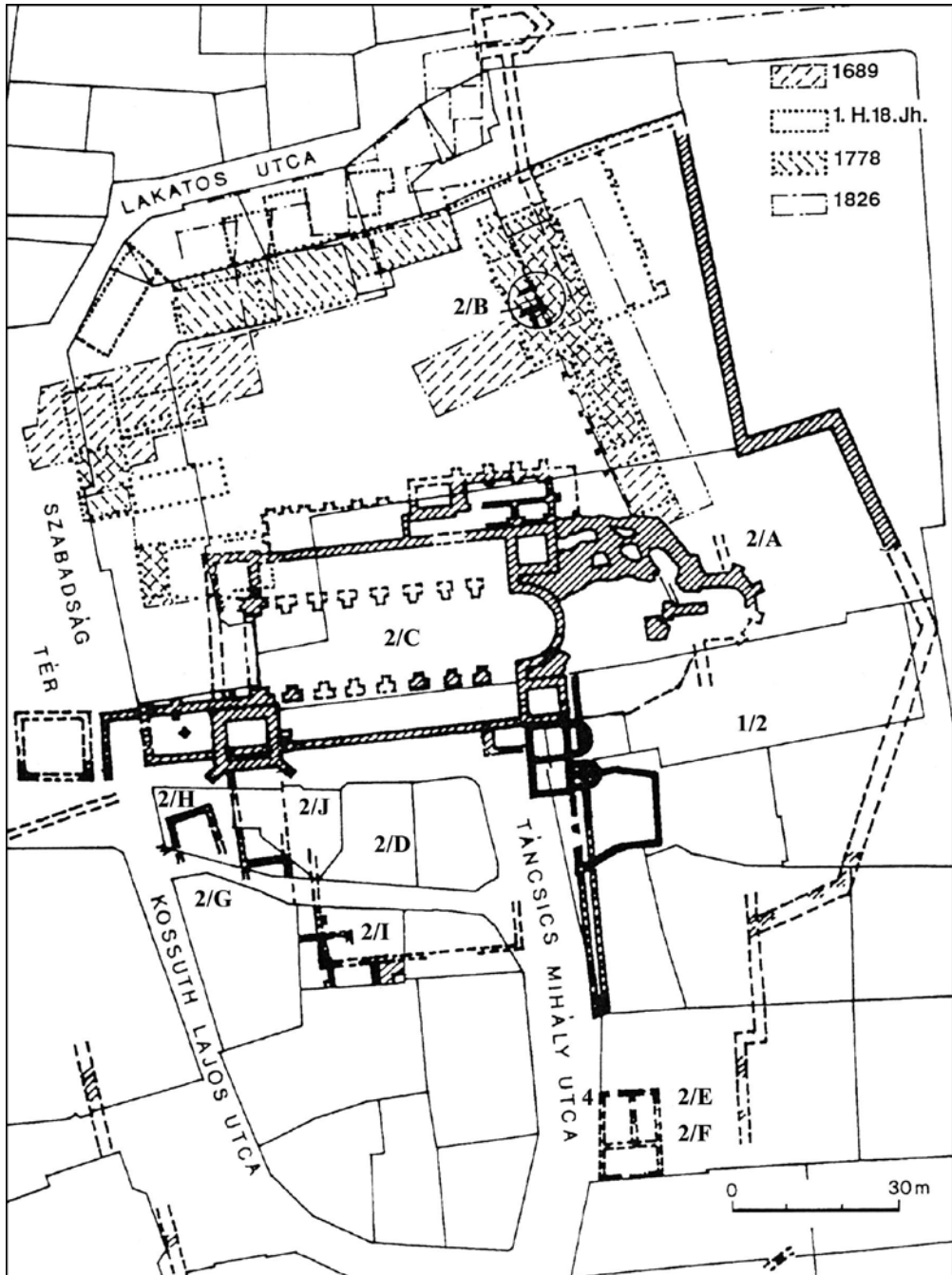
3/2. ábra
Törökkori talpas tál

4. ábra

A Szűz Mária plépostság épületegyüttese.

A tengelyben a koronázó templom, északi oldala mellett a török kort átvészélő kápolnasor. A mai Országalma helyén a török-kori jégverem. Északon a pléposti palota maradványai (1.H.18.Jh.: 18. század első fele), délen a káptalan maradványainak helyén török temető és török épületrészek. (felvétel, rajz: Egyed Endre)

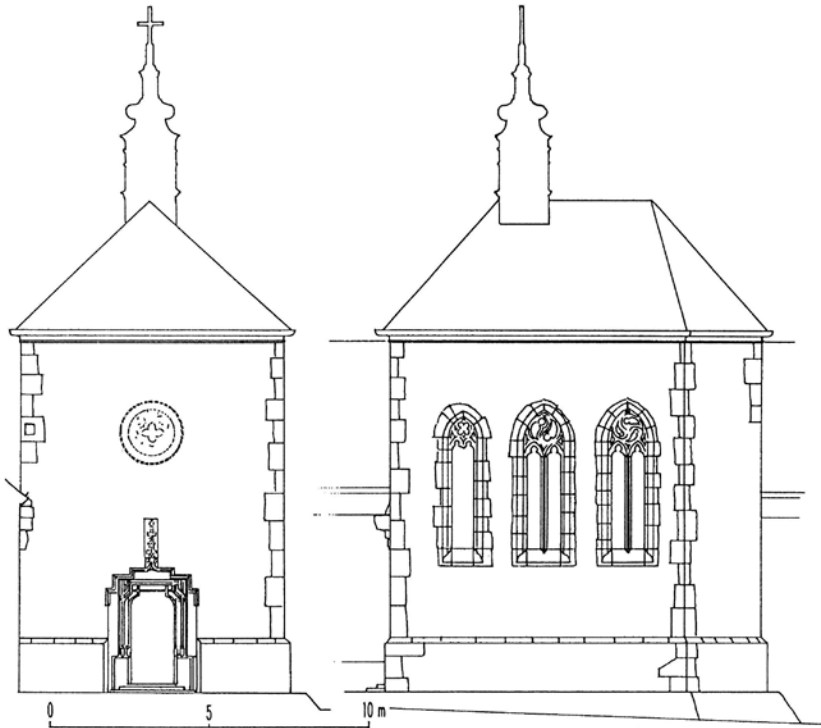
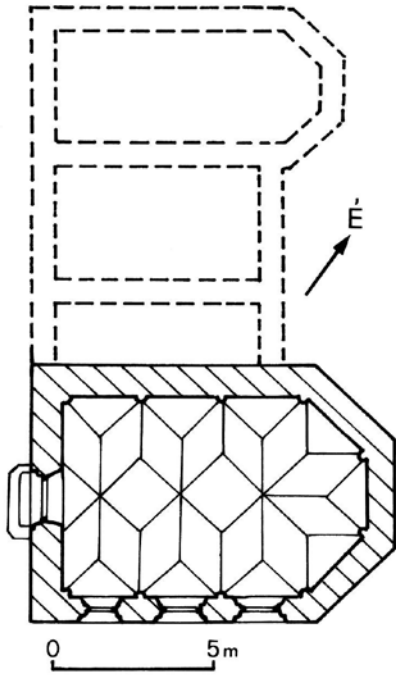

5. ábra
A Szent Anna kápolnából kialakított Régi dzsámi

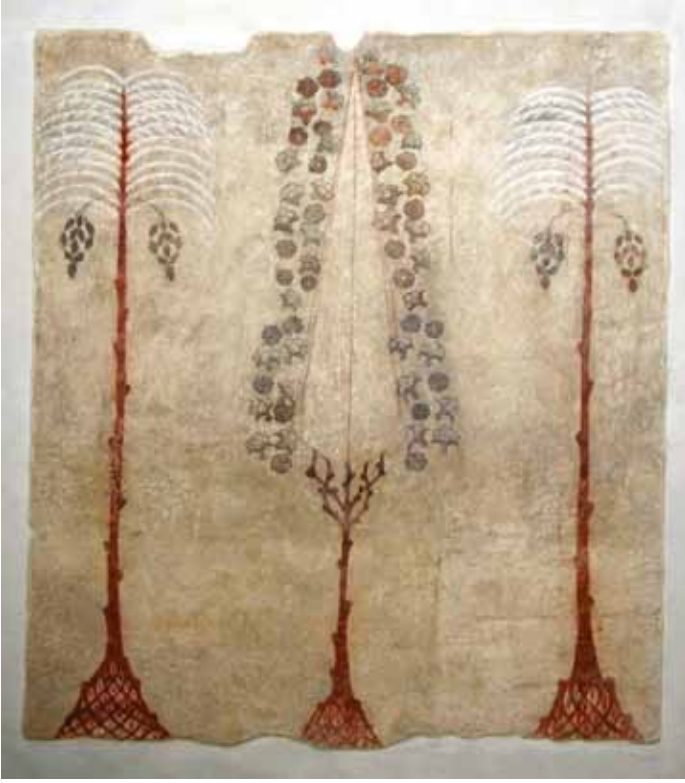
5/1. ábra

Szent Anna kápolnából átépített Régi dzsámi

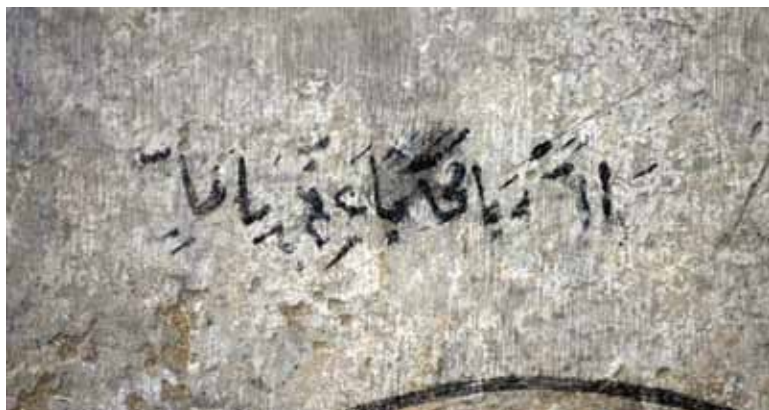
5/2. ábra

A Szent Anna kápolnából kialakított régi dzsámi falfestményeinek részletei

5/3. ábra

A Szent Anna kápolnából kialakított régi dzsámi falfestményeinek részletei

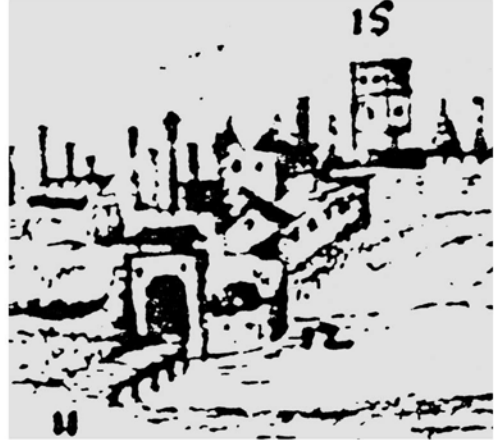
6. ábra

A mai Ferences templom helyén álló Szent Jakab templomot a török korban Nagy dzsáminak nevezték.

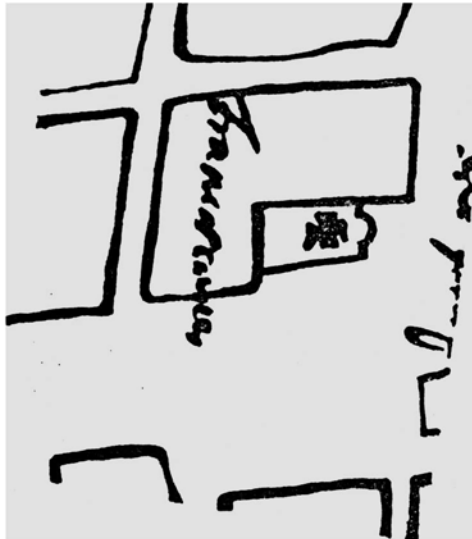
1601-es francia metszet (részlet)

1601-es német tollrajz (részlet)

1720-as De Prati város alaprajza (részlet)

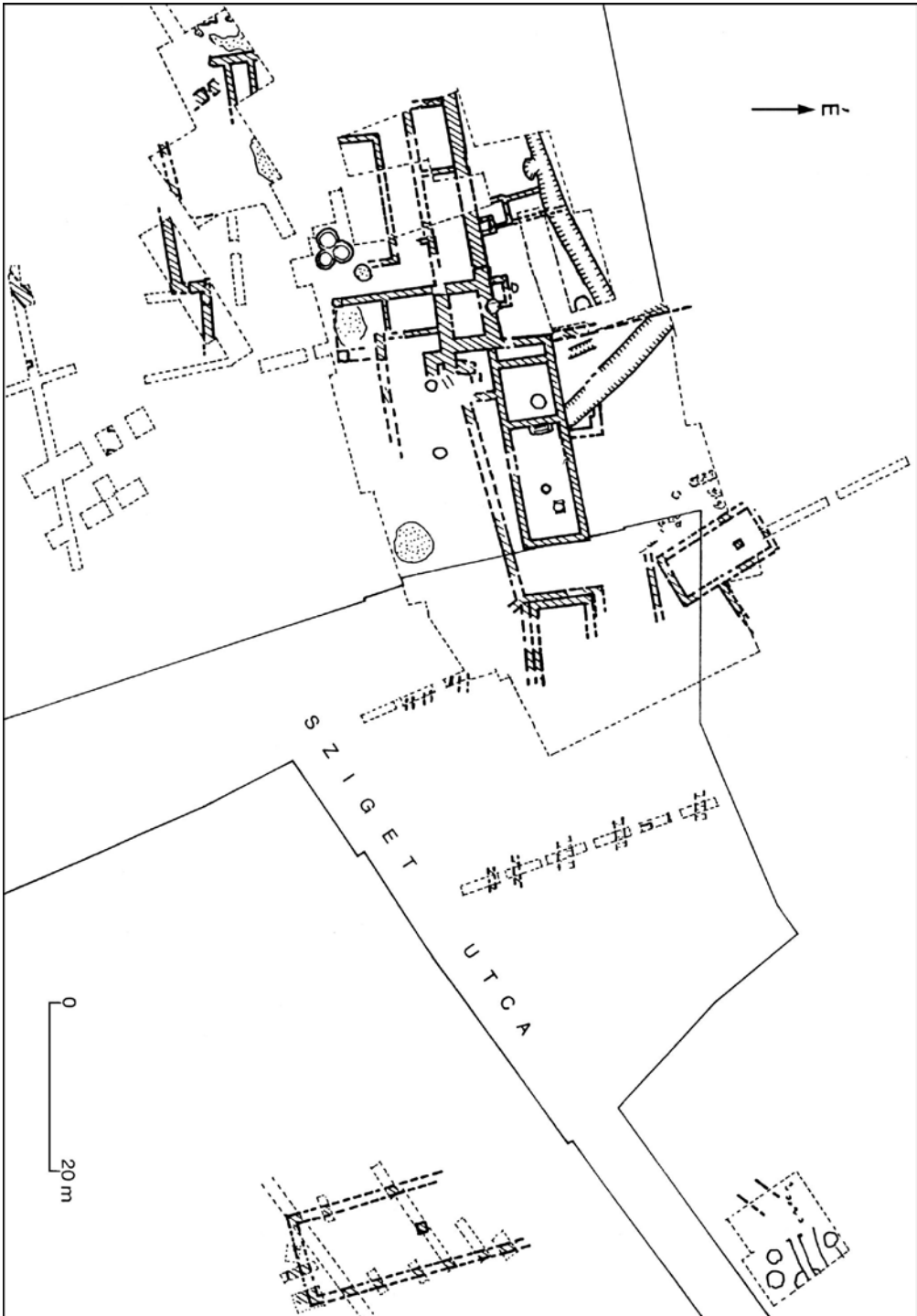
7. ábra

A Felsőváros egyik sörözőjében máig láthatók a Besli külváros dzsámiának maradványai

8. ábra

Szigetben levő Johanita kolostor maradványai, az itt kialakított Dervis kolostor részleteivel.

9. ábra

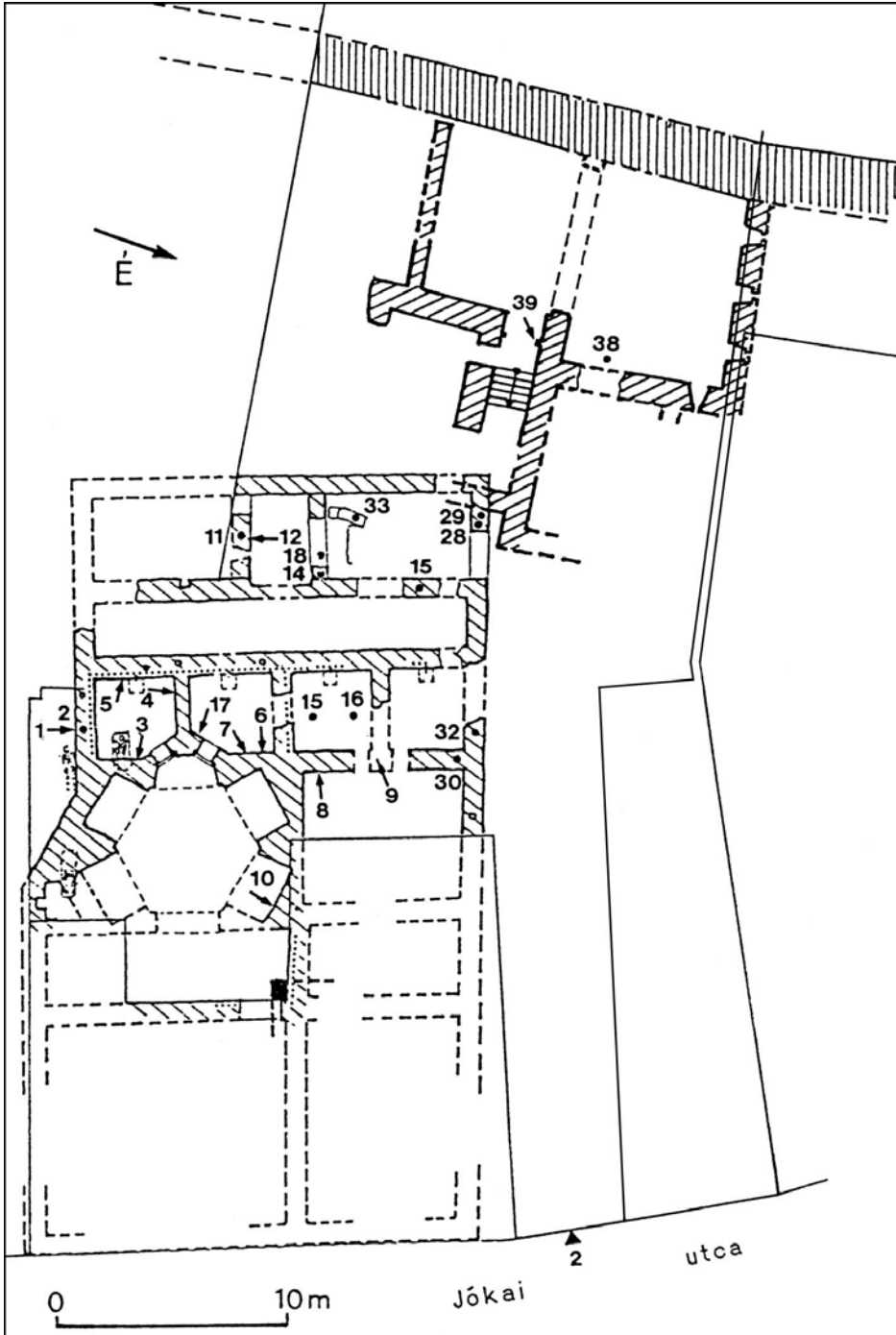
A Királykút mai épületének helyén a török korban még gémeskút volt

10. ábra

Güzel dzse-Rüsztem pasa fűrdő

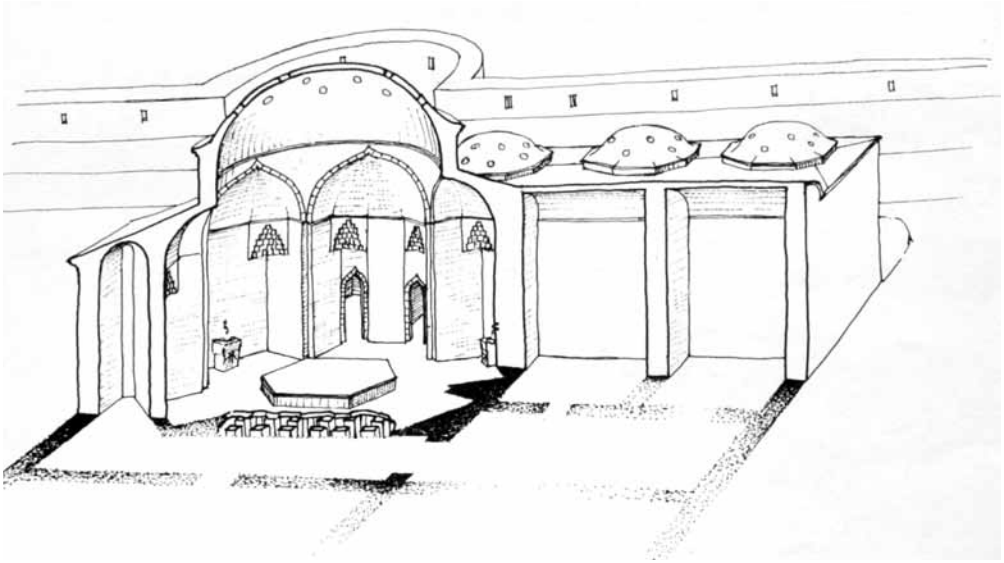
Jelkulcs: 1.: Árpád-kori városfal; 2.: középkori fal; 3.: Török-kori fal (felvétel, rajz: Egyed Endre)

10/1. ábra
Güzeldzse-Rüsztem pasa furdö romjai napjainkban

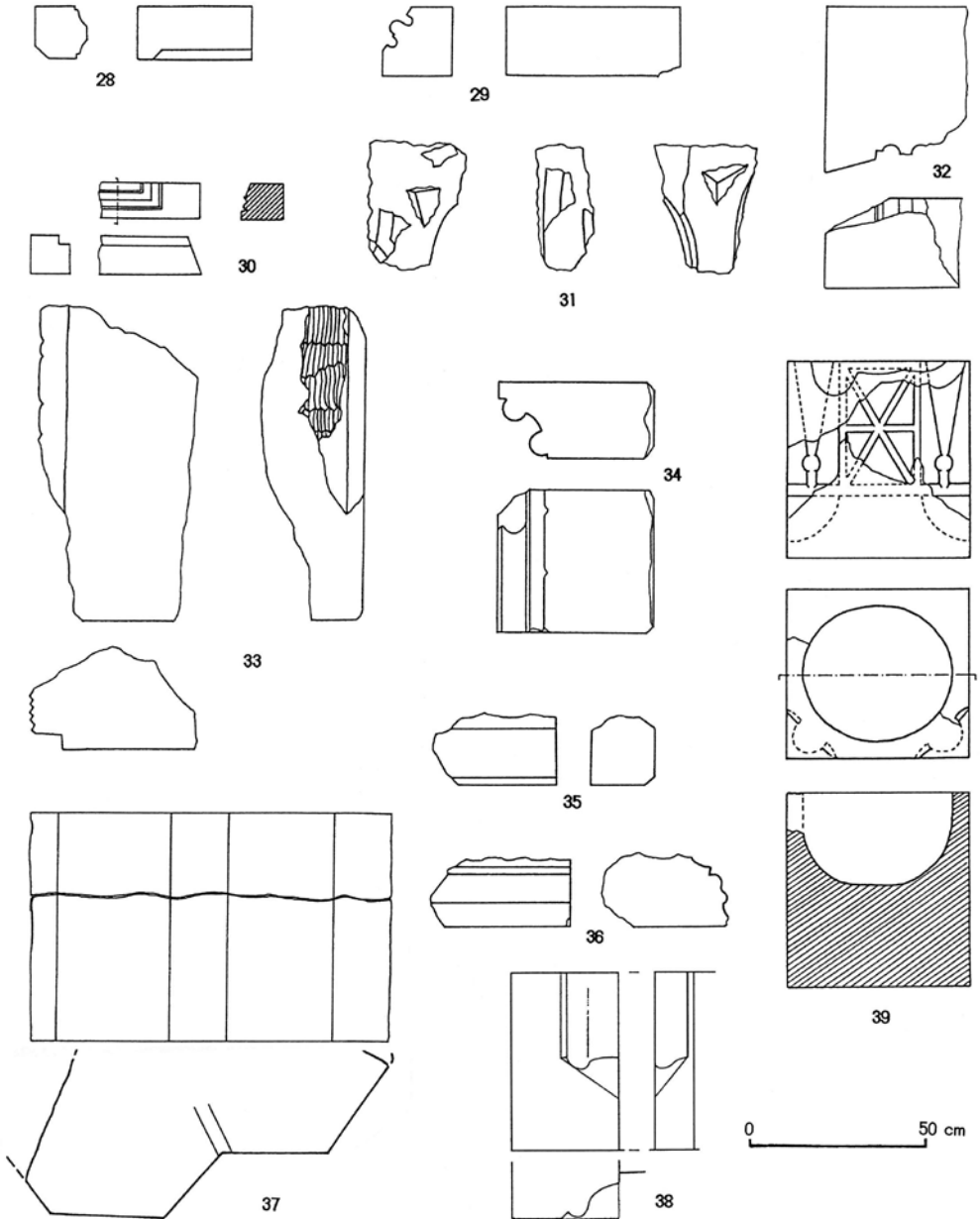
10/2. ábra
A fürdő rekonstrukciós rajza (felvétel, rajz: Egyed Endre)

Sztalaktit boltozat részlete

10/3. ábra

A Szent Bertalan templom faragott köveit a fűtő rendszer kialakításához használták fel. A Törmelékes rétegben előkerült egy kuma is. (felvétel, rajz: Egyed Endre)

Ma is láthatók az 1543-ban a magyarok által készített földsánc maradványai

Csitány G. Emil utca

A csókakői vagy Győri kapu kapupersely köve

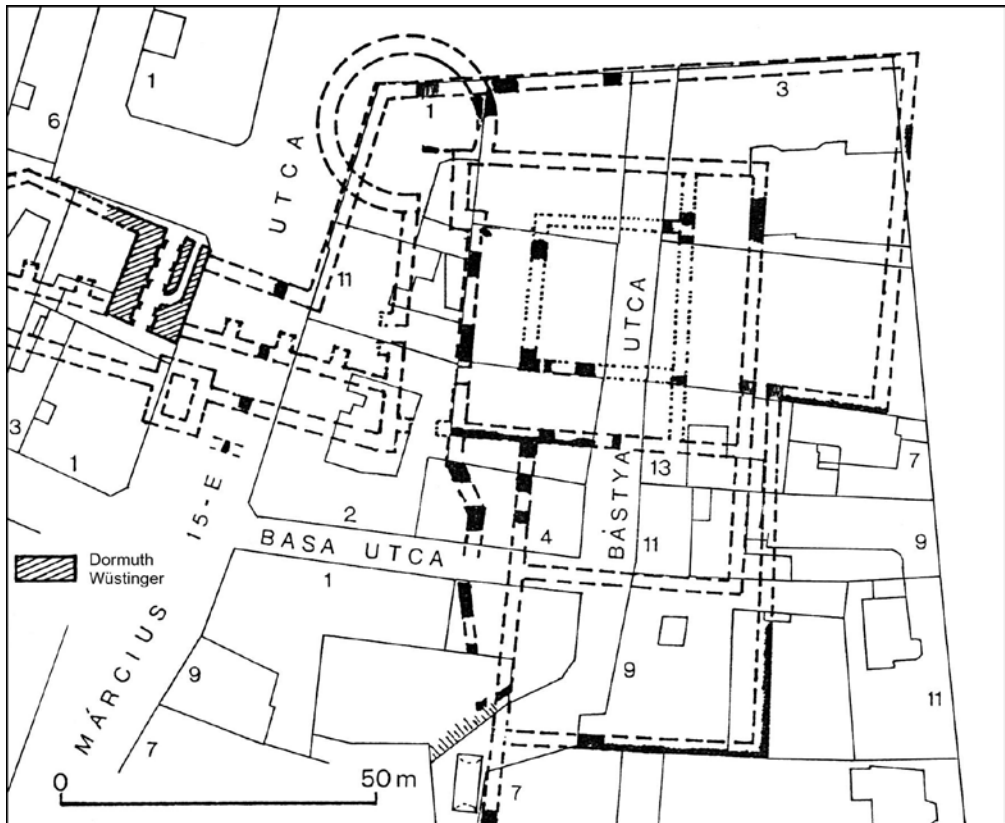

Az Ybl Miklós utcában a külvárost védő földterület

A Virág Benedek utcában a külvárost védő földterület

Az újabb királyi vár és palota körül a királybástya, a régi és az új Budai kaputorony és a törökök által épített támpilléres északi zárófal. (felvétel, rajz: Egyed Endre)

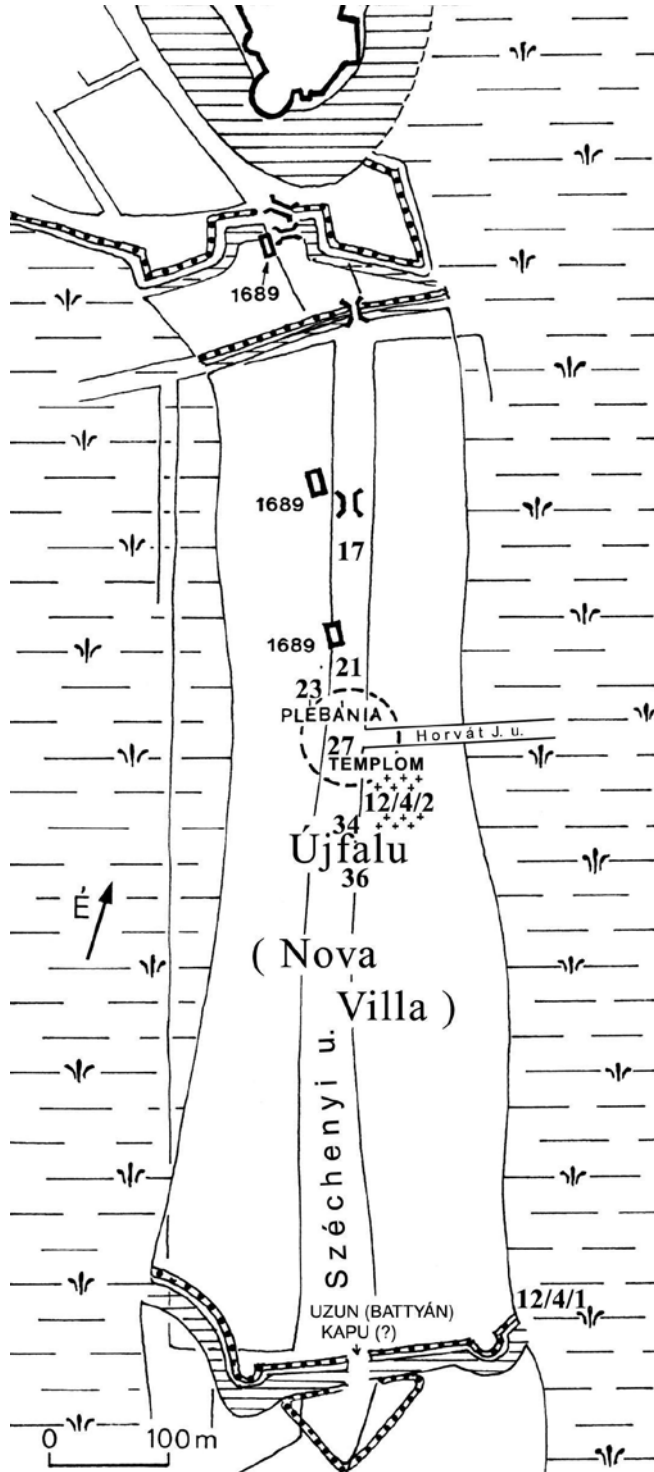
Az 1572-ben elkészült északi támpilléres zárófal a Várkapu utca 2 udvarán

A városfal melletti földfeltöltés napjainkban. Felületén fut ma a Bástya utca.

A középkori Nova Villa erődítései a törökkorban. (felvétel, rajz: Egyed Endre)

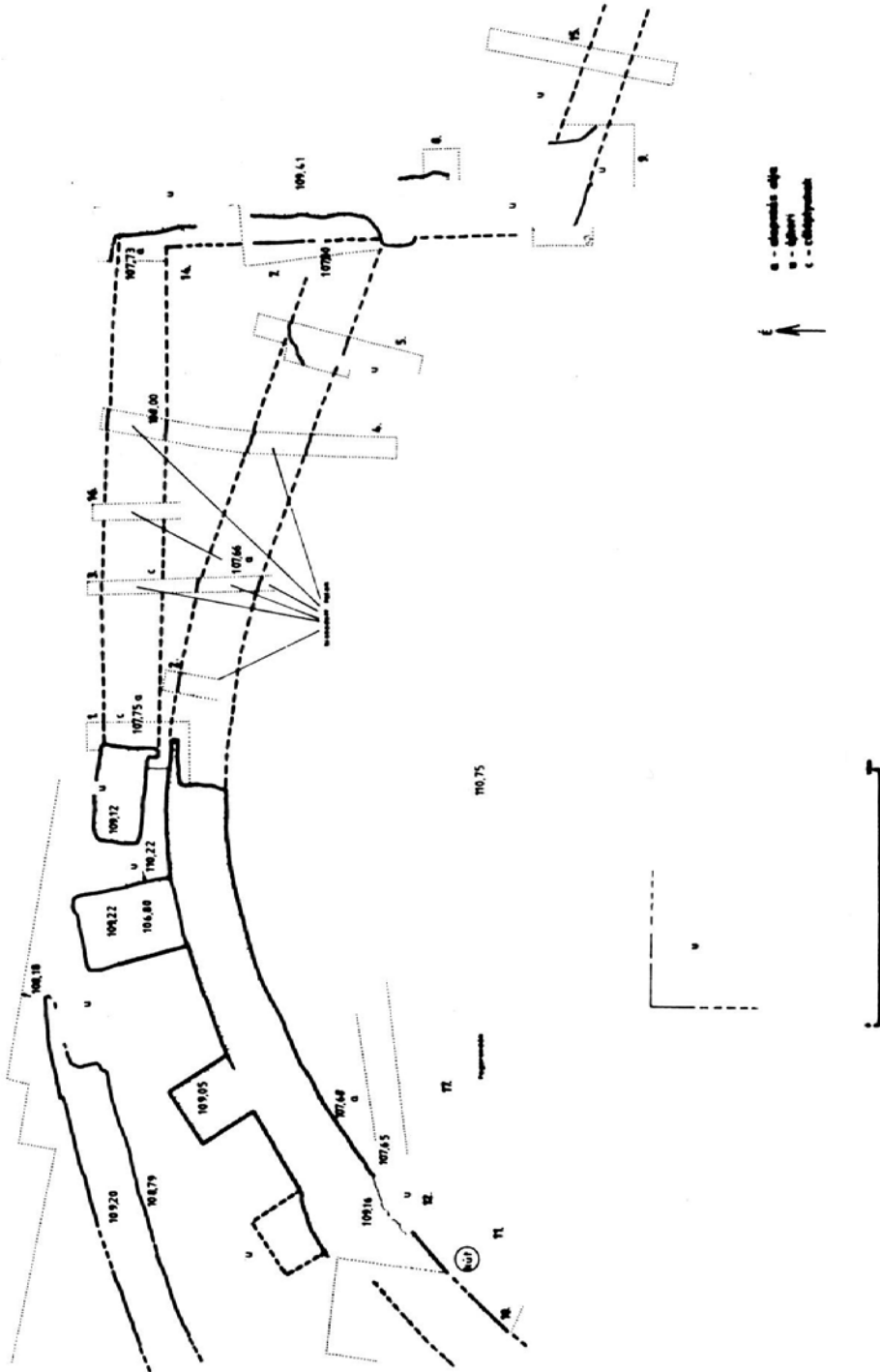
A középkori Nova Villa déli földerődjének maradványai a Széchenyi – Csikvári utca találkozásánál

A mai Balatoni út környékén látható az egykori Ingoványi kapu melletti földerőd maradványa

Az észak-nyugati rondella és az 1601–1602-ben épített olasz bástya (felvétel, rajz: Egyed Endre)

Az Észak-nyugati rondella és olasz bástya bemutatott romjai a Dr. Koch László – Ady Endre utca között

A várost védő vicekapitány, Wathay Ferenc vízfestménye a vár feladásáról.

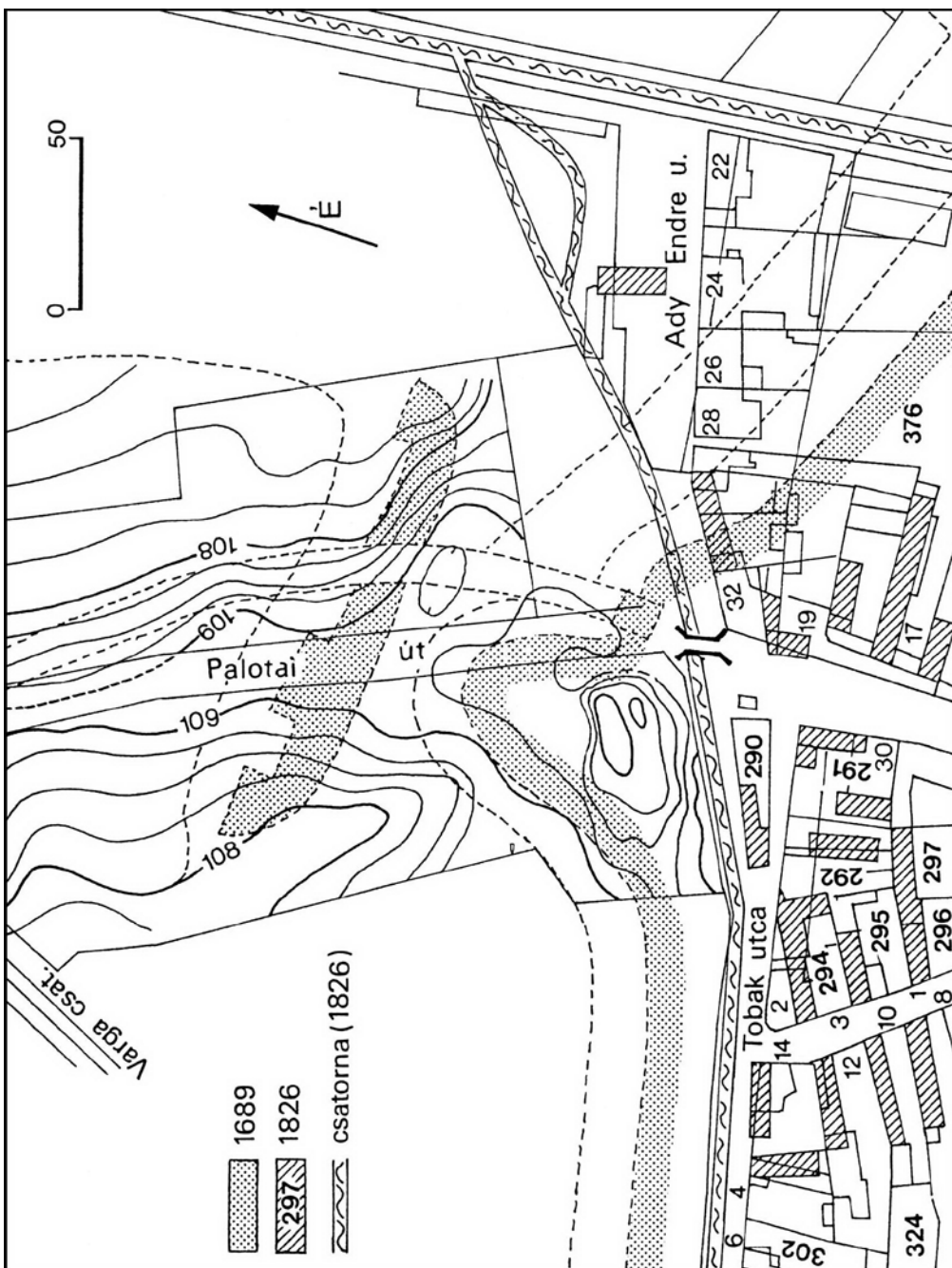
A Monostor bástya, a Király bástya és az Új Budai kapu

Monostor bástya a várfallal és Wathay Ferenc szobrával.

A Tobak utca – Ady Endre utca – Palotai út környékének 1978 körül készült szintvonalas felmérési rajzára feltett 1826-os városalaprajz mutatja még a középkori és törökkori állapotokat. (felvétel, rajz: Egyed Endre)

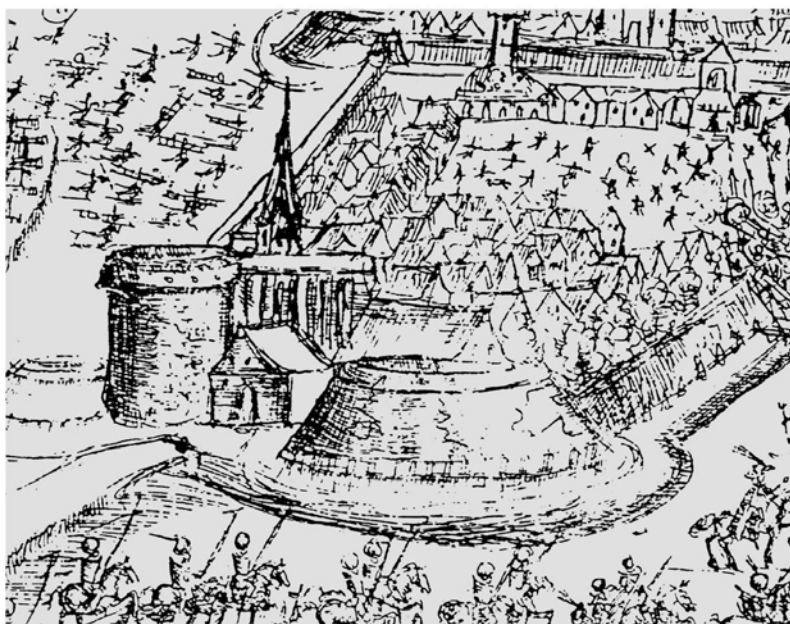

Wilhelm Dillich 1602-es és Wilhelm Péter Zimmermann 1605-ös rézkarcának részlete, a külvárosi szigetkapuval, mögötte a törökkorban épült magyar templom és a Sziget külváros.

130

131

A Tobak utca környékén feltárt Sziget kapu (Külvárosi Palotai kapu) kapuépítményének alapfalai

A Palotai kapu és a déli Rondella között 1602–1688 között épült külső város falának támpilléres maradványai a mai Várfal parkban.

Az egykor Serfőző malom törökkori maradványai és a falába másodlagosan befalazott török sírkő, mely a környéken lévő török temetőből származik.

